

શ્રી યશાવજયંતી

જ્ઞાન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

શ્રી વર્ધમાન-સત્ય-નીતિ-હર્ષસૂરિ જૈન ગ્રન્થમાલા-પુષ્પ ૬

લેટ

ૐ અર્હમ્ ॥

લેટ

સુવિહિત આચાર્યશ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરપાદપદ્મોભ્યો નમઃ
શ્રીમદ્ વિદ્વાનંદજી મહારાજવિરચિતા

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલા

વિવેચનકર્તા-

સન્મિત્રં કર્પૂરવિજયજી મહારાજ

દ્રવ્યસહાયક-

શ્રેષ્ઠી મોહનલાલ સાંકલચંદ શેરદલાલ અમદાવાદ

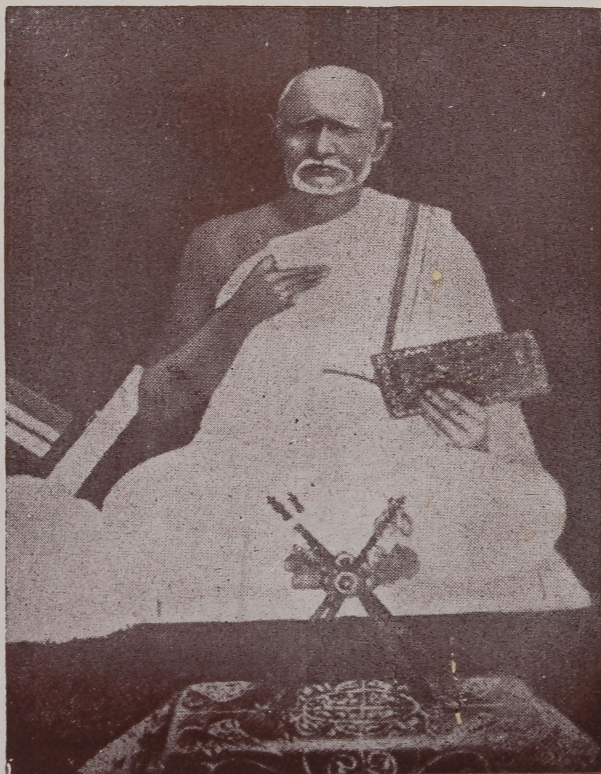
પ્રકાશક-

શ્રી વર્ધમાન-સત્ય-નીતિ-હર્ષસૂરિ જૈન ગ્રન્થમાલાના
વ્યવસ્થાપક શ્રેષ્ઠી ભોગીલાલ સાંકલચંદ
રીચીરોડ-અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ] મૂલ્ય પાંચપાંચન [પ્રત ૧૦૦૦
વીરસં. ૨૪૬૬] સત્ય સંવત્ ૨૪૦ [વિ. સં. ૧૯૮૬

મુદ્રક : શેઠ દેવચંદ દામજી
આનંદ મુદ્રણાલય-ભાવનગર.

અનુયોગાચાર્ય (પંન્યાસ) શ્રી ભાવવિજયજી ગણિવર

જન્મ	દીક્ષા	પંન્યાસપદ	સ્વર્ગવાસ
સં. ૧૯૦૦	સં. ૧૯૩૨	સં. ૧૯૫૮	૧૯૭૬
કા.શુ.૮	મા.શુ.૨	કા.વ.૨	શ્રા.શુ. ૩
પાટણ	પાટણ	સુરત	પાટણ

श्री तपागच्छ-संविग्नशाखाप्रवर्त्तक योगीश्वर
अनुयोगाचार्य पंन्यास सत्यविजयगणि-
पट्टक्रमानुगत-अनुयोगाचार्य पंन्यास श्री
भावविजयगणि-

स्तुत्यष्टकम्

तारुण्ये जयिना स्मरं विजयिनं जित्वाऽपि भोगार्हके ।

दध्रे येन महौजसाऽतितरसा जैनेश्वरी आदृता ॥

दीक्षाऽक्षाश्वबलप्रसारयमने सुप्रग्रहप्रोपमा ।

पंन्यासप्रवरः स भावविजयो भूयाद् भवोत्तारकः ॥ १ ॥

आत्मोत्कर्षनिरोधिनोऽगुणगणा यं वीक्ष्य शोकाकुलाः ।

जाताः श्रीकलिताङ्गमीक्ष्य मदनः शुष्यन्मदो लज्जया ॥

तारुण्योद्भवकामकेलिरचना संत्यज्य रागिस्थिता ।

पंन्यासप्रवरं सुभावविजयं वन्दे सदा भावतः ॥ २ ॥

प्रज्ञोन्मेषवशादवापि सहसा सिद्धान्तमार्गो दृढः ।

येनाऽकारि तपोऽन्तरं च विविधं बाह्यं च कृच्छ्राधिकम् ॥

प्राप्त्वाऽलाभि मनुष्यजन्मसुफलं संप्रोज्झता दुष्कथाः ।

पंन्यासप्रवरेण भावविजयेनाऽदायि बोधामृतम् ॥ ३ ॥

दुर्ध्यानोज्झितचेतसे गुणभृते कर्माष्टनाशेच्छवे ।

सम्यग्दर्शनशुद्धबोधविरतेराराधिनेऽसङ्गिने ॥

संसाराब्धिततिर्षवे निजगुणानादित्सवे साधवे ।

पंन्यासप्रवराय भावविजयायाहं नमामि ध्रुवम् ॥ ४ ॥

यस्माद् बोधमयीं महोदयवतीं धर्मामृतस्यन्दिनीम् ।

संसारार्णवतारणैकतरणीं दुःखौघप्रध्वंसिनीम् ॥

जीवानन्दविधायिनीं भवमृतिरोगापहन्त्रीं गिरम् ।

श्रुत्वा शान्तरसप्रदां भविगणाः शान्तिं परां लेभिरे ॥ ५ ॥

संसृत्यर्णवदुःखचक्रमकरैः संत्रस्यमाना जनाः ।

हस्तालम्बनमाप्य पोतसदृशं भव्यावतंसा बुधाः ॥

आत्मोत्थानपथप्रवृत्तमहतो विघ्नोरगात् पारगाः ।

यस्योदग्रयशोवितानमधुना विस्तारयन्त्यादरात् ॥ ६ ॥

मुन्युद्यानविकाशनोद्यमजुषि सद्देशनाशालिनि ।

सद्भाववलिभारनिर्भरभृति प्रज्ञादृशा शोभिनि ॥

विश्वानन्दविधायिनि स्मरमदोन्मादव्यथाध्वंसिनि ।

पंन्यासप्रवरेऽत्र भावविजये भक्त्या न के के नताः ॥ ७ ॥

कथं मुने ! विश्वजनीनवृत्ते ! घृणार्णवेन्दो ! जनतार्चिताङ्घ्रे !

गुणान् प्रगुण्यनघमर्षिणस्ते ब्रुवेऽखिलान् वन्द्यपदारविन्दे ! ८

भावाष्टकमिदं भक्त्या मूलचन्द्रेण गुम्फितम् ॥

कान्ताचरणमग्नानां कुर्यात् कल्याणमञ्जसा . ॥ ९ ॥

શેઠ મોહનલાલ સાંકલચંદ શેરદલાલ

જન્મ સં. ૧૯૩૮ કારતક શુદ્ધ ૨—અમદાવાદ

આતંદ મેસ-ભાવનગર, anbhandar-Umar, Surat. www.umaragyanbhandar.com

પ રિ ચ ય

કુટલાક જીવન એવા હોય છે કે જે પોતાનો જીવન-પ્રવાહ નિરંતર મૌનપણે લોકકલ્યાણના કાર્યો તરફ યથાશક્તિ વહેતો રાખે છે. એમની સેવા મૂંઝી અને કોઈ પણ જાતની મોટી જાહેરાત વિનાની હોય છે.

શેઠ મોહનલાલ સાકળચંદલાઈનું જીવન આવા જ પ્રકારનું ગણાય. તેઓશ્રીએ ધીમે ધીમે શેર બજારમાં એક પ્રમાણિક વેપારી તરીકે નામના કાઢી છે તેમ લક્ષ્મીની સાર્થકતાનો મંત્ર જીવનમાં યથાર્થપણે ઊતારી એક ધનવાન તરીકેનો ધર્મ જરા પણ ભૂલ્યા નથી- પંચાવન વર્ષના આરે પહોંચેલી તેઓશ્રીની જીવનયાત્રા યશસ્વી અને પ્રેરાણાદાયી છે અને હજી પણ જીવનની સુવાસ તેઓશ્રી ફેલાવતા રહ્યા છે.

દૃઢથી પીડાતી દુનિયાના દુઃખ એમને હૈયે વસ્યા અને પાંચ હજાર જેવી રકમ એક દવાખાના માટે તેઓશ્રીએ કાઢી. આજે અમદાવાદમાં તેઓશ્રી તરફથી ખોલવામાં આવેલ આ દવાખાનાનો અનેક દરદીઓ લાલ લઈ શેઠની ઉદારવૃત્તિ માટે મૂંગો આશીર્વાદ વરસાવી રહ્યા છે.

જૈન ધર્મની પ્રભાવના, ગરીબોને મદદ, અભ્યાસપિપાસુઓને પોતાના વિકાસમાં આવતી આર્થિક મુશ્કેલીનું નીવારણ અને આવા આવા જનકલ્યાણના ધાર્મિક અને લોકોપયોગી

કાર્યોમાં તેઓશ્રીનો દાનપ્રવાહ હમેશાં કેઈ પણ જાતની જાહેરાત વિના વહેતો જ હોય છે.

આત્મકલ્યાણના માર્ગોની પ્રેરણા કરતું સાહિત્ય જનતામાં પ્રચાર પામે, જ્ઞાન-પિપાસુઓ તેનો વધારે ને વધારે લાલ લેતા થાય, અને એ રીતે સંસ્કૃતિનો સગીન પ્રચાર થતો રહે એવી શુભ ભાવના પણ તેઓશ્રી અવારનવાર ભાવતા આવ્યા છે. અને એ દિશામાં પણ પોતાની લક્ષ્મીની સાર્થકતા કરવાની તક તેઓશ્રીએ જાતી કરી નથી.

આવું જ એક ‘પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલા’ નામક ઉપયોગી સાહિત્ય આજે જિજ્ઞાસુઓ સમક્ષ રજૂ થાય છે તેમાં પણ તેઓશ્રીનો જ સહકાર નોંધવાપાત્ર છે.

તેઓશ્રીના કુટુંબમાં પણ શ્રીમંતાઈની સાર્થકતા અને જીવનની સાધનાનો પરમ માર્ગ પ્રકાશતા આવા સદ્કાર્યો કરવાની ભાવના જાગૃત થતી આવે છે. તે વધુ ને વધુ કૂલેશલે એટલું આ સ્થાને ઇચ્છીએ છીએ.

—પ્રકાશક

શ્રી ચિદાનંદજીકૃત

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા

પ્રસ્તાવના.

ચિદાનંદ ^૧પદકજ નમી, ચિદાનંદ ^૨સુખહેવ;
ચિદાનંદ સુખમાં સદા, મગન કરે તતખેવ. ૧.
ચિદાનંદ પ્રભુની ^૩કળા, કેવળ બિજ ^૪અનપાય;
જાણે કેવળ અનુભવી, કિણુથી કહી ન જાય. ૨.
ચિદાનંદ પ્રભુની ^૫કૃતિ, અર્થગંભીર અપાર;
મંદમતિ હું તેહનો, પાર ન લહું નિરધાર. ૩.
તો પણ મુજથી મંદમતિ, તેહ તણે હિતકાજ;
તેમજ સ્વહિત કારણે, ચિદાનંદ મહારાજ. ૪.
કૃતિ તેહની નિરખી, ^૬ઉત્તરમાળ ઉદાર;
તાસ વિવરણ કરવા લાણી, આત્મ થયો ઉજમાળ. ૫.
બુદ્ધિવિકળ પણ લક્ષિતવશ, બોલું સુખકર બોલ;
કાલું બોલે બાળ જે, કુણુ આવે તસ તોલ. ૬.

શ્રી કુપૂરચંદજી અપરનામ શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ આ વીસમી સદીમાં જ વિદ્યમાન હતા, એમ તેમની અનેક

૧ ચરણકમળ. ૨ સુખને હેતે. ૩ જીવનકળા-રેખા. ૪ કેવળ-જ્ઞાનના અમોઘ ઉપાયરૂપ. ૫ અંચરચના. ૬ પ્રશ્નોત્તરમાળ.

કૃતિઓ પરથી જણાય છે. આનંદધનજી મહારાજની પેઠે તેઓશ્રી પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના રસિક અને અધ્યાત્મતત્ત્વમાં નિપુણ હતા, એ વાતની તેમની કૃતિઓ સારી રીતે સાક્ષી પૂરે છે. તેમણે બનાવેલી કૃતિઓમાં ચિદાનંદ બહોંતેરી, સ્વરોહય, પુદ્ગળ ગીતા, છૂટક સવૈયા તેમજ આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા મુખ્ય છે. તેમની બધી કાવ્યરચના સરલ અને અર્થગંભીર જણાય છે. દરેક કૃતિમાં કાવ્યચમત્કૃતિ સાથે અર્થગૌરવ અપૂર્વ હોવાથી તેમની સકળ કૃતિ હૃદયંગમ છે. તેમના પ્રત્યેક પદમાં અધ્યત્મ માર્ગને ઉપદેશ સમાયેલો છે. તેઓશ્રી અષ્ટાંગ યોગના સારા અભ્યાસી હતા, તેથી તેમનામાં ઉત્તમ પ્રકારનું યોગબળ હતું, તેમજ કોઈ અજબ પ્રકારની શક્તિ-સિધ્ધિ વિદ્યમાન હતી, એમ સંભળાય છે. તેઓ તીર્થપ્રદેશમાં વિશેષે વાસ કરતા હોય એમ અનુમાન થાય છે. શત્રુંજય અને ગિરનારમાં તો અમુક ગુફા કે સ્થાન તેમના પવિત્ર નામથી ઓળખાય પણ છે. શ્રી સમેતશિખરજી ઉપર તેમનો દેહાંત થયો છે, એવી દંતકથા સંભળાય છે તેઓ નિઃસ્પૃહી હતા, એમ તેમના સંબંધી સાંભળવામાં આવતી કેટલીક દંતકથા ઉપરથી સિધ્ધ થાય છે. લોકપરિચયથી તેઓ અલગ રહેતા અને પોતે જ્ઞાની અને સિધ્ધિસંપન્ન છે એમ લોક ભાગ્યે જ જાણી શકે એવી સારી રીતે પોતાનું જીવન ગાળતા હતા, તેમ છતાં કાકતાલીય ન્યાયે જ્યારે કોઈને તે વાતની જાણ થતી ત્યારે પ્રાયઃ પોતે તે સ્થાન તજી જતા હતા. તેમને અનેક સત્શાસ્ત્રનો પરિચય હતો એમ તેમની કૃતિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનાર સમજી શકે તેવું છે. તેમની વાણી રસાલ અને અલંકારિક છે. અધ્યાત્મ લક્ષ્ય સાથે શાસ્ત્ર અભ્યાસમાં તેમની હોડ કરી શકે એવો કોઈ પ્રબળ પુરુષ તેમની પાછળ ભાગ્યે જ થયો લાગે છે. આધુનિક છતાં તેમની ગ્રંથશૈલી એવી તો અર્થબોધક સાથે આકર્ષક છે કે આનંદધનજીની બહોંતેરી

સાથે ચિદાનંદ બહોંતેરી અનેક અધ્યાત્મરસિક જતો મુકત કંકથી ગાય છે. વિશેષમાં ચિદાનંદજીની કૃતિમાં શબ્દરચના એવી તો સાદી છે કે તે ગારી બાળ જીવોને પણ બહુ સુલભ થઈ પડે છે. તે કૃતિમાંની ‘પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા’ પણ એક છે. મૂળ ગ્રંથ લઘુ છતાં તેમાં અર્થગૌરવ એટલું બધું છે કે તેમાંનાં એક એક પ્રશ્નના ઉત્તર માટે એક એક સ્વતંત્ર ગ્રંથની યોજના સમર્થ વિદ્વાન કરી શકે. મારી જેવા મંદમતિથી તેમ બનવું અશક્ય છે, પણ તેનું સહજ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે યથાભિતિ ઉદ્યમ કર્યો છે. તેમાંથી સારમાત્ર ગ્રહણ કરી લવ્ય જ્ઞાની સ્વપરહિતમાં વૃદ્ધિ કરે. એ જ મહાકાંક્ષા અને એ જ કર્તવ્યરૂપ સમજી પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરું છું.

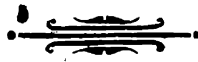
ચિદાનંદપદ રસિક કપૂરવિજયજી

શ્રી વર્ધમાન-સત્ય-નીતિ-હર્ષસૂરિ જૈનગ્રન્થમાલા-પુણ્ય ૬

અર્હમ્

જિનાગમતત્ત્વવિશારદ સુવિહિતાચાર્ય શ્રી વિજય-
હર્ષસૂરીશ્વરપાદપદ્મભેભ્યો નમઃ

શ્રીમત્ ચિદાનંદજી કૃતા.

પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા.* (વિવેચન સમેતા.)

(મંગલાચરણ—દોહા.)

પરમ જ્યોતિ પરમાત્મા, પરમાનંદ અનૂપ;
નમો સિદ્ધ સુખકર સદા, કલાતીત ચિદ્-રૂપ. ૧
પંચ મહાવ્રત આદરત, પાળત પંચાચાર;
સમતારસ સાચર સદા, સત્તાવીશ ગુણધાર. ૨
પંચ સમિતિ ગુપતિધરા, ચરણ કરણ ગુણધાર;
ચિદાનંદ જનકે હિયે, કરુણા ભાવ અપાર. ૩
સુરગરિ હરિ સાચર જીસે, ધીર વીર ગંભીર;
અત્રમત્ત વિહારથી, માનું અપર સમીર. ૪

* આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા શ્રી ચિદાનંદજી ગિરે કપૂરચંદજી મહારાજે શ્રી ભાવનગરમાં રહીને સંવત ૧૯૦૬ માં બનાવી છે, એમ છેલ્લા કાવ્ય પરથી જણાય છે.

ઇત્યાદિક ગુણયુક્ત જે, જંગમ તીરથ જાણુ;
 તે સુનિવર પ્રણુમું સદા, અધિક પ્રેમ મન આણુ. ૫
 લાખ બાતકી એક બાત, પ્રશ્ન પ્રશ્નમેં જાણુ;
 એકશત ચોદે પ્રશ્નકો, ઉત્તર કહું વખાણુ. ૬
 પ્રશ્નમાળ એ કંઠમેં, જે ધારત નર નાર;
 તાસ હિયે અતિ ઉપજે, સાર વિવેક વિચાર. ૭

વિવેચન—અનંત જ્ઞાન, દર્શનરૂપ જ્યોતિ જેમને જાગી છે, તેમજ રાગ, દ્વેષ, મોહાદિક સકળ દોષ માત્રનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરવાથી જેમને અનંત ચારિત્ર-સ્થિરતા ગુણ પ્રગટ્યો છે અને તેથી જ જેમની સમાન આખા જગતમાં ખીજ કોઈ વ્યક્તિ જણાતી નથી એવા નિરૂપમ શ્રી અરિહંત પરમાત્માને હું પ્રણુમું છું, તથા કર્મ-કલંકથી સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત થયેલા હોવાથી એટલે દેહાદિક સંપૂર્ણ ઉપાધિથી રહિત થયેલા હોવાથી કાયમને માટે સહજ સ્વાભાવિક આત્મસ્વરૂપને સંપ્રાપ્ત થયેલા અને આત્માર્થી ભવ્ય જનોને એવું જ સ્વાભાવિક સુખ પ્રાપ્ત કરાવી શકે એવા સિદ્ધ પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું. ૧.

વળી જે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અસંગતારૂપ પાંચ મહાવ્રતોને સેવે છે; જ્ઞાનાચાર, દર્શનચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચાર રૂપ પાંચ આચારને પાળે છે; મહાસાગરની જેમ અગાધ સમતારસથી ભરેલા છે, તથા સાધુ યોગ્ય સત્તાવીશ ગુણોને સદા ધારી રાખે છે; ધર્મ, ભાષાદિક પાંચ સમિતિ અને મન, વચન, કાયાની ત્રણ ગુમિને, તથા ચરણસિત્તરી (મૂળ ગુણ વીષયક ૭૦ લેદ) અને કરણસિત્તરી (ઉત્તરગુણ સંબંધી ૭૦ લેદ) ને જે સેવે છે; તેમજ જ્ઞાન અને ચારિત્રથી પૂર્ણ એવા જેના હૃદયમાં અત્યંત

કરુણાભાવ વર્તે છે; વળી જે મેરુપર્વતની પેરે ધીર-નિશ્ચળ છે, એટલે અહુષ્ટ કરેલી ઉત્તમ પ્રતિજ્ઞાથી કદાપિ ચલાયમાન થતા નથી; સિંહની જેવા પરાક્રમી છે; એટલે કર્મ શત્રુઓનો નાશ કરવામાં કેશરીસિંહ જેવા છે, અને સાગરની જેવા ગંભીર છે, એટલે રત્નાગરની જેમ અનેક ગુણરત્નોથી પરિપૂર્ણ છતાં લગારે છલકાઈ નહિ જતાં ચત્તથી તેમને સાચવી રાખે છે; તેમજ પવનની પેઠે અપ્રતિબંધપણે એક સ્થળથી અન્ય સ્થળે એકાંત હિતને માટે અટન કરતા રહે છે-ઇત્યાદિક સાધુ યોગ્ય ગુણોવડે અલંકૃત હોવાથી સમાગમમાં આવનાર ભવ્ય જનોને જે પાવન કરે છે એવા જંગમ તીર્થરૂપ શ્રેષ્ઠ મુનિજનોને મનના અત્યંત પ્રેમભાવથી હું પ્રણામ કરું છું. ૨ થી ૫.

આવી રીતે અભિષ્ટ દેવ, ગુરુને પ્રણમવારૂપ મંગળાચરણ કરીને હવે આ અંતમાં જે વાતનું કથન કરવાનું છે તે (અભિધેય), તેનું પ્રયોજન તથા તેનું ક્ષણ સંક્ષેપથી અંતકાર જણાવે છે.

વિવેચન—જેમાં લાખો ગમે વાતોનો સમાવેશ થઈ શકે એવી અતિ અગત્યની-મહત્વની વાત દરેક પ્રશ્નમાં આવે એવા ૧૧૪ પ્રશ્નોના આ પ્રશ્નોત્તર નામના અંતમાં હું વખાણ કરીશ. ૬.

આ પ્રશ્નોત્તર રત્નમાળા નામનો અંત જે આત્માર્થી સ્ત્રી-પુરુષો કંઠે કરશે અને તેનું સારી રીતે મનન કરશે તેમના હૃદયમાં અત્યંત હિતકારી વિવેકવિચાર ઉપજશે, જેથી તેમને પોતાને માટે મોક્ષમાર્ગ ઘણો જ સરલ થઈ શકશે. ૭.

પ્રથમ અંતકાર પ્રશ્નસમુદાય કહે છે.

પ્રશ્ન.

દેવ ધરમ અરુ ગુરુ કહા, સુખ દુઃખ જ્ઞાન અજ્ઞાન;
ધ્યાન દ્યેય દ્યાતા કહા, કહા માન અપમાન. ૧

જીવ અજીવ કહો કહા, પુણ્ય પાપ કહા હોય;
 આશ્રવ સંવર નિર્જરા, બંધ મોક્ષ કહો હોય. ૨
 હેય જ્ઞેય કુનિ હે કહા, ઉપાદેય કહા હોય;
 બોધ અબોધ વિવેક કહા, કુનિ અવિવેક સમોય. ૩
 કૌન ચતુર મૂરખ કવણુ, રાવ રંક ગુણવંત;
 જોગી જાતિ કહો જીકે, કો જગ સંત મહંત. ૪
 શૂરવીર કાયર કવણુ, કો પશુ માનવ દેવ;
 બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ કો, કહો શૂદ્ર કહા લેવ. ૫
 કહા અથિર થિર હે કહા, છિદ્ધર કહા અગાધ;
 તપ જપ સંજમ હે કહા, કવણુ ચોર કો સાધ. ૬
 અતિ દુર્જય જગમેં કહા, અધિક કપટ કહાં હોય;
 નીચ ઊંચ ઉત્તમ કહા, કહો કૃપા કર સોય. ૭
 અતિ પ્રચંડ અગ્નિ કહા, કો દૂરદમ માતંગ;
 વિષવેદી જગમેં કહા, સાયર પ્રબળ તુરંગ. ૮
 કિણુથી હરીએ સર્વદા, કિણુથી મળીએ ધાય;
 કિણુકી સંગત મુણુ વધે, કિણુ સંગત પત જાય. ૯
 ચપળા તિમ ચંચળ કહા, કહા અચળ કહા સાર;
 કુનિ અસાર વસ્તુ કહા, કો જગ નરક દુવાર. ૧૦
 અંધ બધિર જગ મૂક કો, માત પિતા રિપુ મિત;
 પંડિત મૂઢ સુખી દુઃખી, કો જગમાંહે અલીત. ૧૧
 મહોટા ભય જગમેં કહા, કહા જરા અતિ ઘોર;
 પ્રબળ વેદના હે કહા, કહા વક કિશોર. ૧૨

કલ્પવૃક્ષ ચિંતામણિ, કામગવી શુ' થાય;
ચિત્રાવેલી હે કહા, શુ' સાધ્યાં દુઃખ જાય. ૧૩

શ્રવણ નયન સુખ કરે ભુજ, હૃદય કંઠ અરુ ભાળ;
ધનકા મંડન હે કહા, કહા જગ મહોટા જાળ. ૧૪

પાપ રોગ અરુ દુઃખના, કહા કારણ શુ' હોય;
અશુચિ વસ્તુ જગમે' કહા, કહા શુચિ કહા જોય. ૧૫

કહા સુધા અરુ વિષ કહા, કહા સંગ કુસંગ;
કહા હે રંગ પતંગકા, કહા મજીઠી રંગ. ૧૬

૧૧૪ પ્રશ્નો સૂચક ૧૬ દુહાનો અર્થ.

“ દેવ, ધર્મ અને ગુરુ કોને કહીએ ? સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, ધ્યેય, ધ્યાતા, માન, અપમાન, જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, અંધ, મોક્ષ, હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેય, ઓધ, અઓધ, વિવેક, અવિવેક, ચતુર, મૂરખ, રાય, રંક, ગુણ-વંત, જોગી, જતિ, સંત, મહંત, શૂરવીર, કાયર, પશુ, માનવ, દેવ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અથિર, થિર, છિદ્ધર, અગાધ, તપ, જપ, સંજમ, ચોર અને સાધુ કોને કહીએ ? જગતમાં અતિ દુર્જય (દુઃખે જીતી શકાય) એવું શું છે ? અધિક કપટ ક્યાં છે ? તેમજ નીચ, ઊંચ અને ઉત્તમ કોણ છે ? અતિ આકરો અગ્નિ કયો ? નિરંકુશ હાથી કયો ? જગતમાં (ઉચ્ચ) વિષવેલી કંઈ ? પ્રબળ તરંગ(મોજા)વાળો સાગર કયો ? સદા ય કોનાથી ડરતા રહેવું ? અને વેગે જઈને કોને મળવું ? વિજળી જેવી ચપળ વસ્તુ કંઈ ? વળી જગતમાં અચળ, સાર, અને અસાર વસ્તુ કંઈ છે ? નરકદ્વાર કયું છે ? અંધ, ખંડેરો, મુંગો કોણ છે ? માતા, પિતા, શત્રુ, મિત્ર, પંડિત, મૂર્ખ, સુખી, દુઃખી અને ભય રહિત કોણ છે ? જગમાં સહુથી મોટો ભય કયો છે ? અતિ

આકરી જરા કંઈ છે ? બહુ આકરી વેદના કંઈ છે ? અને અતિ વાંકો ઘોડો કયો છે ? કંઠપવૃક્ષ, ચિંતામણિ, કામધેનુ અને ચિત્રા-વેલી કોને કહીએ ? દુઃખ માત્ર ટાળવાનો ખરો ઉપાય શો ? કાન, આંખ, મુખ, હાથ, ભુજ, હૃદય, કંઠ અને ભાલ (લલાટ) એ દરેકનું ભૂષણ શું ? જગતમાં મોટી જાળ કંઈ ? પાપ, રોગ અને દુઃખના કારણ કયાં ? જગતમાં પવિત્ર અને અપવિત્ર વસ્તુ કંઈ ? અમૃત અને વિષ કયું ? સંગ અને કુસંગ કયો ? પતંગનો રંગ કયો અને મજ્જી રંગ કયો ? ”

આ સર્વ પ્રશ્નસમુદાય કહ્યો. હવે તેના ઉત્તર

અનુક્રમે કહો છો—

અઠ્યાવીશ પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે.

દેવ શ્રી અરિહંત નિરાગી,
દયા મૂળશુચિ ધર્મ સોભાગી;
હિત ઉપદેશ ગુરુ મુસાધ,
જે ધારત ગુણ અગમ અગાધ. ૧

ઉદાસીનતા મુખ જગમાંહી,
જન્મ મરણસમદુઃખ કોઈ નાંહી;
આત્મબોધ જ્ઞાન હિતકાર,
પ્રબલ અજ્ઞાન ભ્રમણ સંસાર. ૨

ચિત્તનિરોધ તે ઉત્તમ ધ્યાન,
ધ્યેય વીતરાગી ભગવાન;
ધ્યાતા તાસ મુમુક્ષુ બખાન,
જે જિનમત તત્વારથ જાન. ૩

લહી ભવ્યતા મહોટો માન,
કવણુ અભવ્ય ત્રિભુવન અપમાન;
ચેતન લક્ષણ કહીએ જીવ,
રહિત ચેતન જન અજીવ. ૪

પરઉપગાર પુણ્ય કરી જાણ.
પરપીડા તે પાપ વખાણ;
આશ્રવ કર્મ આગમન ધારે,
સંવર તાસ વિરોધ વિચારે. ૫

નિર્મળ હંસ અંશ જિહાં હોય,
નિર્જરા દ્વાદશવિધ તપ જોય;
વેદ ભેદ બંધન દુઃખરૂપ,
બંધ અભાવ તે મોક્ષ અનૂપ. ૬

પરપરિણુતિ મમતાદિક હોય,
સ્વસ્વભાવ જ્ઞાન કરે જોય;
ઉપાદેય આતમ ગુણુવૃંદ,
જાણો ભવિક મહાસુખકંદ. ૭

પરમબોધ મિથ્યાદક રોધ,
મિથ્યાદગ્ દુઃખ હેત અબોધ;
આતમ હિત ચિંતા સુવિવેક,
તાસ વિમુખ જડતા અવિવેક. ૮

૧. દેવ શ્રી અરિહંત નિરાગી—રાગ દ્વેષ અને
મોહાદિક દોષ માત્રથી મુક્ત થયેલા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ઉત્કૃષ્ટ
ચારિત્રવંત તથા સર્વશક્તિસંપન્ન એવા અરિહંત ભગવાન જ

દેવાધિદેવ છે. જે સંપૂર્ણ અતિશયવંત છતાં અમૃત સમાન વચનોથી ભવ્ય જનોના ત્રિવિધ (મન, વચન અને કાયા સંબંધી) તાપને ઉપશાંત કરે છે.

૨. દયા મૂળ શુચિ ધર્મ સોભાગી—કોઈનું કંઈ પણ અનિષ્ટ—અહિત મનથી, વચનથી કે કાયાથી નહીં કરવારૂપ અને સર્વ કોઈનું એકાંત હિત કરવારૂપ સર્વ જીવને સુખદાયી અને બહાણું નિપુણ દયાનું તત્ત્વ જેમાં સમાયેલું છે એવો અહિંસા, સંયમ અને તપલક્ષણ ખરો ધર્મ છે.

૩. હિત ઉપદેશ ગુરુ સુસાધ, જે ધારત ગુણ અગમ અગાધ—જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋણુતાદિક અનેક ઉમંદા ગુણોને પોતે સેવન કરતા છતાંજે ભવ્ય જનો પ્રત્યે તેમની યોગ્યતાનુસારે હિત ઉપદેશ દેવામાં તમર રહે એવા સુસાધુ નિર્ઝંથ પુરુષો ગુરૂપદને લાયક છે.

૪. ઉદાસીનતા સુખ જગમાંડી—જગતમાં જીવોની વિધ વિધ કર્મ અનુસારે જે વિચિત્રતા પ્રતીત થાય છે, તેમાં મુંઝાઈ નહિ જતાં જ્ઞાનદૃષ્ટિવડે તેથી નિરાળા રહી સ્વ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી એટલે નિજ કર્તવ્યરૂપ ચારિત્રમાં રમણતા કરવી એમાં જ ખરું સુખ સમાયેલું છે. દુનિયામાં દૃશ્ય થતી ખોટી માયિક વસ્તુઓમાં કર્તૃત્વ અભિમાન કરી તેમાં મુંઝાઈ જનારા જનો તેવા સુખથી બેનશીબ જ રહે છે.

૫. જન્મ મરણ સમ દુઃખ કોઈ નાંડી—મહાદુર્ગાધમય સંડાસમાં કોઈને પરાણે બેસાડી રાખતાં અથવા કોઈને અન્યાયથી કેદખાનામાં પુરી રાખતાં જે દુઃખ થાય તેથી બેશુમાર દુઃખ જીવને ગર્ભાવાસમાં થાય છે, કેમકે ગર્ભાવાસમાં જીવને મહાદુર્ગાધી અને પરતંત્રતાનો પૂરતો

ખ્યાલ હરહમેશ આઘ્યા કરે છે. તેથી તે મૂર્ચ્છિતપ્રાય અવસ્થા ભોગવે છે. સંડાસમાંથી તો માણસ જોરથી પણ નાસી જઈ શકે છે, અને કેદખાનામાંથી પણ કોઈની અનુકંપાવડે છૂટી શકે છે અથવા દુઃખને કમી કરી શકે છે, તેવું ગર્ભાવાસમાં નથી; એટલું જ નહિ પણ તેમાં અતિ ઘણી દુર્ગંધી અને પરતંત્રનો પૂરતો અનુભવ કરવો પડે છે. તેવા ગર્ભાવાસના દુઃખ કરતાં પણ માતાની યોનિદ્વારા બહાર નીકળતાં જન્મસમયે જીવને ભારે દુઃખ થાય છે. તે વખતનું દુઃખ ખરેખર કમકમાટી ઉપજાવે એવું છે. એથી પણ અનંતું દુઃખ જીવને મરણસમયે પ્રતીત થાય છે. આ વાતની કંઈક આંખી અન્ય જીવોને તે તે સમયે અનુભવવાં પડતાં દુઃખ નજરોનજર જોવાથી થાય છે. આ તો એક જ વખત જન્મ મરણનાં દુઃખની વાત કહી, પરંતુ એવા અનંત જન્મમરણના ફેરામાં જીવો ક્યારે જ કરે છે. જ્યાંસુધી જન્મમરણનાં ખીજભૂત, રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન પ્રમુખ દોષને દૂર કરવા જીવ પ્રયત્ન કરે નહીં ત્યાંસુધી એવા અનંત દુઃખમાંથી તેનો છુટકો થઈ શકે જ નહીં; અને રાગ, દ્વેષાદિક દોષોને નિર્મૂળ કર્યા કે તરત જ જન્મ-મરણનાં અનંત દુઃખનો અંત જ આવ્યો જાણવો.

૬. આત્મબોધ જ્ઞાન હિતકાર—જેથી આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાય, આત્માને હિતકારી ગુણ અને અહિતકારી દોષનું ભાન થાય, જેથી હિતકારી વસ્તુનો જ આદર અને અહિતકારી વસ્તુનો ત્યાગ કરવા લક્ષ્ય જાગે તેવું તત્ત્વજ્ઞાન આત્માને અત્યંત હિતકારી છે. સંત-સુસાધુ જનોની યથાવિધિ ઉપાસના કરીને એ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એથી વિજ્ઞાન-વિવેક જાગે છે. કહ્યું છે કે—“ સો કહિયે સો પુછિએ, તામેં ધરીએ રંગ; ચાતે મિટે બોધતા, બોધરૂપ વહે રંગ. ” જેથી રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકનો તાપ ઉપશમે

અને ઉત્તમ સંયમનું સેવન કરી સહજ શીતળતા અનુભવાય એવું આત્મજ્ઞાન જ અત્યંત હિતકર છે.

૭. પ્રબળ અજ્ઞાન ભ્રમણ સંસાર—જેમ શૂકર (ભુંડ) વિષ્ટામાં જ રતિ માને, તેને તે જ પ્રિય લાગે પણ ખીજી ઉત્તમ ચીજ પ્રિય લાગે નહિ તેમ ભવાભિનંદી જીવને ક્ષુદ્રતા, તૃષ્ણા, દીનતા, મત્સર, ભય, શંકતા, અજ્ઞતા અને સ્વચ્છંદવૃત્તિ વિગેરે દોષોને લીધે લીધે કાળ સંસારપર્યાટન કરવું પડે તે પ્રિય લાગે, પણ જે સદ્ગુણોથી જન્મ-મરણના ભયથી મુક્ત થવાય તે પ્રિય ન જ લાગે, તે પ્રબળ અજ્ઞાનતાનું જ જોર બાણવું.

૮. ચિત્ત નિરોધ તે ઉત્તમ ધ્યાન—જ્યાં સુધી જીવને પંચ વિષયાદિક પ્રમાદ જ પ્રિય છે ત્યાં સુધી ચિત્તનો પ્રવાહ (વ્યાપાર) તે જ દિશામાં વહ્યા કરે છે. આત્માને પરિણામે અનર્થકારી દિશામાં વહેતો મનનો પ્રવાહ રોકીને એકાંત હિતકારી દિશામાં તે પ્રવાહને વાળવો-વાળવા પ્રયત્ન કરવો તે ઉત્તમ ધ્યાન કહેવાય છે. આર્તધ્યાન અને રૌદ્ર ધ્યાનનાં કારણો ટાળી ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનનાં કારણો સેવવાનો અભ્યાસ કરવો એ જ આત્માને એકાંત હિતકારી છે, ચિત્તનો વેગ વિષયાદિકમાં વધતો જાય એવાં માઠાં કારણો સેવવાથી વારંવાર સંકલેશ પેદા થાય છે તેનો સમ્યગ્ વિચાર કરી તેવાં માઠાં કારણોથી થતો સંકલેશ અટકાવવા માટે અરિહંતાદિક પદોનું સ્વરૂપ સમજી તેમાં મનને જોડવું અને તેમાં જ તલલીન થઈ રહેવું એજ આત્માને એકાંત હિતકારી છે.

૯. ધ્યેય વીતરાગી ભગવાન—જેને આત્મા-પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાયું છે એવો અંતરઆત્મા ધ્યાતા હોઈ શકે છે અને જેમના સમસ્ત દોષ માત્ર દૂર થઈ ગયા છે એવા વીતરાગ પરમાત્મા ધ્યાન કરવા યોગ્ય-ધ્યેય છે. પરમાત્માનું

ધ્યાન કરનાર ધ્યાતા ધ્યાનના પ્રભાવથી કીટ (ઇલ) ભ્રમરીના દૃષ્ટાંતે પોતે જ પરમાત્માના રૂપને પામી શકે છે. તેથી જેના સમસ્ત રાગાદિક દોષો વિલય પામ્યા છે, અને સમસ્ત ગુણગુણ પ્રગટ થયેલા છે એવા અરિહંત-સિદ્ધ પરમાત્માનું જ ધ્યાન કરવું આત્માર્થી જીવેને હિતકર છે.

૧૦. ધ્યાતા તાસ મુમુક્ષુ બખાન, જે જિનમત તત્વારથ જાન—જેમણે રાગ દ્વેષાદિક અંતરંગ શત્રુઓને સંપૂર્ણ રીતે જીતી લીધા છે એવા જિનેશ્વર ભગવાને કથન કરેલા તત્ત્વને સારી રીતે જાણી સમજીને જેને જન્મમરણાદિક દુઃખનો સર્વથા ક્ષય કરી મોક્ષ સંબંધી અક્ષય અવિચળ સુખ મેળવવાની તીવ્ર અભિલાષા જાગી છે એવા મુમુક્ષુ જનો જ ખરેખર પૂર્વોક્ત વીતરાગ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાના અધિકારી છે.

૧૧. લહી ભવ્યતા મ્હોટો માન—જન્મ જરા અને મરણના દુઃખથી સર્વથા મુક્ત થઈ મોક્ષ સંબંધી અક્ષય સુખ પામવાને અધિકારી બનવું, એટલે તેની યોગ્યતા મેળવવી એ જ ખરેખર આત્મ સકાર (Self respect) સમજવો.

૧૨. કવણુ અભવ્ય ત્રિભુવન અપમાન—પૂર્વોક્ત ભવ્યતાથી વિપરીત અભવ્યતા મોક્ષ સંબંધી શાશ્વત સુખથી સદા બેનશીબ જ રહેવાય એવી અયોગ્યતા એ જ ખરેખર જગતમાં મ્હોટામાં મ્હોટું અપમાન જાણવું; કેમકે તેથી જીવ જ્યાં ત્યાં જન્મ, જરા અને મરણ સંબંધી અનંત દાવાનળમાં પચાયા જ કરે છે.

૧૩. ચેતન લક્ષણુ કહીએ જીવ—ચેતના એ જીવનું સામાન્ય લક્ષણ છે. ચેતના એટલે ચૈતન્ય-સજીવનપણું. ખાકી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય અને ઉપયોગ એ જીવનાં વિશેષ લક્ષણો છે. એવાં લક્ષણો જીવમાં જ લાભી શકે.

૧૪. રહિત ચેતન જન અજીવ—જેનામાં પૂર્વોક્ત ચેતના-ચૈતન્ય-સજીવનતા વિદ્યમાન નથી તે અજીવ અથવા નિર્જીવ કહેવાય છે. નિર્જીવ વસ્તુમાં સામાન્ય લક્ષણ ચૈતન્ય જ નથી તેા વિશેષ લક્ષણ જ્ઞાનાદિક હોય જ ક્યાંથી ? એવી રીતે જીવ અને અજીવ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો સુગમ પડે છે.

૧૫. પરઉપગાર પુણ્ય કરી જાણુ—જેમ અન્ય જીવોનું હિત થાય એમ મન, વચન અને કાયાનો સદુપયોગ કરવો, અન્ય જીવોને શાતા-સમાધિ ઉપજે એવાં કાર્ય પરમાર્થ-દૃષ્ટિથી કરવાં, કરાવવાં કે અનુમોદવાં; કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ કોઈ જીવને પીડા-અશાતા-અસમાધિ-અહિત એવું મનથી પણ નહીં ઇચ્છતાં સદા સર્વદા સર્વનું એકાંત હિત-વાત્સલ્ય થાય તેવું જ મનથી ચિંતવવું, તેવું જ વચન વાપરવું અને તેવું જ કાયાથી પ્રવર્તન કરવું; એવા પવિત્ર માર્ગથી કદાપિ સ્ખલિત ન થવાય એટલા માટે સાવધાન રહેવું. એવાં હિતકારી કાર્ય કરી તેનો બદલો નહીં ઇચ્છવો. યશકીર્તિ પ્રમુખનો લોભ નહીં રાખતાં સ્વકર્તવ્ય સમજીને સહુની ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખીને એટલે રાગ-દ્વેષથી થતી વિષમતા ટાળીને અને મૈત્રી પ્રમુખ ચાર લાવનાનો અંતઃકરણથી આશ્રય કરીને સ્વપરહિતને માટે પ્રવર્તવું એ જ ખરેખર પુણ્યનો માર્ગ છે. પૂર્વ મહાપુરૂષોએ એજ પુણ્યમાર્ગ આદરેલો છે અને ઉપદેશેલો છે, સ્વપરની ઉન્નતિ ઇચ્છનારે એજ માર્ગ અવલંબવા યોગ્ય છે.

૧૬. પરપીડાને પાપ વખાણુ—ક્રોધથી, માનથી, માયાથી કે લોભથી રાગદ્વેષને વશ થઈ, આત્માનો નિષ્કંધાય - નિર્મળ સ્વભાવ ભૂલી જઈ, પરભાવમાં પરિણમીને ‘સહુ જીવને આત્મ સમાન લેખવા’ એ મહાવાક્યને વિસારી દઈ, પરજીવોને બનતી સહાય કરવાને બદલે ઉલટી પીડા કરવા

મનથી, વચનથી કે કાયાથી પ્રવૃત્તિ કરવી, કરાવવી કે અનુમોદવી એના જેવું બીજું પાપ—અન્યાયાચરણ શું હોઈ શકે? પરલવ જતાં જીવને પાપના વિપાક ભોગવવા પડે છે. પાપાચરણથી જ જીવને નરક તિર્યંચ ગતિમાં કડવાં દુઃખની કોટીઓ ખમવી પડે છે. તેથીજ ભવભીરૂ જનો તેવાં પાપાચરણથી સદંતર દૂર રહે છે. સહુને આત્મ સમાન લેખી કોઈ જીવને કંઈ પણ પીડા ઉપજે તેવું કદાપિ તે કરતા કે કરાવતા નથી. જે પોતાને જ પ્રતિકૂળ-દુઃખકારી લાગે તેવો અખતરો પારકા ઉપર નજ અજમાવે. ભેદબેદ. ઠંડા મગજથી સામાની સ્થિતિનો વ્યાજબી વિચાર કરી લેવામાં આવે તો તેને પીડવાની ઇચ્છા થાય જ નહીં. વિવેક વિના મિથ્યા અહંતા અને મમતામાં મુગ્ધાઈ પરને પીડા ઉપજાવવા જીવ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને વિવેકવડે સ્વપરનું યથાર્થ ભાન થતાં સ્વપરને અહિતકારી માર્ગથી પાછો નિવતે છે. ક્ષમાવંત વિવેકી જીવ જ અહિંસા ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરે છે.

૧૭. આશ્રવ કર્મ આગમન ધારે—જેથી નવનવાં કર્મ આત્માને આવીને વળગે એટલે આત્મા સાથે શુભાશુભ કર્મનું મિશ્રણ થવાનાં જે કારણ તેને શાસ્ત્રમાં આશ્રવ કહેવામાં આવે છે. ઇંદ્રિયોના વિષયોનું સેવન, કોર્ધાદિક કષાયને વશ થવું, અવિરતિપણે રહેવું, મન, વચન તથા કાયાના વિચિત્ર વ્યાપાર કરવા, અને નવતત્ત્વપ્રકરણમાં કથન કરેલી પચીશ પ્રકારની ક્રિયાનું સેવન કરવું—એવડે શુભાશુભ કર્મનું આવાગમન થાય છે.

૧૮. સંવર તાત્ત્વ વિરોધ વિચારે—ઉપર કહેલા આશ્રવને અટકાવવા એટલે, ઉપર જણાવેલી વિવિધ કરણીવડે આત્મા સાથે મિશ્રણ થતાં શુભાશુભ કર્મને રોકવાં તે સંવર

કહેવાય છે. સમિતિ (સમ્યક્ પ્રવર્તન) ગુપ્તિ (મન વચન અને કાયાનું ગોપન), પરિસહ (અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગાદિક) અને ક્ષમાદિક દશ મહા શિક્ષાનું પાલન કરવું, દ્વાદશ ભાવના અને સામાયકાદિક ચારિત્રવડે પૂર્વોક્ત આશ્રવ ટાળી શકાય છે.

૧૯. નિર્મળ હંસ અંશ જિહાંહોય, નિર્જરા દ્વાદશવિધ તપ જોય—જેમ હંસ ક્ષીર-નીરની વહેચણુ કરી શકે છે, તેમ જેના ઘટમાં નિર્મળ જ્ઞાન વૈરાગ્ય પ્રગટયાં છે તે બાહ્ય અને અભ્યંતર તપવડે નિર્જરા-પૂર્વભવનાં સંચેલાં કર્મનો ક્ષય કરી શકે છે. ખાનપાન વિના નિરાહાર રહેવું, આહારમાં ઓછાશ કરવી, નિયમિતપણે ખાનપાન વિગેરે કરવું, નાના પ્રકારના રસનો ત્યાગ કરવો, સમજીને સ્વાધીનપણે શીત તાપાદિકને સહવાં, અને નાના પ્રકારના આસનજય પ્રમુખથી દેહને દમવું, એ સર્વ બાહ્ય તપરૂપ છે. એ બાહ્ય તપ ઉત્તમ લક્ષ્યથી કરવામાં આવે તો તે અભ્યંતર તપની પુષ્ટિને માટે થાય છે. જાણતાં અણજાણતાં ગુપ્ત કે પ્રગટ કરેલાં પાપની નિષ્કપટપણે ગુરુ સમીપે શુદ્ધિ કરવી, ગુણી જનોનું બહુમાન સાચવવું, સદ્ગુણીની સેવા-ચાકરી બળવવી, અલિનવ શાસ્ત્રનું પઠન-પાઠનાદિક કરવું, અરિહંતાદિક પદનું સ્વરૂપ સમજી તેમાં પોતાની વૃત્તિ સ્થિર કરવી, અને દેહમૂર્છાનો ત્યાગ કરીને પરમાત્મસ્વરૂપમાં તટ્વીન બની સૂવું, એ અભ્યંતર તપ કહેવાય છે. સમતામૂલક શાસ્ત્ર આજ્ઞાનુસારે પૂર્વોક્ત તપ કરવાથી અનેક જન્મનાં સંચેલાં કઠણ કર્મ પણ ક્ષય પામે છે, માટે મોક્ષાર્થી જનોએ આત્મવિશુદ્ધિ કરવા માટે ઉક્ત ઉભય પ્રકારના તપ અવશ્ય સેવવો યોગ્ય છે. તીર્થંકરોએ પણ ઉક્ત તપનો આશ્રય લીધેલો છે.

૨૦. વેદ લેદ બંધન દુઃખરૂપ—વેદ લેદ એટલે ચાર લેદવાળું બંધન (બંધ) દુઃખદાયક જ છે. પરમાર્થ એવો છે કે નવતત્ત્વમાં અનુક્રમે કહેલો બંધ ચાર પ્રકારનો છે. તે બધો મોક્ષનો વિરોધી હોવાથી દુઃખદાયક જ છે. ૧ પ્રકૃતિબંધ, ૨ સ્થિતિબંધ, ૩ રસબંધ ને ૪ પ્રદેશબંધ. આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણને આવરવાના સ્વભાવવાળો પ્રકૃતિબંધ, દીર્ઘ કે હ્રસ્વ કાળની સ્થિતિનો નિશ્ચય કરનાર સ્થિતિબંધ, ૧-૨-૩-૪ ઠાણીઓ અથવા તીવ્રમંદાદિક શુભાશુભ રસ જે વિપાક કાળે વેદવો પડે તે રસબંધ અને તે ત્રણેના સંગ્રહરૂપ જે કર્મના પ્રદેશનો સંચય તે પ્રદેશબંધ. આ કર્મબંધ શુભ તેમજ અશુભ બન્ને પ્રકારનો હોઈ શકે છે. તેનો વિશેષ અધિકાર કર્મત્રયાદિકથી જાણી લેવો. તે શુભ બંધ પણ સુવર્ણની બેડી જેવો અને અશુભ બંધ લોઢાની બેડી જેવો છે. તે ઉભય પ્રકારનો બંધ ભારભૂત-દુઃખદાયક જાણી મુમુક્ષુઓએ વર્જવા યોગ્ય છે.

૨૧. બંધ અભાવ તે મોક્ષ અનૂપ—મિથ્યાત્વ, અવિરત, કષાય, યોગ પ્રમુખ કર્મબંધના સામાન્ય હેતુઓ છે, અને તેના વિશેષ હેતુઓ પણ પ્રથમ કર્મત્રયમાં બતાવેલાં છે. તે લક્ષ્યમાં લઈ તેવા બંધહેતુઓથી પાછા ઓસરતાં આત્મા અનુક્રમે અનુપમ એવા મોક્ષસુખનો અધિકારી થઈ શકે છે. રાગદ્વેષ પ્રમુખ ભાવકર્મ છે, એટલે તે કર્મબંધને બહુ પુષ્ટિ આપે છે; તેથી આત્મા સ્વસ્વરૂપથી ચ્યૂત—ભ્રષ્ટ થઈ પરભાવમાં ખુબ પેસારો કરે છે; અને એમ કરવાથી સંસારસંતતિની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. વડના ખીજની પેઠે તેનો અંત આવી શકતો નથી. પરંતુ જો રાગ, દ્વેષ પ્રમુખ પોષક પદાર્થ મળે નહીં તો તેનો તરત જ અંત આવી જાય છે. આથી જ તત્ત્વ-

જ્ઞાની અધ્યાત્મી પુરુષો રાગ દ્વેષાદિકને જ નિર્મૂળ કરવા મથે છે.

૨૨. પરપરિણુતિ મમતાદિક હોય — પોતાના આત્માને સારી રીતે ઓળખી શકાય અને તેમાં જે અનંત-શક્તિ-સામર્થ્ય રહેલું છે તેની જેથી દૃઢ પ્રતીતિ થાય એવાં સર્વજ્ઞ વચન કે વીતરાગ ભગવાનની પરમ તત્ત્વબોધક પ્રતિમાનું અંતર લક્ષ્યથી આલંબન લેવું અને તેમાં જ એટલે સ્વરૂપમાં જ રમણ કરવું એવી પરિણુતિ આત્માને અત્યંત હિતકારી છે. પરંતુ તેવી આત્મપરિણુતિ તો પરપુદ્ગલિક વસ્તુમાં અનાદિ અનંતકાળથી લાગી રહેલી પ્રીતિ-મમતાને પરિહરવાથી જ બળે છે, તેથી આત્માર્થી જનોએ તેવી પૌદ્ગલિક પ્રીતિ તજવી અને આત્માના અંતરંગ જ્ઞાનાદિક ગુણોમાં પ્રીતિ બેઠવા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી જીવ નકામી પરવસ્તુઓમાં મમતાબુધ્ધિ ધારે છે ત્યાં સુધી ગમે તેટલું કાયાકષ્ટ કરે તો પણ તે તેના આત્માને હિતકારક થતું નથી, અને મમતાબુધ્ધિ તજી કે તરત તેની સકળ કરણી તેના આત્માને એકાંત હિતકારક થાય છે; માટે સુમુક્ષુ જનોએ પરવસ્તુઓમાંથી મમતાબુધ્ધિ ઉખેડી નાંખી આત્માના સ્વાભાવિક સદ્ગુણોમાં જ મમતાબુધ્ધિ ધારવી ઉચિત છે અને એ જ કર્તવ્ય છે.

૨૩. સ્વપરભાવ જ્ઞાન કરે જ્ઞેય — સ્વ એટલે આત્મદ્રવ્ય અને પર એટલે આત્મા સિવાયના બીજાં દ્રવ્યો. તેનું જેમ યથાર્થ જાણપણું થાય તેમ બની શકે ત્યાંસુધી ગુરુગમ્ય અભ્યાસ કરવો ઉચિત છે. આત્મા, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગળ અને કાળ એ બધાં દ્રવ્યો તેમના ગુણુપર્યાયયુક્ત હોય છે. તેનો વિશેષ અધિકાર નવતત્ત્વાદિક ગ્રંથોથી જાણવો. આત્મા ચૈતન્યયુક્ત ચેતન દ્રવ્ય છે, ત્યારે બાકીના બધાં ચૈતન્યરહિત જડ દ્રવ્યો છે. તેમને ગુણુપર્યાય યુક્ત સારી રીતે ઓળખી આત્માને અનુપયોગી એવા

પુદ્ગળ પ્રમુખ પરદ્રવ્યોથી નિવૃત્ત થવું અને આત્માના જ ગુણમાં મક્કમનપણે પ્રવૃત્ત થવું. જોય એટલે જાણવા યોગ્ય સર્વ દ્રવ્યો જાણીને તજવા યોગ્ય તજવા અને આદરવા યોગ્ય જ આદરવા, એ જ સાર વિવેકનું ફળ છે; બાકી પોપટની પેઠે કેવળ મુખપાઠ માત્રથી તે! આત્માનું કંઈ વળે તેમ નથી જ.

૨૪. ઉપાદેય આતમગુણ વૃંદ, જાણો ભવિક મહા સુખકંદ—આત્માના અનંત ગુણોનો વૃંદ એટલે સમુદાય એ જ ઉપાદેય એટલે આદરવા-આરાધવા યોગ્ય છે, અને એજ આત્માને પરમ સુખકારી છે. સ્વગુણવૃંદની ઉપેક્ષા કરી અને આતમગુણના વિરોધી અવગુણોને પોષી પોતે જ પોતાનો શત્રુ બને છે. તેથી જ તેને સંસારચક્રમાં અનંત કાળ પર્યન્ત રજળવું પડે છે. આવી મહાખેદકારક અને ગંભીર ભૂલ સુધાર્યા વિના તેનો છૂટકો જ નથી. તે વિના પોતે પોતાના આત્મામાં જ સત્તાગત રહેલ અનંત સુખનો આસ્વાદ-અનુભવ કરી શકવાનો નથી. અનંત કાળથી ચાલી આવતી આ પોતાની ભૂલ સુધારી સ્વદોષમાત્રનું ઉન્મૂલન કરી નાખવા જ યત્ન કરવો જરૂરનો છે કે જેથી આત્મામાં સત્તાગત રહેલા સકળ ગુણવૃંદ સહજ જાગૃત થઈ પ્રકાશિત થઈને રહેશે.

૨૫. પરમ બોધ મિથ્યા દગરોધ—મિથ્યાદગ એટલે મિથ્યાત્વ-વિપર્યાય-વિપરીત વાસના, તત્ત્વમાં અતત્ત્વબુધ્ધિ અને અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુધ્ધિ, ગુણમાં દોષબુદ્ધિ અને દોષમાં ગુણબુધ્ધિ, હિતમાં અહિતબુધ્ધિ, અને અહિતમાં હિતબુદ્ધિ, સુદેવમાં કુદેવબુધ્ધિ અને કુદેવમાં સુદેવબુધ્ધિ, સુગુરુમાં કુગુરુબુધ્ધિ અને કુગુરુમાં સુગુરુબુધ્ધિ, તેમજ સુધર્મમાં કુધર્મબુધ્ધિ અને કુધર્મમાં સુધર્મબુદ્ધિ, આવી મિથ્યામતિ એ જ મિથ્યાત્વ, તેનો રોધ એટલે અટકાવ કરે તે જ પરમ બોધ છે. ઉપર કહેલું

મિથ્યાત્વ અનાદિ કુસંગયોગે પ્રભવેલું છે, તેનો રોધ કરવા આત્માર્થી જનોએ સુસંગ સમ્ભવા સાવધાન થવું ઘટે છે. મહા-સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોના નિષ્પક્ષપાતી વચન ઉપર પૂરતા વિશ્વાસ વિના તે અનાદિ અનંત રોગ ટળવાનો નથી, અને અનંત અવ્યાબાધ અક્ષયસુખ થવાનું નથી.

૨૬. મિથ્યાદૃગ્ દુઃખ હેતુ અબોધ—જેથી મિથ્યા-ત્વજન્ય અનંત અપાર દુઃખ ઉપજે તેજ અબોધ યા અજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વ એ મહાશલ્ય, મહાવિષ, મહાવ્યાધિ અને મહા-દુઃખરૂપ છે, જે તેની મહાવ્યથાને ન મટાડે તે જ્ઞાન જ નહીં કિંતુ અજ્ઞાન જ સમજવું. જે પોતે જ પૂર્વોક્ત મિથ્યામતિથી મિથ્યા વાસનાથી ભરેલા છે તે બાપડા પરના મિથ્યાત્વને શી રીતે મટાવી શકે? જે પોતે જ ભવોદ્ધિમાં અનેકશઃ ડુબતા હોય તે બીજાને શી રીતે તારી શકે? જેમને પોતાને જ સમ્ય-ગૃહર્શન-સમ્યક્ત્વ પ્રગટ્યું નથી તે બીજા અર્થી જનોને શી રીતે સમ્યગૃહર્શન પ્રગટાવી શકે? જે પોતે જ નિરંતર નિર્ધન-દુઃખી સ્થિતિમાં સબળ્યા કરે છે તે બીજાને શાશ્વત સધન સુખી સ્થિતિમાં શી રીતે મૂકી શકે? આથી જ મિથ્યાવાસના દૂર કરવા અંતઃકરણથી ઇચ્છતા હોય તેમણે એવા સમર્થ નિષ્પક્ષ-પાતી સંત-સુસાધુ જનોની હિતશિક્ષા હૈયે ધરી, તેનું મનન કરી, સ્વઆચારવિચારમાં બનતો સુધારો કરવા મેદાને પડવું એ જ આત્માને એકાંત હિતકારી માર્ગ છે અને એ જ ઉપાદેય છે.

૨૭. આત્મહિત ચિંતા સુવિવેક—જેથી આત્માનું હિત. કલ્યાણ થઈ શકે એવું અંતરમાં સદા ય ચિંતવન (લક્ષ્ય) બન્યું રહે તેજ સુવિવેક એટલે ખરો વિવેક છે. બાકીનો વિવેક તો કેવળ કૃત્રિમ યા નકામો છે. આત્મા એ શી વસ્તુ છે? તેનું સ્વરૂપ શું છે? તેની કેટલી શક્તિ છે? તે કેમ ઢંકાઈ

ગયેલ છે ? તે શી રીતે પ્રગટ થઈ શકે ? તેમાં અંતરાયભૂત કોણ છે ? તે અંતરાય કેમ દૂર થઈ શકે ? તેનાં ક્યાં ક્યાં સાધન છે ? તે તે સાધનનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ ? આ મનુષ્યભવ કેટલો અમૂલ્ય છે ? તેને એળે કેમ ગમાવી દેવામાં આવે છે એ વિગેરે આત્મા સંબંધી ચિંતન સાથે હવે કંઈ સવિશેષ જાગૃત થઈ રહેવું બહુ જરૂરનું છે. જેમને આત્માનો અનુભવ જાગ્યો છે એવા સંત જનોની સેવાલક્ષિત બહુમાન કરવા હવે ઉજમાળ થવાની જરૂર છે. સ્વહિત કાર્યમાં ગફલત કરવાથી જીવને અત્યાર સુધી બહુ ખમવું પડ્યું છે અને આગળ ખમવું પડશે, માટે હવે વધારે વખત સ્વહિત સાધનની ઉપેક્ષા નહીં કરતાં જેમ અને તેમ જલદી ખંતથી અને પ્રેમથી સત્સંગતિ સેવીને સ્વહિત સાધી લેવા પૂરતું લક્ષ્ય રાખવું. તેમાં ગફલત કરવી એ સૈનેરી તક ગુમાવવા જેવું કામ છે, કેમકે સ્વહિત સાધવા અંતર લક્ષ્યરૂપ સુવિવેક જાગવો જીવને બહુ બહુ ડુંકર છે.

૨૮. તાસ વિમુખ જડતા અવિવેક-ઉક્ત પ્રકારનું આત્મલક્ષ્ય ત્યજી કેવળ જડ એવી પૌદ્ગલિક વસ્તુમાં જ પ્રીતિ ધરવી, તેમાં નિમજ્ન થઈ રહેવું, એથી ઉપરાંત બીજું કંઈ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ (બાકી) નથી; ખાનપાન એશઆરામ કરવા એ જ આ દુનિયામાં સાર વસ્તુ છે અને એ જ પ્રાપ્ત કરવા અહોનિશ ઉદ્યમ કર્તવ્ય છે-આવા એકાંત અજ્ઞાનગર્ભિત કુવિચાર તે જ અવિવેક છે. એવા અવિવેકથી જ મિથ્યા વાસના વૃદ્ધિ પામે છે, અને એથીજ જીવ સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરે છે, જન્મ, જરા, મૃત્યુ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ અને સંયોગવિયોગજન્ય અનંત દુઃખ દોવાનળમાં પચાયા જ કરે છે, અને તેમ છતાં મોહમદિરાના પ્રબળ વેગવિકારથી તે પોતાને સુખી લેખે છે અથવા એવા જ કલ્પિત ક્ષણિક સુખની આશા રાખ્યા કરે છે.

આવા અયોગ્ય જીવનું કલ્યાણ શી રીતે થાય ?

૨૯ થી ૫૭ સુધીના ૨૯ પ્રશ્નોના ઉત્તર

પરભવ સાધક ચતુર કહાવે,
મૂરખ જે તે બંધ બઢાવે;
ત્યાગી અચળ રાજ પદ પાવે,
જે લોભી તે રંક કહાવે. ૯.

ઉત્તમ ગુણરાગી ગુણુવંત,
જે નર લહત ભવોદ્ધિ અંત;
ભોગી જસ મમતા નહિ રતિ,
મન ઇદ્રિ જીતે તે જતિ. ૧૦.

સમતા રસ સાગર સો સંત,
તજત માન તે પુરૂષ મહંત;
શૂરવીર જે કંદ્રપ વારે,
કાયર કામઆણા શિરે ધારે. ૧૧.

અવિવેકી નર પશુ સમાન,
માનવ જસ ઘટ આતમ જ્ઞાન;
દિવ્ય દષ્ટિ ધારી જિનદેવ,
કરતાં તાસ ઇદ્રાદિક સેવ. ૧૨.

બ્રાહ્મણ તે જે બ્રહ્મ પિછાણે,
ક્ષત્રી કર્મરિપુ વશ આણે;
વૈશ્ય હાણિ વૃદ્ધિ જે લખે.
શુદ્ર ભક્ષ અભક્ષ જે લખે. ૧૩.

અથિર રૂપ જાણો સંસાર,
થિર એક જિન ધર્મ હિતકાર;
ઇદ્રિ સુખ છિદ્ધર જલ જાણો
શ્રમણ અતિંદ્રિ અગાધ વખાણો. ૧૪

ધૃત્યારોધન તપ મનોહાર,
જપ ઉત્તમ જગમેં નવકાર;
સંજમ આતમ થિરતા ભાવ,
ભવસાયર તરવાકો નાવ. ૧૫.

છતી શક્તિ ગોપવે તે ચોર,
શિવસાધક તે સાધ કિશોર;
અતિ દુર્જય મનકી ગતિ જોય,
અધિક કપટ નારીમેં હોય. ૧૬.

૨૯. પરભવ સાધક ચતુર કહાવે—ખાળકને સ્ત-
નપાનની સહજ વાસના પરભવની સિદ્ધિ કરી આપે છે તે અને
તેના જેવા અનેક પુરાવાથી પરભવની પ્રતીતિ કરીને આ ક્ષણિક
દેહ તજ્યા બાદ જે પરભવમાં પોતાને અમુક પ્રયાણ કરવાનું
છે તેને માટે પ્રથમથી શુભ સાધન કરી રાખવા કટીબદ્ધ રહે
તેને જ ખરો ચતુર સમજવો; કેમકે તે પોતાની ચતુરાઈનો
સદુપયોગ પોતાનું હિત સાધવામાં કરે છે. વળી કેટલાક મુઘ્ધ-
જનો લોકરંજન કરવા માટે જ સ્વચતુરાઈ બતાવે છે પરંતુ તે
તેનો સદુપયોગ નથી પણ દુરુપયોગ છે.

૩૦. સુરખ જે તે ખંધ બઢાવે—મિથ્યાત્વ, અવિ-
રતિ, કષાય અને યોગ, દુઃપ્રણિધાન કે રાગદ્વેષાદિક દોષો જે
વડે જીવ વિવિધ કર્મબંધન કરી સંસારચક્રમાં ભમ્યા જ કરે

છે તે આત્મગુણના વિરોધી દોષોને સેવનાર અને આત્મગુણને હુણનાર આત્મદ્રોહી મૂર્ખ છે. 'બુદ્ધિ પામીને તત્ત્વનો વિચાર કરવો જોઈએ' એ મહાવાક્યને અવગણી બુદ્ધિનો અવળો ઉપયોગ કરનાર દુર્બુદ્ધિ વિવેકહીન મૂર્ખ જ ગણાય, દુર્લભ એવા માનવદેહને પામીને વીતરાગપ્રણીત વ્રતનિયમ પાળવા એ મહાવાક્યની ઉપેક્ષા કરી તુચ્છ અને ક્ષણિક એવાં વિષયસુખમાં જ મગ્ન થઈ જવું તે મોટી મૂર્ખાઈ છે. લક્ષ્મી પામીને પાત્રદાનવડે તેનો લઢાવો લેવો એ મહાવાક્યનો મર્મ ભૂલી જઈ પામેલી લક્ષ્મી કેવળ એશઆરામમાં જ ઉડાવી દેવી અથવા કૃપણતા દોષથી તેના ઉપર ખોટી મમતાબુધ્ધિ રાખીને તેનો કંઈ પણ સદુપયોગ ન કરવો એ પણ મૂર્ખાઈ નહિં તો ખીજું શું? અને જિહ્વા પામીને પરને પ્રીતિ ઉપજે એવું પ્રિય અને પથ્ય વચન ખોલવું એ મહાવાક્યને લોપી જેમ આવે તેમ જીભની લવરી કરવી એ ઉન્મત્તતા નહીં તો ખીજું શું? આ ઉપર જણાવેલાં મહાવાક્યોમાં જ બહુધા બધો સાર સમાયેલો છે. જે તેનો સાર સમજીને તે મુજબ વર્તન કરે છે તેને સંસારચક્રમાં વધારે વખત રજાવું પડતું નથી. તત્ત્વ-રહસ્ય સમજીને તત્ત્વશ્રદ્ધા નિશ્ચલ રાખી જે તત્ત્વરમણતા આદરે છે, એટલે કે જડ ચેતનને સારી રીતે સમજી લઈ સ્વચેતન દ્રવ્યમાં રહેલી અનંત અગાધ શક્તિ—સામર્થ્યની દૃઢ પ્રતીતિ કરી જે પોતાના આત્મામાં જ સત્તાગત રહેલી અનંત અપાર શક્તિને પ્રગટ કરવાની પવિત્ર બુદ્ધિથી જ વીતરાગ વચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તે ભાગ્યશાળી ભવ્ય જનને બહુ ભવભ્રમણ કરવું પડતું જ નથી. પણ ઉપર જણાવ્યું તેથી અવળી રીતે આપમતિવડે જશ-કીર્તિની ઇચ્છાથી કે ગતાનુ-

ગતિકતાથી કે બીજા કોઈ જાતના બદલાની ઇચ્છાથી દાનાદિક ધર્મક્રિયા કરે છે તે મૂર્ખ આત્મહિત સાધી શકતો નથી, માટે મોક્ષાર્થી જનોએ જે કંઈ ધર્મ અનુષ્ઠાન કરવું તે કેવળ આત્મકલ્યાણ કરવા માટે જ કરવું. કેમકે એવા પવિત્ર આત્મલક્ષ્યથી આત્મા નિર્મળ થાય છે અને વિપરીત લક્ષ્યથી આત્મા મલિન થાય છે, એમ સમજી વિવેકબુદ્ધિવડે વિચારી સ્વહિત આદરવું.

૩૧. ત્યાગી અચળ રાજપદ પાવે—સદ્વિવેકવડે તત્વાતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી જે સત્પુરુષ તજવા યોગ્ય તજી દે છે અને આદરવા યોગ્ય આદરી લે છે, તે અંતે અવિચળ એવી મોક્ષપદવીને પામે છે. જે કારણે સેવવાથી જીવને નાહક ભવ-ભ્રમણ કરી અનંત દુઃખ સહેવાં પડે છે તે બધાં કારણે તજવા યોગ્ય છે, અને જે કારણે સેવીને જીવ સર્વ કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ અંતે પરમપદને પામે છે તે સેવ્ય છે. મતલબ કે સર્વ પાપસ્થાનકો સમજીને પરિહરવા યોગ્ય છે, અને વીતરાગ સર્વજ્ઞકથિત સર્વ ગુણસ્થાનકો અનુક્રમે સેવવા યોગ્ય છે, એમ વિવેકયુક્ત ત્યાગ-વૈરાગ્યને સેવનાર અનુક્રમે અક્ષય સુખનો ભોગી થઈ શકે છે. પોતપોતાના અધિકાર મુજબ ધર્મસાધન કરી અનુક્રમે ઊંચી પાયરી ઉપર ચઢનાર સુખે સ્વઉન્નતિને સાધી અક્ષય અબાધિત સુખને પામી શકે છે.

૩૨. જે લોભી તે રંક કહાવે—ગમે તેટલી ભોગ-સામગ્રી પ્રાપ્ત થયાં છતાં જે લોભાંધ થઈ અધિકાધિકની તૃષ્ણા કર્યા કરે છે તે જ ખરેખર દીન-દુઃખી છે, અને પ્રાપ્ત સામગ્રી માં સંતુષ્ટ રહી જે પ્રસન્નતાથી પરભવને માટે સત્ સાધન સેવવા ઉજમાળ રહે છે તે જ ખરેખર સુખી છે. ‘ ન તૃષ્ણાયાઃ પરો વ્યાધિઃ ન તોષાત્ પરમં સુખમ ’ એ બે મહાવાક્યો ઉપરની વાતને પૂરેપૂરે ટેકો આપે છે, એમ સમજી શાણા જનોએ સંતોષવૃત્તિ ધારવી ઉચિત છે.

૩૩. ઉત્તમ ગુણુરાગી ગુણુવંત, જે નર લહત લવોદધિ અંત—જે પોતે સદ્ગુણી છતાં ખીજા સદ્ગુણીને રાગી હોય છે તેવો પુરુષ જલદી સંસારનો અંત પામી શકે છે. જે પોતે ગુણી હોઈ ખીજાના સદ્ગુણોને સડન કરી શકતા નથી અને તેથી તેમના ઉપર અકૃત્રિમ પ્રેમ ધરવાને બદલે દ્વેષ, ઈર્ષ્યા કે માત્સર ધારણ કરે છે તે પોતે સ્વગુણથી રચુત (ભ્રષ્ટ) થઈને ભવ અટવીમાં જ ભટકે છે, મતલબ કે દ્વેષ દોષથી ગમે તેવા ગુણુ વિણુસે છે અને ઉત્તમ ગુણુનુરાગથી ગુણુહીન પણ ઉન્નતિને પામે છે. શ્રીમદ્ યશોવજ્યજ્ઞ ઉપાધ્યાયે ૧૮ પાપસ્થાનકની સજ્જાય પૈકી દ્વેષની સજ્જાયમાં દ્વેષ-દોષથી થતી મહાહાનિ અને ગુણુનુરાગથી થતો એકાન્ત આત્મલાભ સારી રીતે સમજાવેલ છે; તેથી તે સંબંધી વિશેષ મનન કરી કૃષ્ણ વાસુદેવની પેઠે સદ્ગુણુગ્રાહી થવાનો ખપ કરવો ઉચિત છે.

૩૪. જોગી જસ મમતા નહિ રતિ—જેને રચ-માત્ર પણ પરપૌદ્ગલિક વસ્તુમાં મમતા વર્તતી નથી તે જ ખરા જોગી કહેવાય છે. ઉત્તમ પ્રકારના યોગબળથી જેમણે મમતા ગાળી નાખી છે તે જ મોક્ષના અધિકારી થઈ શકે છે. મમતા મૂર્ચ્છા એ જ ખરેખર પરિગ્રહ રૂપ છે અને પરિગ્રહવડે ઉન્મત્ત બનેલા બાપડા જીવોની કેવળ દુર્દશા જ થાય છે; તેમાં પણ જે સાધુવેષ ધારીને પરિગ્રહને ધારે છે તેમની તો સર્વત્ર મહા વિટંબના થાય છે, કેમકે તે સાધુના વેષે જગતને ઠગે છે એટલે ધર્મઠગ બની જગતને ધૂતે છે અને સર્વજ્ઞ ભગવાનની પવિત્ર આજ્ઞાનો ભંગ કરે છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને સાધુને દ્રવ્યભાવથી નિર્ગ્રંથપણું ધારવા ફરમાવેલું છે. દ્રવ્યથી સુવર્ણ વિગેરે અને ભાવથી મૂર્ચ્છા પરિહરવા પ્રભુએ ફરમાવેલું છે, તે

સુજ્ઞ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં પુનઃ પ્રતિજ્ઞાબ્રુય થઈ મમતા ધારવી અત્યંત અનુચિત છે. કહ્યું છે કે “મમતા થિર સુખ શાકિની, નિર મમતા અનુકૂળ; મમતા શિવ પ્રતિકૂળ હૈ, નિરમમતા અનુકૂળ.”

૩૫. મન ઇંદ્રી જીતે તે જાતિ—મનને અને ઇંદ્રિયવર્ગને વશ કરી વીતરાગ પરમાત્માએ ફરમાવેલી દશ શિક્ષાને સારી રીતે સમજીને જે આરાધે છે તે જ ખરા યતિ છે, અને એથી ઊલટા ચાલી એટલે મનને અને ઇંદ્રિયોને મોકળાં મૂકી જે કેવળ સ્વચ્છંદપણે આજ્ઞા વિરુદ્ધ વર્તે છે તે તો કેવળ યતિનામને કલંક લગાડનાર છે, એમ ચોક્કસ જાણવું. જે ઉત્તમ પ્રકારની દશ શિક્ષા સર્વજ્ઞ લગવાને આત્માના એકાંત હિતને માટે ફરમાવેલી છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧ ક્ષમાગુણ ધારી સહનશીલ થવું, ૨ મૃદુતા-કોમળતા આદરી સદ્ગુણી પ્રત્યે નમ્રતા ધારવી, ૩ ઋણુતા એટલે સરળતા આદરી નિષ્કપટવૃત્તિ સેવવી, ૪ લોભ તજીને સંતોષવૃત્તિ સેવવી, ૫ યથાશક્તિ બાહ્ય અભ્યંતર તપવડે આત્મવિશુદ્ધિ કરવી, ૬ સંયમ ગુણવડે આત્મનિગ્રહ કરવો અને સર્વ જંતુઓને આત્મા સમાન લેખી કોઈના પ્રતિ પ્રતિકૂળ આચરણ ન જ કરવું, ૭ પ્રિય અને પથ્ય એટલે હિતકારી એવું જ સત્ય વચન બોલવું, ૮ અન્યાયાચરણ તજીને પ્રમાણિકપણે એટલે શુદ્ધ અંતઃકરણથી જ્યવહાર સેવવો, મમતાદિક પરિગ્રહને અનર્થરૂપ સમજી—નિર્ધારી નિર્મમત્વપણું—નિઃસ્પૃહપણું સેવવું, ૧૦ મન, વચન અને કાયાની પવિત્રતા જાળવી રાખીને ગમે તેવા વિષયભોગથી વિરક્ત રહેવું. ઉક્ત દશ મહાશિક્ષાને યથાર્થ રીતે અનુસરનારા યતિઓ જગતને મહાઆશીર્વાદરૂપ છે, અને તે પરમ પવિત્ર માર્ગને ઉદ્ભાવી કેવળ આપમતિથી સ્વચ્છંદપણે ફરનાર યતિઓ તો જગતને કેવળ શ્રાપરૂપ જ છે.

૩૬. સમતા રસ સાચર સો સંત—રાગ, દ્વેષ અને મોહજન્ય મમતાદિક વિકારોને તણ જે સદા સમતા રસમાં ઝીલ્યા કરે છે તે જ ખરેખર સંત પુરુષ છે. એવા સમતાવંત સાધુઓ ખરેખર વિશ્વવંદ છે દુનિયામાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જેની તેમને ઉપમા આપી શકાય. તેથી તેવા સમતાસેવી સંત સાધુજનો ઉપમાતીત કહેવાય છે. જ્ઞાનસારમાં કહ્યું છે કે “ જેમનો સમતારસ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની સાથે સ્પર્ધા કરે છે અને નિરંતર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે એવા મુનીશ્વરોને જેની સાથે સરખાવી શકાય એવી કોઈ ઉપમા આચરાચર જગતમાં જણાતી જ નથી.” તેમ છતાં ચંદ્ર, સૂર્ય, સાચર, ભારંડ પ્રમુખની જે ઉપમા આપવામાં આવે છે તે એકદેશીય સમજવી.

૩૭. તજત માન તે પુરુષ મહંત—જે માન માનવીઓમાં સામાન્ય નિયમ મુજબ જોવામાં આવે છે, અને જેના યોગે જીવોને બહુધા જોખમમાં ઉતરવું પડે છે, તેમજ જેથી પરિણામે નરકાદિક દુર્ગતિમાં પણ જવું પડે છે. તે દુઃખદાયી માન-અભિમાનને તજે તે મ્હોટા મહંત પુરુષ છે. અભિમાન તજવાનો ઉપાય નમ્રતા જ છે. જ્યાંસુધી આપણે પૂર્ણતા પામ્યા નથી, ત્યાંસુધી અભિમાન કેમ કરી શકાય? તેમજ પૂર્ણતાને પામેલાને અભિમાન કરવાની શી જરૂર હોય? મતલબ કે પૂર્ણને કે અપૂર્ણને અભિમાન કરવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. તેમાં પણ જે તત્ત્વથી પૂર્ણતા પામેલા છે તે તો કદાપિ પણ અભિમાન કરતા જ નથી, એટલું જ નહિ પણ અભિમાન તણને નમ્રતા ગુણને સેવવાથી જ પૂર્ણતા પમાય છે, અને જે અપૂર્ણ છતાં અભિમાન—મિથ્યા અભિમાન સેવે છે તે પૂર્ણતા પામી શકતા નથી, એટલું જ નહીં પણ હોય તે પણ હારીને પાયમાલ થઈ જાય છે; માટે સહુથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ એ છે કે જેમ જેમ ગુણની

વૃષ્ઠિ થતી જાય તેમ તેમ નમ્રતાની વૃષ્ઠિ થવી જોઈએ—જેમ જેમ નમ્રતા 'અધિક તેમ તેમ ગુણવૃષ્ઠિમાં ગતિ શીઘ્ર અને જેમ જેમ તેમાં ખામી તેમ તેમ ગુણવૃષ્ઠિમાં પણ ખામી સમજવી. 'લઘુતા ત્યાં પ્રભુતા' અને 'પ્રભુતાથી પ્રભુ દૂર' એવો નિયમ છે. તેથી જ રાવણ અને દુર્યોધન જેવાના પણ ખેડાલ થયા, અને રામચંદ્ર તથા પાંડવોનો અભ્યુદય થયો.

૩૮. શૂરવીર જે કંદ્રપ વારે—જે કામવિકારને નિવારે અને વિષયવાસનાનો નિર્મૂળ કરે તે જ ખરેખર શૂરવીર એટલે બહાદુર છે, અને જે કામવિકારને વશ થઈ સ્વપરહિતથી ચૂકે છે તે ડરપોક યા કાયર છે. લાખો માણસની સામે રહી રણમાં યુધ્ધ કરનાર કંઈક સુલટો હોય છે, પણ એક અબળા-સ્ત્રીના નેત્રકટાક્ષને તે સહી શકતા નથી, સ્ત્રીની પાસે કેવળ કાયર બની જાય છે. વળી કામવિકારને વશ થયેલ અંધના જેવો અંધ બની જાય છે તેથી તે મર્યાદા મૂકી જ્યાં ત્યાં ભટકે છે અને અનેક સ્થળે માર તથા અપમાન પામે છે. વળી પ્રાંતે મલિન વાસનાથી મરીને નીચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે દરેક સ્ત્રીપુરુષે કામવિકારને વશ કરી સ્વમર્યાદા સાચવવા સાવધાન રહેવું જોઈએ. કામવિકારને વશ કરનાર સ્ત્રીપુરુષનું જ શીલરત્ન દીપ્તી નીકળે છે. શીળરત્ન એ જ મનુષ્યજાતનું ખરૂં ભૂષણ છે. સંતોષી સ્ત્રી પુરૂષોજ શીલરત્નને આદરી શકે છે. પૂર્વે એવાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષ રત્નો હતાં. કે જેમનાં પવિત્ર નામ અઘાપિ પર્યંત પ્રભાતમાં ગવાય છે. તેવા પવિત્ર સ્ત્રી પુરૂષોનું અનુકરણ કરી મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિથી શીલરત્ન સાચવવા અને અનુક્રમે વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરવા આત્માર્થી સજ્જનોએ યત્ન કરવો જોઈએ.

૩૯. કાયર કામ આણુ શિર ધારે—વિષયવિકારને

વશ થઈ વિવેકરત્ન ગુમાવી નાંખી જે સ્વમર્યાદાથી ચુકે છે તે જ કાયરનું લક્ષણ છે. આવા કાયર માણસો સ્વપરનું જીવન બગાડે છે. કામાંધ બની પોતે જ મર્યાદા મૂકી બીજાને પણ ઉન્માર્ગે દોરે છે અને એમ કરીને ઉભયનો અધઃપાત કરાવે છે. કામાંધ બનેલી માતા પોતાના પતિને કે પુત્રને ગણતી નથી. પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવાને તેમના કિંમતી પ્રાણને પણ હરી લે છે, અને ગમે તેવા નીચ નાદાનની સાથે પણ ગમન કરે છે. તેમજ કામાંધ બનેલો પુત્ર પોતાની કુળમર્યાદાને મૂકી માતા, ભગિની કે પુત્રીની સાથે પણ ગમન કરતાં ડરતો નથી તેને કાયર એટલા માટે કહીએ છીએ કે તે મૂર્ખ પોતાના પ્રબળ દોષના કારણથી પોતાને ભવિષ્યમાં થનારી આપદાથી બચવાને કંઈ પણ પુરુષાર્થ ફેરવતો નથી. તેવા કામાંધ સ્ત્રીપુરૂષોને પ્રબળ કામ-વિકારથી આ લોકમાં પણ અનેક પ્રકારના અનર્થ સંભવે છે, અને ભવાંતરમાં નરકાદિકનાં મહા ત્રાસદાયક દુઃખની પરંપરા તેમને બહુ પ્રકારે વેઠવી પડે છે. તેમ છતાં મનુષ્યજન્મમાં સ્વ-પરહિત સાધી લેવાની સોનેરી તક ગુમાવેલી પાછી મળી શકતી નથી. કદાચ ઘણે કાળે ઘણા કષ્ટે મનુષ્યજન્મ મળે તો પણ સાંઠની જેમ સ્વચ્છંદપણે સેવેલા વિષયલોગથી પુષ્ટ થયેલી વિષયવાસના જાગૃત થતાંજ જેવોને તેવોજ જીવ વિષયવમજામાં પડી જાય છે, માટે જેમ બને તેમ સમજી શાણા માણસોએ ઉત્તમ સાધનવડે વિષયપાસથી છટી નિવિકારીપણું પ્રાપ્ત કરવા પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવવા પુરતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૪૦. અવિવેકી નર પશુ સમાન—જેનામાં વિવેક જાગ્યો નથી તેમજ જે વિવેકરત્ન પેદા કરવા પૂરતો પ્રયત્ન કરતા નથી તે મનુષ્ય છતાં પશુ જેવો જ ગણાય છે. કેમકે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ રૂપ સંજ્ઞા ચતુષ્ટય તો ઉભયને સમાનજ છે. કૃત્યાકૃત્ય, હિતાહિત, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપ્રેય કે

ગુણદોષ યથાર્થ સમજી શકાય એવો વિવેક ઘટમાં પ્રગટ થાય તો જ મનુષ્યજન્મની સફળતા છે. પ્રશુમાં પ્રાયઃ એવું વિજ્ઞાન હોઈ શકતું નથી, ત્યારે મનુષ્ય ધારે તો બુધ્ધિબળથી તત્વા-તત્વનો વિચાર કરી, નિશ્ચય કરી અતત્ત્વને તજી તત્ત્વને ગ્રહણ કરી શકે છે. જો બુધ્ધિબળ પામ્યા છતાં તેનો ઉપર કદા મુજબ ઉપયોગ નહિ કરતાં નાના પ્રકારની વિષયવાસનાને પોષવા માટે જ તેનો અવળો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તેમજ દુર્લાભ માનવદેહ, લક્ષ્મી અને વાણીનો પણ તેવો જ માઠો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે પામેલી શુભ સામગ્રીને હારી જાય છે, અને તેવી શુભ સામગ્રી અન્ય જન્મમાં પણ એવો ઉદ્યમ નહિ કરવાથી ફરી મેળવવી મુશ્કેલ જ છે. માટે ઉત્તમ સ્ત્રીપુરુષોએ મોહ, અજ્ઞાન, અવિવેકને તજી જેમ અને તેમ શીઘ્ર સત્સંગ મેળવી નિર્મળ જ્ઞાન અને વિવેક પ્રાપ્ત કરવા અચુક પ્રયત્ન સેવન, કરવાથી આ માનવ ભવ સફળ થઈ શકે !

૪૧. માનવ જસ ઘટ આત્મજ્ઞાન—જેના હૃદયમાં વિવેક જાગૃત છે તેજ ખરા માનવ છે. કેમકે તેમનોજ જન્મ સફળ છે. આત્મજ્ઞાનવડે સ્વપરનો, જડ ચૈતન્યનો, ત્યાગ્યાત્યા-જ્યનો, કૃત્યાકૃતનો, હિતાહિતનો, લક્ષ્યાલક્ષ્યનો, પેયાપેયનો તેમજ ગુણદોષનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. એવી રીતે તત્ત્વ નિશ્ચય થવાથી નિશંકપણે સ્વપર હિત સાધી શકાય છે, અને તેમાંથી ચલાયમાન નહિ થતાં સુખે સાધ્ય સિધ્ધિ મેળવી શકાય છે. આથી સમજી શકાશે કે આત્મહિત સાધવા માટે આત્મજ્ઞાન કેટલું બધું ઉપયોગી છે. આત્મામાં જે અનંતી શક્તિ સત્તાગત રહેલી છે તેની પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા કરાવનાર આત્મજ્ઞાન જ છે, અને એવી દૃઢ આત્મશ્રદ્ધા થતાંજ સત્તાગત રહેલી આત્માની અનંતી શક્તિને વ્યક્ત (પ્રગટ) કરવાને નિઃશંકપણે સાધનક્રમ સેવી શકાય છે, એટલે અનુક્રમે આત્મરમણતા યોગે અવિચળ એવું મોક્ષસુખ મેળવી શકાય છે.

૪૨. દિવ્યદષ્ટિધારી જિન દેવ, કરતા તાસ
 ઇંદ્રાદિક સેવ—જેમણે રાગ દ્રેષ અને મોહાદિક દોષોને દૂર
 કર્યા છે અને પરમ શાંતદશાનો જેમને સાક્ષાત્ અનુભવ થયો છે
 એટલે જેમને પરમ દિવ્ય દષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે અને તેથી જ ઇંદ્રાદિક
 દેવો જેમની સેવા કરવા ઉજમાળ રહે છે એવા જિન અરિહંત
 તીર્થંકર ભગવાન જ ખરા દેવ છે, એટલે તે જ દેવાધિદેવ છે એવો
 નિશ્ચય થાય છે, એમ સ્વબુધ્ધિથી તત્ત્વનિશ્ચય કરી કલ્યાણાર્થી
 જનોએ ઉક્ત જિનેશ્વર ભગવાનને જ આત્માની સંપૂર્ણ વિભૂતિનો
 સાક્ષાત્કાર કરવાને માટે દૃઢપણે (નિશ્ચલપણે) અવલંબવા
 યોગ્ય છે. જેમને સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર થયેલ છે એવા જિને-
 શ્વર ભગવાનને અનન્ય ભાવે અવલંબનાર પણ આત્મસાક્ષાત્કાર
 અનુભવી શકે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથીજ.

૪૩. બ્રાહ્મણ તે જે બ્રહ્મ પીછાણે—બ્રહ્મ જે પર-
 માત્મા તેનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજે તે બ્રાહ્મણ; અથવા બ્રહ્મ
 જે જ્ઞાન-જ્યોતિ, તેમાં જ સ્નાન કરે, જ્ઞાનમાં નિમગ્ન રહે,
 અજ્ઞાનાચરણ ન કરે તે બ્રાહ્મણ; અથવા બ્રહ્મ તે બ્રહ્મચર્ય—શીલ,
 સંતોષાદિક સદ્ગુણો, તેમનું સદા સેવન કરે તે બ્રાહ્મણ. ઉપર
 કહેલા શબ્દ પરમાર્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સમ્યગ્ જ્ઞાન
 અને સમ્યગ્ આચરણ એ ઉભયને સાથે સેવવાથી જ બ્રાહ્મણ
 થવાય છે. જેમાં સમ્યગ્ જ્ઞાન પણ નથી અને સમ્યગ્ આચરણ
 પણ નથી તે ખરો બ્રાહ્મણ નથી. આવા ઉત્તમ આશયથી અન્યત્ર
 કહ્યું છે કે ‘ સર્વ જાતિમાં બ્રાહ્મણો પણ છે, તેમ સર્વ જાતિમાં
 ચંડાળો પણ છે. એટલે કે બ્રાહ્મણ જાતિમાં પણ ચંડાળો છે,
 અને ચંડાળોમાં પણ બ્રાહ્મણ છે, એ મહાવચન ઉપરની વાતને
 પૂરતો ટેકો આપે છે. મતલબ કે નિર્મળ બ્રાહ્મણ અને નિર્મળ-
 નિર્દલ આચરણવડે જ ખરા બ્રાહ્મણ હોઈ શકે છે.

૪૪. ક્ષત્રી કર્મ-રિપુ વશ આણે—રાગદ્વેષ અને મોહદ્વિક કર્મશત્રુઓનો નિગ્રહ કરી તેમને સ્વવશ કરે તે જ ખરો ક્ષત્રી સમજવો. ક્ષત્રીકુળમાં પેદા થવા માત્રથી કંઈ કાર્યસિધ્ધિ નથી. ખરું ક્ષત્રિયપણું કર્મશત્રુઓને વશ કરવામાં જ સમાયેલું છે, એમ ઉપરના વચનથી સ્પષ્ટ થાય છે, બાકી જે ક્ષત્રી નામ-ધારી રાગ, દ્વેષ અને મોહાદ્વિક કર્મશત્રુઓને વશ કરવાને બદલે ઊલટા તેમને વશ પડી દીન, અનાથ અને નિરપરાધી એવા જન-વરોને શોખની ખાતર અથવા જીલની લોલુપતાથી શિકારમાં હણે છે કે હણાવે છે તે પોતાના ક્ષત્રીનામને કેવળ કલંકિત કરે છે. ખરા ક્ષત્રીપુરુષરત્નોમાં તો ઉત્તમ પ્રકારની ક્ષમા, મૃદુતા, સરળતા સત્ય, સંતોષ અને સંયમાદિક ઉત્તમ પ્રકારના સદ્ગુણો હોવા જોઈએ. શુદ્ધ શીલ-અલંકારને ધારણ કરી, પરદારાસહોદરપણું ઉત્તમ નીતિ અને ન્યાયની ધુરાધારીને અનીતિ કે અન્યાયને દેશનિકાલ દેવાપણું અને વિવેકરત્ન જાગૃત કરીને માંસ મદિરાદિક દુષ્ટ વ્યસનોને મૂળથી ઉખેડી નાંખવાનું વિગેરે વિગેરે સદ્ગુણો પણ અવશ્ય આદરવા જોઈએ. જે જે જનો ગમે તે જાતિમાં ઉક્ત સદ્ગુણોનું સંસેવન કરે તે તે સજ્જનો તે તે જાતિમાં ઉત્તમ પ્રકારના દૃષ્ટાંતરૂપ થઈને અનેક દીન-અનાથ જનોનો ઉદ્ધાર કરવા શક્તિવાન થાય, તેમ જ શીલ સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવામાં પણ પ્રબળ સહાયભૂત થઈ શકે !

૪૫. વૈશ હાણિ વૃદ્ધિ જે લાખે—જે લાલ-તોટાનો વિચાર કરીને જેમાં અચૂક લાભ સમાયેલો હોય તે કાર્ય જ કરે અને જેથી અચૂક તોટો સંભવતો હોય તે કાર્ય નજ કરે એ જ ખરો વૈશ્ય સમજવો. ગમે તે અદ્રશ્ય કારણોથી જેમ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોમાં સ્થિતિનો વિપર્યય થયેલો જણાય છે એટલે જેવી તેમની પરમાર્થી સ્થિતિ હોવી ઘટે તેથી બહુધા વિપરીત જ દેખાય છે, તેમ વૈશ્યોમાં પણ દેખાય છે. જડ ઘાટીને ખેઠેલા

ખોટા વહેમો, ખોટા રીત-રિવાજો, ખોટા ઉડાઉ ખર્ચો, મિથ્યા આડંબર, અને તેમાં જ પોત, પોતાની જાતની ખડાઈ સમજવા ઉપરાંત દેશની દુર્દશા યા વિનાશ કરનાર મહાઅનિષ્ટ ઈર્ષા-અદેખાઈ, દ્વેષ અને મત્સર આદિ દુર્ગુણો ખડુ મજબુત થઈ સ્વપરનો વિનાશ કરવા તૈયાર થયેલા છે. તેવા જીવલેણ દોષોને દૂર કરવા અને તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા શું હવે વધારે વખત વિલાંબ કરવાની જરૂર છે? હવે તો અવશ્ય કુંભકરણની નિદ્રામાંથી જાગવું જ જરૂરનું છે. અન્યથા ખડુજ ખેદકારક પાયમાલી દિનપ્રતિદિન વધતી જ સંભવે છે. જાગતા ને ભય નથી. એ મહાવાક્ય વૈશ્યવર્ગે હવે ક્ષણે ક્ષણે સંભારી રાખવાની જરૂર છે. ‘ગઈ સો તો ગઈ’ હવે રહી તેની સંભાળ લેવાની છે તેમાં જેટલી ઉપેક્ષા એટલી જ ગંભીર હાનિ સમજી લેવાની છે. સમજીને વધારે શું કહેવું ?

૪૬. શુદ્ધ ભક્ષ અભક્ષ જે ભખે—જેને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો કંઈ પણ નિયમ જ નથી, જે પરજીવોના કિંમતી પ્રાણનો વિનાશ કરી-કરાવીને રાક્ષસોની જેમ માંસભક્ષણ કરે છે, સુરાપાન કરે છે, મૃગયાની રમતમાં સંખ્યાબંધ જીવોનો સંહાર કરે, કરાવે છે અને એવાં જ અનર્થકારક કાર્યોમાં ક્ષણિક કલ્પિત સુખ-સ્વાર્થ ખોટા થતી પારાવાર જીવહિંસાની લગારે દરકાર કરતા નથી તેવા નીચ નાદાન જનોને જ્ઞાની પુરુષો શુદ્ધ જનોની કોટીમાં જ લેખે છે. ઉત્તમ પુરુષો તો સ્વપ્નમાં પણ પરજીવને પીડા કરવા ઇચ્છે નહિ, શાણા સજ્જન પુરુષો તો સહુના પ્રાણ પોતાના પ્રાણ સમાન કે તેથી પણ અધિક લેખીને પોતાના પ્રાણથી પણ પરપ્રાણની અધિક રક્ષા કરે છે; અને તેથી જ તેઓ મિથ્યા મોજશોખને વશ નહિ પડતાં જેમ સ્વપરનું અધિક શ્રેય સધાય તેમ દિનરાત યત્ન કર્યા કરે છે. સજ્જન પુરુષો કદાપિ પણ નીતિ-ન્યાય-પ્રમાણિકતાનો માર્ગ મૂકીને અનીતિ-અન્યાય-

અપ્રમાણિકતાને આદરતા જ નથી અને તેમાં જ તેમની ઉત્તમતા સમાયેલી છે; ત્યારે શુદ્ધ જનો પોતાના કલ્પિત તુચ્છ સ્વાર્થ ખાતર પરના પ્રાણુ લેતા પણ ડરતા નથી. એવા અનાર્ય આચરણ કરનાર શુદ્ધ જનો પોતાનો આ ભવ અને પરભવ બગાડે છે અને દુનિયાને શ્રાપરૂપ થઈ અનેક અજ્ઞાની જનોને ઉન્માર્ગે ચઢાવી દુઃખલાગી કરે છે.

૪૭. અથિર રૂપ જાણો સંસાર— સંસાર, સંસારની માયા, સંસારનું સુખ માત્ર અથિર-અશાશ્વત છે, ક્ષણમાં એક ગતિમાં તો ક્ષણમાં બીજી ગતિમાં કર્મવશ જીવ ભટક્યાજ કરે છે. નાથેલા સાંઠની જેમ જીવને કર્મ જ્યાં ખેંચી જાય ત્યાં જવું જ પડે, તેમાં તેનું કંઈ ચાલે નહિ. એટલે કે કર્મવશ જીવોનો સંસારમાં અનિયત વાસ છે, તેમાં પણ જેવી મતિ તેવી ગતિ એ શાસ્ત્રવચનને અનુસારે સારી મતિથી શુભ કરણી કરનારની શુભ ગતિ-દેવ મનુષ્ય રૂપ થાય છે અને કૂડી મતિથી અશુભ કરણી કરનારની માઠી ગતિ-નરક તિર્યચરૂપ થાય છે. પણ જ્યાંસુધી તેના મૂળ રૂપ રાગ દ્વેષ મોહાદિક સમૂહજા ક્ષય પામ્યા નથી ત્યાંસુધી સંસારપરિભ્રમણ કરવું જ પડે છે, અને ત્યાંસુધી વિકારને વશ થઈ સંસારની માયામાં મુંઝાય અને પરિણામે અતિ દુઃખદાયી એવા કલ્પિત ક્ષણિક સુખમાં સુખ-બુધ્ધિ રાખી મધુખિંદુના દૃષ્ટાંતે તેમાં મુંઝાઈ મરે! આવી રીતે મોહવશ વિષયવાસનાના જોરથી એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં અને બીજામાંથી ત્રીજા ભવમાં એમ ભવપરંપરા કરી પોતાની જ ગંભીર ભૂલથી ભવચક્રમાં ભમ્યા જ કરે છે.

૪૮. થિર એક જિન ધર્મ હિતકાર—આ અસ્થિર સંસારમાં જો કંઈ પણ સ્થિર, સાર અને હિતકર વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકતી હોય તો તે જિનેશ્વર ભગવાને ભાખેલો ધર્મ જ છે.

મતલબ કે દરેક આત્મદ્રવ્યમાં જાતિવંત રત્નની જ્યોતિની જેમ સત્તાગત વ્યાપી રહેલો. શુષ્ક સનાતન જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિક ધર્મ સદા સ્થિર, સારરૂપ અને એકાંત હિતકર છે; તેમજ ઉક્ત આત્મધર્મને વ્યક્ત-પ્રગટ કરવા માટે સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ નિર્મિત કરેલા સાધન પણ પ્રવાહરૂપે સદા વિદ્યમાન વર્તે છે. નિર્મળ સ્ફટિક રત્નની જેમ આત્માનો મૂળ સત્તાગત સ્વભાવ નિષ્કષાય એટલે ક્રોધાદિક કષાયવર્જિત છે, પણ જેમ ઉપાધિ (ઉપર મૂકેલાં રાતાં કાળાં ફૂલ) સંબંધથી સ્ફટિક પણ રાતું કાળું માલમ પડે છે, તેમ આત્મા પણ પુણ્ય પાપના યોગથી રાગદ્વેષરૂપ પરિણામને પામે છે, એટલે સકષાયી જણાય છે. જેમ સ્ફટિક રત્ન ઉપર મૂકેલ ફૂલરૂપ ઉપાધિસંબંધ દૂર કરવાથી સ્ફટિક રત્ન જેવું ને તેવું ઉજ્જવળ પ્રતીત થાય છે, તેમ આત્માની સાથે લાગેલાં પુણ્ય પાપથી થયેલ રાગદ્વેષ રૂપ પરિણામને દૂર કરવાથી આત્મા નિર્મળ-નિરાવરણ-નિષ્કષાય-નિવિકલ્પ બની રહે છે, ત્યારે તરંગ વિનાના રત્નાગરમાં રત્નની રાશિની જેમ અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિક સદ્ગુણોનો સમૂહ આત્માના સંપૂર્ણ પ્રદેશમાં ઝળકી રહેલો વ્યક્ત-પ્રગટ થાય છે. આત્મપ્રદેશમાં સદા સત્તાગત વ્યાપી રહેલા સદ્ગુણસમુદાયને જે રાગદ્વેષાદિક કર્મ આવરણ પ્રગટ થવા દેતા નથી તે રાગદ્વેષાદિકને સમૂળગા દૂર કરવા સદા સાવધાનપણે સર્વજ્ઞદેશિત સત્સાધનોને સેવવા સદ્બુદ્ધિ કરવો એ જ આત્માર્થી સંજ્ઞાનોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને એ જ જિનેશ્વર પરમાત્માએ પ્રરૂપેલી શુદ્ધ સનાતન શૈલી છે.

૪૬. ઇદ્રિસુખ છિદ્ધર જળ જાણો—જેમ એક મહાસાગર અથવા અગાધ જળવાળા સરોવર પાસે છિદ્ધર જળવાળું આર્ષોચ્ચિત્રું કંઈ હિસાબમાં નથી, તેમ શુદ્ધ નિષ્કષાય આત્માના અતીન્દ્રિય સ્વાભાવિક સુખ પાસે ઇદ્રિયજન્ય વિષય સુખ કદા

ખાખોચિયા જેવું અલ્પ અને તુચ્છ છે એમ જાણવું. આત્માનું શુદ્ધ સ્વાભાવિક સુખ નિરુપાધિક-ઉપાધિવર્જિત છે ત્યારે ઈંદ્રિયજન્ય સુખ સોપાધિક એટલે ઉપાધિયુક્ત છે. આત્માનું સહજ સુખ નિર્વિકલ્પરૂપ છે, અને ઈંદ્રિયસુખ સંવિકલ્પરૂપ છે. આત્માનું સુખ સ્થિર-ચિરસ્થાયી છે અને ઈંદ્રિયસુખ અસ્થિર-ક્ષણિક છે. આત્માનું સુખ સંપૂર્ણ છે, અને ઈંદ્રિયસુખ અપૂર્ણ છે. આત્માનું સુખ અકૃત્રિમ છે અને ઈંદ્રિયસુખ કૃત્રિમ-કલ્પિત છે. આત્માનું સુખ એકરૂપ છે અને ઈંદ્રિયસુખ નાના રૂપ છે, તેમજ આત્મસુખ શાશ્વત છે, અને ઈંદ્રિયસુખ છેલ્લાળું છે. ઉક્ત ઉભય જાતના સુખમાં આવેા પ્રગટ પદાંતર સમજીને આત્માર્થી સજ્જનોએ આત્માનું સહજ શુદ્ધ અખંડ અક્ષય નિર્વિકલ્પ નિરુપાધિક અકૃત્રિમ એકાંત અજરામર એવું શાશ્વત સુખ સંપ્રાપ્ત કરવા માટે જ અહોનિશ ઉદ્યમ કરવો ઘટે છે. ઈંદ્રિયસુખનો મોહ તણ મનને સ્થિર કરવાથી તે મેળવવું સુલભ છે.

૫૦. શ્રમણ અતિંદ્રિ અગાધ વખાણો—શ્રમણ એટલે તપસ્વી મુનિરાજ તેમના વડે અનુભવાતું જે સહજ અતિંદ્રિય આત્મિક સુખ તે જ ખરેખર અગાધ-અપાર-નિઃસીમ છે અને ઈંદ્રિયજન્ય વિષયસુખના આશી એવા અવિરતિ જનોનું ક્ષણિક અને કલ્પિત સુખ તે છિલ્લર જળસમાન અલ્પ અને તુચ્છ છે એમ ઉભયને પરસ્પર સરખાવતાં સમજાશે. એમ સમજી ઉભયમાં જે અધિક હિતકર પ્રતીત થાય તેવા સુખને માટે જ ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે.

૫૧. ઇચ્છારોધન તપ મનોહાર—લિજ્જ લિજ્જ વિષયોમાં અટન કરતી ઈંદ્રિયોને અને મનને દમી તે તે વિષયોમાં થતા રાગદ્વેષાદિક વિકારોને નિવારવા માટે આત્મનિગ્રહ કરવો એ જ

ખરેખર સુંદર મનોહર તપ છે, અને ઉક્ત અનિષ્ટ વિકારોને વારવા માટે જ સમર્થ જ્ઞાની પુરુષોએ નાના પ્રકારના બાહ્ય અને અભ્યંતર તપ કરવા ઉપદેશ આપેલો છે. એ ઉભય પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક અનેક સ્થળે બતાવેલું છે ત્યાંથી સમજી બની શકે તેટલો તેનો આદર કરવા બપ કરવો જરૂરનો છે. તપથી વિકાર માત્ર બળી જાય છે, અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ અને સિધ્ધિઓ સંપન્ને છે તેમજ પરિપૂર્ણ કર્મભળનો ક્ષય કરીને આત્માને ઉજ્જવળ કરી અક્ષય અનંત એવા શાશ્વત મોક્ષ-સુખનો લોકતા બનાવે છે, માટે જ તેમાં પૂર્ણ પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે.

પર. જપ ઉત્તમ જગમાં નવકાર —જેથી ઉત્તમ કોટિવાળા આત્માનું સંસ્મરણ થાય તે જપ કહેવાય. તેવો જપ જગત્માં નવકાર મહામંત્ર જેવો કોઈ બીજો ઉત્તમ નથી, કેમકે નવકાર મહામંત્રમાં અરિહંતાદિક પંચ પરમેષ્ઠીનો સમાવેશ થાય છે, તેમાં જે અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાન અનંતગુણના આગર છે. આચાર્ય મહારાજ નિર્મળ અખંડ બ્રહ્મચર્યાદિક ૩૬ ગુણોવડે, ઉપાધ્યાય મહારાજ ઉત્તમ પ્રકારના વિનંત સહિત સતશાસ્ત્રના પઠનપાઠનાદિરૂપ ૨૫ ગુણોવડે અને મનુષ્યલોકવર્તી નિર્ગ્રંથ મુનિસમુદાય અહિંસાદિક ઉત્તમ ૨૭ ગુણોવડે જગત્તત્ય-ને પાવન કરે છે, તેમજ જે અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રાદિક ધર્મવડે અરિહંતાદિક વિભૂષિત છે તેવા શુદ્ધ આત્મધર્મનો પંથ નવકાર મહામંત્રમાં સહેજે સમાવેશ થાય છે. આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રબળ ઇચ્છાવાળા ભવ્યજનોએ ઉક્ત મહામંત્ર વારંવાર જપવા યોગ્ય છે; એથી આત્માની શોધ ઉન્નતિ સાધી શકાય છે.

પર. સંજમ આતમ ચિરતા ભાવ, ભવસાયર

તરવાડો નાવ—આત્મપ્રદેશમાં રત્નજ્યોતિની જેમ સહજે વ્યાપી રહેલા જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિક સદ્ગુણસમુદાય, તેમાં જ અકૃત્રિમ પ્રેમભાવે રમણ કરવું તેજ સંયમ છે. જેમ ખોટવડે ભવસાગર સુખે તરી શકાય છે તેમ ઉક્ત સંયમને સેવવાવડે આત્મા સુખે જન્મ, જરા અને મરણ સંબંધી અનંત અને અગાધ દુઃખરૂપ જળથી ભરેલા આ સંસારસમુદ્રનો પાર પામી શકે છે. હિંસા, અસત્ય, અદત્ત, અપ્રજ્ઞા અને પરિગ્રહથી નિવર્તી, ઈંદ્રિયો ઉપર કાબૂ રાખી, મન, વચન અને કાયાના કુત્સિત (માઠા) વ્યાપારને તજી, અહિંસાદિક ઉત્તમ સાધનસંતતિને પરમાર્થ ભાવે સેવવી, એ આત્મસ્થિરતારૂપ સંયમગુણની આરાધના માટે જ છે અને તેથી જ ભવસમુદ્રને તરી મોક્ષપુરીમાં પહોંચવું સુલભ થાય છે; એથી વિપરીત હિંસા અસત્યાદિક અસંયમને અનન્યભાવે સેવવાથી આત્મભાવ અત્યંત અસ્થિર થઈ મલીનતાને પામે છે, અને તેથી તે અરહટ્ઘટિકાના ન્યાયે ભવચક્રમાં ભટકયાજ કરે છે.

૫૪. છતી શક્તિ ગોપવે તે ચોર—ઉક્ત સંયમ ગુણને સેવવા માટે અને અસંયમથી નિવર્તવા માટે જે પોતાની છતી શક્તિનો સદુપયોગ ન કરે, તેનો ગેરઉપયોગ કરે તે જ ખરેખર ચોર સમજવો. લોકપ્રસિદ્ધ ચોર અન્યને અધારામાં છેતરી ષરદ્રવ્ય સંહરે છે, અને તે ગુપ્ત સ્થળે ગોપવે છે. પરંતુ આ આત્મચોર તો પોતાના જ અંતઃકરણને છેતરી આત્મસાધનની અમૂલ્ય તકથી પોતાને જ વંચિત રાખીને અજ્ઞાનવડે પોતે પોતાનું જ સર્વસ્વ ગુમાવી દે છે, અને તે અમૂલ્ય તક ગુમાવી દીધાથી પુનઃમહાપરિશ્રમે પણ તે ખોટને પૂરી પાડી શકતો નથી. આનું નામ આત્મવંચકતા.

૫૫. શિવસાધક તે સાધકિશોર.—પ્રમાદ તજી

અપ્રમત્તપણે સિંહની જેમ શૂરવીર થઈ સંયમ આચરણવડે જે મોક્ષમાર્ગ સાધે છે તે જ ખરા સાધુની ગણનામાં આવે છે. બાકી સાધુવેષ ધારણ કરી પવિત્ર સંયમાચરણ સેવવાને બદલે જે અસંયમવડે વેષવિડંબના કરે છે તે સાધુનામને કલંકિત કરે છે. ઉત્તમ પુરુષો જે જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેનો પ્રથમથી જ પૂરતો વિચાર કરી જેનો સુખે નિર્વાહ થઈ શકે એમ હોય તેવી જ પ્રતિજ્ઞા પોતે જ અંગીકૃત કરે છે, અને તે પ્રાણ્તાંત સુધી પાળે છે, તેમાં કદાપિ પણ પાછીપાની કરતા નથી; તેવી રીતે સકળ અમુક્ષુ જનોએ સંયમ પાળવારૂપ જે પ્રતિજ્ઞા પોતે સંઘ સમક્ષ અંગીકૃત કરી છે તેનો વિવકથી જીવનપર્યંત નિર્વાહ કરવો, તેમાં લગારે પ્રમાદ ન કરવો એ તે મહાશયોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને એમાં જ સ્વપરનું હિત સમાયલું છે.

૫૬. અતિ દુર્જય મનકી ગતિ જોય—જેમ બધી ઈંદ્રિયોમાં જિહ્વા ઈંદ્રિય જીતવી મુશ્કેલ છે, સર્વ વ્રતોમાં જેમ બ્રહ્મચર્ય પાળવું દુષ્કર છે, તેમ યોગમાં મનયોગ જીતવો કઠણ છે. મન જીતવું કઠણ છે, એ વાત ખરી પણ તેને જીતવાના શુભ ઉપાયો શાસ્ત્રમાં બતાવેલા છે, તેનો ગુરુગમ્ય બોધ મેળવીને મનને સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે. પારાની જેવા ચપળ મનને મારવા માટે બહુ પુરુષાર્થની જરૂર છે, અને તેનું કૃણ પણ કંઈ ઓછા મહત્ત્વનું નથી. કહ્યું છે કે “ મન પારદ મૂર્છિત ભયે, અંતરંગ ગુણવૃંદ, જાગે ભાવ નિરાગતા, લગત અમૃતકે બિંદ. ” એટલે મનરૂપી પારો, નિરાગતારૂપી અમૃતનો સ્પર્શ થતાં મૂર્છિત થઈ જ્યારે મરી જાય છે ત્યારે આત્માના અંતરંગ ગુણનો સમુદાય સજીવન થાય છે. મતલબ કે મનનો પૂરો જય કરવાથી જ સકળ સદ્ગુણો પ્રગટ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેથીજ અતિ ચપળ મનને વશ કરવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થાય છે. વળી કહ્યું છે કે મનને મારવાથી

ઈંદ્રિયો સ્વતઃ વશ થાય છે, અને તેમ થવાથી કર્મશત્રુઓનો ક્ષય થઈ જાય છે, માટે મનને જ મારવું જરૂરનું છે. વળી મન જીત્યું તેણે સઘળું જીત્યું એમ આનંદધનજી કહે છે, આથી વધારે શું જોઈએ?

૫૭. અધિક કપટ નારીમેં હોય—પુરુષ કરતાં સ્ત્રીજાતિમાં સ્વાભાવિક રીતે અધિક કપટ હોય છે. આ એક સામાન્ય નિયમરૂપે વાત છે. બાકી તો અપવાદરૂપે પુરુષથી પણ ન્યૂન કપટવાળી અથવા નિષ્કપટ પ્રવૃત્તિવાળી સ્ત્રીઓ પણ મળી આવે, એ વાત સુસંભવિત છે. કપટબહુલ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્ર નોંધવા જવા પડે તેમ નથી, કેમકે એવાં ચરિત્રોવાળી સ્ત્રીઓ જ બહુધા નજરે પડે છે, તેમજ શાસ્ત્રથી પણ એ વાતને પુષ્ટિ મળે છે. તેવી જ પુષ્ટિ શાસ્ત્રથી અપવાદરૂપે થયેલી સ્ત્રીઓ માટે પણ મળે છે, પરંતુ એનો પ્રગટ પુરાવો મળે એવી નિષ્કપટ આચરણને સેવનારી સ્ત્રીઓ અત્યારે ભાગ્યે જ મળી શકે છે. તેવો પ્રગટ પુરાવો નહિ મળવાનું અથવા બહુ જ ઓછો મળવાનું કારણ સ્ત્રીઓનો જાતિસ્વભાવ જ જણાય છે. કહ્યું છે કે ‘અસત્ય ભાષણ, સાહસ ખેડવું, માયા-કપટ સેવવું, મૂર્ખપણું-અજ્ઞાનાચરણ, અતિ હોલ-તીવ્ર વિષયલોગરૂપ નિર્દયતા (વિષય લોગરૂપ સ્વાર્થમાં અંતરાય થતાં સ્વાર્થ સાધવા માટે દ્વંદ્વની કઠોરતા) અને અશુચિતા-અપવિત્રતા એ ગણાવેલ દોષો સ્ત્રીજાતિમાં સ્વાભાવિક હોય છે. ઉક્ત બાબતમાં અપવાદરૂપે પ્રાયઃ એવી જ ઉત્તમ સતીઓ કે મહાસતીઓ હોઈ શકે કે જે ઉત્તમ પ્રકારની શીલસંપત્તિથી વિભૂષિત છે, તેમજ જેમણે સ્વપતિમાં કે સ્વગુરુમાં જ સર્વસ્વ આરોપેલું છે.

**નીચ સોઈ પરદ્રોહ વિચારે,
ઉંચ પુનઃ પરવિકૃતા નિવારે;**

- ઉત્તમ કનક કીચ સમ જાણે,
હરખ શોક હૃદયે નવિ આણે, ૧૭
- અતિ પ્રચંડ અગ્નિ હે ક્રોધ,
દુર્દમ માન મતંગજ જોધ;
વિષવહ્ની માયા જગમાંડી,
લોભ સમે સાયર કોઈ નાંહિ. ૧૮
- નીચ સંગથી ડરીએ લાઇ,
મળીએ સદા સંતકું જાઇ;
સાધુસંગ ગુણવૃદ્ધિ થાય,
નારીકી સંગતે પત જાય. ૧૯
- ચપળા જેમ ચંચળ નર આય,
ખિરત પાન જળ લાગે વાય;
છિદ્ધર અંજળિ જળજેમ છીજે,
ધણુવિધ જાણી મમત કહા કીજે. ૨૦
- ચપળા તિમ ચંચળ ધનધામ.
અચળ એક જગમેં પ્રભુનામ;
ધર્મ એક ત્રિભુવનમેં સાર,
તન ધન યોવન સકળ અસાર. ૨૧
- નરકદ્વાર નારી નિત જાણે,
તેથી રાગ હિયે નવિ આણે;
અંતર લક્ષ રહિત તે અંધ,
જનત નહિ મોક્ષ અરુ બંધ. ૨૨

જે નવિ સુણુત સિદ્ધાંત વખાણુ,
 બધિર પુરુષ જગમેં તે જાણુ;
 અવસર ઉચિત બોલી નવિ જાણુ,
 તાકું જ્ઞાની મૂક વખાણુ. ૨૩

સકળ જગત જનની હે દયા,
 કરત સહુ પ્રાણીકી મયા;
 પાલન કરત પિતા તે કહીએ,
 તેનો ધર્મ ચિત્ત સદહિયે. ૨૪

૫૮. નીચ સોઘ પરદ્રોહ વિચારે—પરજીવનું
 અનિષ્ટ કેમ થાય, સામો કેમ બેહાલ થાય, સામો કેમ
 સુખથી ભ્રષ્ટ થાય, સામાની ઉપર કેમ આપદા આવી પડે,
 એવા પ્રકારની વિચારમળ ગુંથી કેવળ દુધ્યાનમાં જ
 પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે, સૂતાં ઉઠતાં, જતાં આવતાં કેવળ
 એવું જ બોલું ચિંતવન કર્યાં કરે અને સામાનું સાક્ષાત્
 અનિષ્ટ કરવાની તક શોધ્યા કરે, તક મળે તો કરવા ચૂકે નહિ,
 બીજાને પણ એવી જ બોટી સલાહ આપી પોતાનો કલ્પિત
 સ્વાર્થ સાધવા બનતું કરે, એક ક્ષણ પણ શુભ વિચારને અવ-
 કાશ ન આપે તે પરદ્રોહકારી જ ખરેખર નીચ પાપી સમજવો.
 જો કે સામાના પ્રબળ પુણ્યયોગે કોઈ દુષ્ટ ક્ષત્રી શકે નહિ,
 યાવત તેનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે નહિ, તો પણ દુષ્ટ જન
 તો પોતાની દુષ્ટ વૃત્તિથી અવશ્ય નીચગતિગામી થાય છે જ.
 પરદ્રોહકારી દિનરાત દુષ્ટવૃત્તિથી દુઃખી જ રહે છે; ત્યારે સહુનું
 ભલું ઇચ્છનારા સજ્જનો સદા મુખમાં જ મગ્ન રહે છે. શાશ્વત
 સુખના અર્થી જનોએ સ્વપ્નમાં પણ પરદ્રોહ ચિંતવવો નહિ.

૫૯. બિંચ પુરુષ પરવિકથા નિવારે—જે વાત

કરવામાં નથી પોતાનું હિત કે નથી પરનું હિત તેવી નકામી વિકથા ઉત્તમ પુરુષો કરતા નથી. કુથલી કરનાર પોતાનું અને પરનું બગાડે છે. પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીનો કંઈ પણ લાભ તે પોતે લઈ શકતો નથી તેમ બીજાને પણ લેવા દેતો નથી. વિકથા સેવનાર કોઈ વખત નિંદાદિકમાં ઉતરીને સ્વપરની પાયમાલી કરે છે, તેથી જે વાતમાં કંઈ માલ જેવું જ નથી, તેમજ કંઈ લાભ પણ નથી તેવી વાત કરવા કરતાં પોતાથી બની શકે તેવો કોઈ સહુધમ સેવીને સ્વપરનું હિત સાધવું એ જ શ્રેય છે.

૬૦. ઉત્તમ કનક કીચ સમ જાણે, હરખ શોક હૃદયે નવિ આણે—ઉદારદિલના નિઃસ્પૃહી પુરુષો આ દુનિયાના દશ્ય પદાર્થોમાં મોહાઈ જતા નથી. સમ્યગ્ જ્ઞાન-દૃષ્ટિથી જડ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ ઓળખી જેમ બને તેમ જડ વસ્તુથી ન્યારા રહે છે. તેમને સોનાના ઢગ લોભાવી શકતા નથી, કેમકે નિઃસ્પૃહતાથી તે સુવર્ણને કીચ સમાન લેખે છે, તેથી જ સુવર્ણ સદૃશ પરવસ્તુઓના સંયોગથી તેમને હર્ષઉન્માદ થતો નથી, તેમજ તેના વિયોગે દુઃખ-દીનતા પણ થતી નથી. ઇષ્ટાનિષ્ટ સંયોગવિયોગમાં તે તત્ત્વદૃષ્ટિ સમાનભાવ રાખી શકે છે અને તેથી જ તે સદા પ્રસન્ન ચિત્તથી સંતોષસુખમાં નિમગ્ન રહે છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોને સ્વપ્નમાં પણ દુઃખનો સ્પર્શ સંભવતો નથી. તેમને પોતાના આત્મામાં અકૃત્રિમ અનહદ સુખનો અનુભવ હોઈ શકે છે. આવી ઉત્તમ વૃત્તિ જેના ઘટમાં દિનરાત જાગી છે તેનું અહોભાગ્ય છે, અને તેવી ઉત્તમ વૃત્તિથી શીઘ્ર ભવનો પાર પામી શકાય છે.

૬૧. અતિ પ્રચંડ અગ્નિ હે ક્રોધ—દ્રેષ, ઈર્ષા, અસૂયા, મત્સર, પરદ્રોહ, વૈર, શ્રાપ અને હિંસાદિક સર્વે ક્રોધનાં

રૂપ છે. તે મહાભયંકર અગ્નિસમાન છે તે અગ્નિની પેરે પ્રથમ તો જેના મનમાં પ્રગટ થયો હોય તેને જ સંતાપે છે અને પછી જેના તરફ વરાળ કાઢવામાં આવે છે તેનામાં ઉપશમ રસનું બળ ન હોય તો તેને પણ પ્રજ્વળે છે, અને એમ અનુક્રમે અનેક જનોને ઉપતાપ કરે છે. ખીજો અગ્નિ જળના યોગે શમી જાય છે ત્યારે ક્રોધાગ્નિને શમાવવાને પૂરતા શમ, પ્રશમ, ઉપશમ, ક્ષમા, શાંતિ, પ્રશાંતિ, ઉપશાંતિ જેવા ઉપચારની જ જરૂર રહે છે. અગ્નિથી દગ્ધ થયેલી ભૂમિમાં વાવેલાં બીજનાં અંકૂરા તો ઉગી નીકળે છે ત્યારે ક્રોધાગ્નિથી દગ્ધ થયેલી દ્વિધ-ભૂમિમાં પ્રેમાંકૂર પ્રગટતો જ નથી. આમ અનેક રીતે વિચારતાં ક્રોધ અત્યંત અહિતકર છે, તેથી તે સર્વથા વર્જ્ય છે.

૬૨. દુર્દૃશ માન મત્તાંગજ જોધ—અત્ર માનને મદોન્મત્ત હાથીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તેવા હાથીને મહાકળ્પે દમી શકાય છે. આવા મદોન્મત્ત હાથીને રણસંગ્રામમાં આગળ કરી રાખવાનો રિવાજ સાંભળવામાં આવે છે. તે પોતાનાં મદમાં ઉન્મત્ત થયો છતો નગરના મજબૂત દ્વારને પણ ભાંગી નાંખે છે. ‘અહંતા અને મમતા’ રૂપી મોહમદિરાથી મત્ત થયેલ અહંકાર પણ તેવો જ છે. તેના પણ ક્રોધની પેઠે જડતા, મદ, અભિમાન વિગેરે અનેક અનિષ્ઠ પર્યાયો છે. મદોન્મત્ત હાથીની પેઠે તે પણ દુઃખે દમી શકાય છે, એટલે મિથ્યા અભિમાનીને વશ કરવો મુશ્કેલ છે. મિથ્યાભિમાનવડે જીવો નહિ કરવા યોગ્ય કઈક અગમ્ય કાર્ય કરવાને સહસા મેદાને પડે છે. તેમાં તે ક્વચિત જ ફાવે છે. બાકી તો અતિ ઉન્મત્તપણે આદરેલાં સાહસવાળાં કાર્યનાં કડવાં ફળ તેમને જીવિતપર્યાંત લોગવવાં પડે છે. રાવણ અને દુર્યોધન જેવાનાં દૃષ્ટાંત આ બાબતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવા દુષ્ટ અભિમાનથી જે વેગળા રહે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અભિમાનથી વિનય ગુણનો લોપ થાય છે માટે અભિમાન ત્યાજ્ય

છે અને વિનયગુણ આદેય છે. વિનયથી વૈરી પણ વશ થઈ જાય છે.

૬૩. વિષવેલી માયા જગમાંડિ—આખા જગતમાં ફેલાયેલી કોઈ પણ વિષવેલી હોય તો તે માયા-છળવૃત્તિરૂપ છે. જેમ વિષવેલીનાં મૂળ, પત્ર, ફૂલ, ફળ અને છાયા સર્વે વિષરૂપ જ છે અને તેનું સેવન કે આશ્રય કરનારને વિષ વ્યાપે છે, તેમજ માયા આશ્રી પણ સમજવું. તક્ષવત એટલો જ છે કે વિષવેલીથી દ્રવ્યપ્રાણનો વિનાશ થાય છે, ત્યારે માયાથી ભાવપ્રાણનો લોપ થાય છે. માયાવી જનોની હરેક ક્રિયા વિષમય હોય છે, અને તે પ્રત્યેક ક્રિયાથી સ્વપરના જ્ઞાનદર્શન આરિત્રાદિક અમૂલ્ય ભાવપ્રાણનો નાશ થાય છે. મતલબ કે માયાવીની ધર્મક્રિયા પણ નથી તેને સુખદાયી, તેમ નથી અન્યને સુખદાયી; પણ તે સ્વપરને એકાંત દુઃખદાયી જ નિવડે છે. એથીજ એ હેય છે અને નિષ્કપટવૃત્તિ ઉપાદેય છે. કપટ રહિત મન, વચન અને કાયાથી કરાતી વ્યવહારકરણી કે ધર્મકરણી જીવને દુર્ગતિથી બચાવી સદ્ગતિગામી બનાવે છે.

૬૪. લોભ સમો સાથર કોય નાંડિ—લોભને અત્ર સાગરની ઉપમા આપનામાં આવી છે. તે એવી રીતે કે જીવને જેમ લાભ મળતો જાય છે તેમ લોભ વધતો જાય છે, અને તે અનુક્રમે વધીને સાગર જેવો વિશાળ થાય છે; પરંતુ જ્ઞાનમૂલ્લાનિ દુઃસ્થાનિ એ ન્યાયે લોભમાં દુઃખની પરંપરા રહેલી છે, તેને લોભાંધ જોઈ શકતો નથી, તેથી જ તેમાં ખેંચાયો જાય છે. કહ્યું છે કે ‘કોઉ સથંભૂરમણકો, જે નર પાવે પાર; તે પણ લોભસમુદ્રકો, લહે ન મધ્ય પ્રચાર.’ ‘આગર સખડી દોષકો, ગુણ ધનકો બડ ચોર; વ્યસનવેલીકો કંદ હે, લોભ પાસ ચિહ્ન ચોર.’

એમ સમજી સુખના અથીજનોએ સંતોષવૃત્તિને આદરી લોભ-વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે.

૬૫. નીચ સંગથી હરીએ ભાઈ-જ્ઞાની પુરુષોએ
મોટામાં મોટું દુઃખ નીચ સંગતિનું કહ્યું છે. નીચ સંગતિથી પ્રાણી નીચવૃત્તિ શીએ છે, અને નીચ વૃત્તિથી નરકાદિક નીચ ગતિને પામે છે. એવી રીતે નીચ સંગતિથી ઘણું માહું પરિણામ આવે છે માટે જ શાસ્ત્રકાર નીચ સંગતિનો ત્યાગ કરવા કહે છે, અને ઉત્તમ સંગતિ આદરવા ઉપદેશે છે. ઉત્તમ સંગતિથી આપણામાં ઉત્તમતા આવે છે. જેમ સુગંધી ફૂલના સંગથી તેલ ફૂલેલ સુગંધી બને છે, મલયાચળના સુગંધી પવનના સંગથી વૃક્ષ પશુ ચંદનના ભાવને ધારે છે, અને મેરુપર્વતના શિખર ઉપર વળગેલું તૃણ પશુ સુવર્ણપથ્થાને પામે છે, તેમ ઊંચ સંગ-તિથી આત્મા ઉંચ સ્થિતિને પામે છે—ઉત્તમ ગુણોને મેળાવે છે; ત્યારે નીચ સંગતિથી પ્રાણી નીચ સ્થિતિને પામે છે. જેમ સ્વા-તિજળ સર્પના મુંખમાં પડીને વિષરૂપ થાય છે, તપ્ત લોહ ઉપર પડવાથી વિનાશ પામે છે, તેમ ઉત્તમ આત્મા પશુ નીચની સંગતિથી હીનતાને પામે છે. એટલા માટે નીચની સંગતિ તજી ઉંચ સંગતિ આદરવાનું કહેવામાં આવે છે.

૬૬. મળિયે સદા સંતકું જાય—દુનિયાની ખટપટ વૈરાગ્યરસમાં ઝીલી રહેલા સંત—સુસાધુ જનોની જ સોળતથી આત્માને પારમાર્થિક લાભ સંપન્ન છે. તેમની આંતરવૃત્તિ અત્યંત નિર્મળ-નિષ્પાપ થાય છે, તેઓ અત્યંત ગુણાનુરાગી થાય છે, તેથી તેમનું દર્શન પશુ પાપહર થાય છે, તો પછી તેમની સેવાભક્તિ અને બહુમાનાદિકનું તો કહેવું જ શું! સંતસેવા-દિકથી તો કેટલે ભવનાં પાપ ટળે છે અને અપૂર્વ આત્મલાભ મળે છે. દુનિયામાં એવી કેાઈ ઉત્તમ વસ્તુ નથી કે જે સંત-

સેવાથી લભ્ય ન થાય. અરે ઐહિક સુખ તો શું પણ મોક્ષસુખ પણ સંતજનોની સેવાદિકથી સુલભ થાય છે, માટે સંપૂર્ણ સુખના ઇચ્છક જનોએ અવશ્ય સંતસેવા આદરવી ઉચિત છે.

૬૭. સાધુ સંગ ગુણુવૃદ્ધિ થાય—હિંસા, અસત્ય, અદત્ત, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહને તજી, આત્મવચનानુસાર અહિંસાદિક ઉત્તમ મહાવ્રતોને આદરી, તેનો યથાવિધ નિર્વાહ કરી આત્મહિત સાધે તે સર્વે સાધુની પંક્તિમાં લેખાય છે. તેવા સાધુજનોનો પરિચય કરવાથી ગુણુમાં વધારો થાય છે અને અવગુણુમાં ઘટાડો થાય છે. વિનય (મૃદુતા-નમ્રતા) જે સકળ ગુણુનું વશીકરણ છે તેનો ઉપયોગ સાધુપરિચયમાં અવશ્ય કરવો જરૂરનો છે. જેમ જેમ ઘઉંના લોટને વધારે કુણુવવામાં આવે છે તેમ તેમ તેમાં મીઠાશ વધતી જાય છે; તેવી જ રીતે સદ્ગુણુનિધિ સંત-સુસાધુનો જેમ જેમ અધિક વિનય સેવવામાં આવે છે તેમ તેમ આત્માને અધિક લાભ થતો જાય છે. વિનયથી વિદ્યા-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઘટમાં વિવેકદ્વીપક પ્રગટે છે તેથી આત્માને વસ્તુસ્વરૂપનું, જડ ચૈતન્ય હિતાહિતનું તેમજ ગુણુદોષનું યથાર્થ જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધા જાગે છે; અને નિર્મળ જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધાના યોગે સ્વચારિત્રની શુદ્ધિ કરી શકાય છે, એવી રીતે રત્નત્રયીની સહાયથી આત્મા અક્ષયસુખને સાધી શકે છે. આમાં સાધુ-સંગતિ પુષ્ટ આલંબનરૂપ છે, માટે જ તે ઉપાદેય છે.

૬૮. નારીકી સંગતે થત જાય—પરનારીનો પરિચય કરવાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો લોપ થાય છે. જેને સ્વસ્ત્રીથી કે સ્વપતિથી સંતોષ વળતો નથી તેને જ પરસ્ત્રી કે પરપુરુષ સાથે પરિચય કરવા ઇચ્છા થાય છે. વળી તેનાથી સંતોષ ન થાય તો ખીજો પરિચય કરવા મન દોડે છે. એમ હરાયા દારની જેમ

જ્યાં ત્યાં લગ્ન વિવેક રહિત રખડતાં દેખી તેમની પાપી વૃત્તિ લોકના કળવામાં આવી જાય છે, અને તેથી કાંમાંધ બનેલ સ્ત્રી પુરુષ પોતાની આબરૂ ગુમાવે છે. વળી કુળખાંપણ, કુળઅંગારક વિગેરે ઉપનામ પણ પામે છે. વિવિધ પ્રકારના ચાંદી, પ્રમેહ પ્રમુખ ભયંકર વ્યાધિઓમાં સપડાઈ જાય છે, અને પ્રાંતે નર-કાંદક દુર્ગતિ પામે છે; તેથી સકળ સ્ત્રી પુરુષોને ઉચિત છે કે અધિક વિષયલાલસા તણ સ્વપતિ કે સ્વદારાસંતોષી જ થવું. એ વાત ગૃહસ્થઆશ્રી કહી, સાધુઆશ્રી તો તેમને સ્ત્રીસંગતિ સર્વથા ત્યાજ્ય હોય છે; કેમકે સ્ત્રીપરિચયથી વિષયવાસના જાગૃત થાય છે, અને પરિણામે વ્રતભંગ, લોકાપવાદ અને નીચ ગતિરૂપ વિપાક લોગવવા પડે છે.

૬૯. ચપળા જેમ ચંચળ નર આય, ખિરત પાન જળ લાગે વાય; છિદલર અંજલિ જળ જેમ છીજે, ઇણ વિધ જાણી મમત કહા કીજે. ચપળા તિમ ચંચળ ધન ધામ—ચપલા એટલે વિજળી તે ક્ષણ-વારમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, કેમકે તેનો સ્વભાવ જ ચપળ છે; તેમ મનુષ્યનું આયુષ્ય અને લક્ષ્મી પણ ચપળ છે, એટલે આયુષ્ય કે લક્ષ્મી નષ્ટ થતાં વાર લાગતી નથી. જેમ વાયરો લાગવાથી ઝાડનાં પાન ખરી પડે છે અને અંજલિમાં રહેલું અલ્પ જળ જેમ તરત ટપકી જાય છે. તેમ આયુષ્ય અને લક્ષ્મી પણ કારમા છે, તેમનો અંત આવતાં વાર લાગતી નથી. એમ સ્વયુષ્મિથી સમજ્યા છતાં સંસારની ખોટી માયામાં કેમ મુંઝાય છે ? પરવસ્તુમાં ખોટી મમતા કરવાથી જ દુઃખી થાય છે, અને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ તથા ખરૂં કર્તવ્ય ભૂલી જઈ ખરા સુખથી વંચિત રહે છે. એટલી જ મમતા જો પોતાના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિક આત્મગુણમાં જ રાખવામાં આવે અને નિર્મળ સ્ફટિક

રત્ન જેવા ઉજ્જવળ આત્મસ્વરૂપમાંજ અહંતા ધારવામાં આવે તો અલ્પ સમયમાં સમસ્ત દુઃખનો અંત આવી જાય. અજ્ઞાની જીવો પરવસ્તુમાં દેહ, સ્ત્રી, લક્ષ્મી પ્રમુખમાં જ અહંતા અને મમતા કરે છે ત્યારે જ્ઞાની વિવેકી જનો ‘શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય એ હું, શુદ્ધ જ્ઞાન ગુણ એ જ મારું’ એવીજ સાચી અહંતા અને મમતા ધારે છે; તેથી હંસની માફક દુઃખ માત્રને તજી સુખ માત્રનો આસ્વાદ લઈ શકે છે, અને એજ પરમ કર્તવ્ય છે.

૭૦. અચળ એક જગમેં પ્રભુ નામ—આ જ્ઞાની દુનિયામાં શ્રી ઋષભાદિક પ્રભુનું જ નામ અચળ છે, કેમકે તે પૂર્ણ પદવી પામેલા પરમાત્મા છે. પૂર્ણતાને નહીં પામેલા ખીજા દેવ, દાનવ અને માનવાદિકનાં નામ અચળ નથી; કેમકે તેઓ જે જે સ્થળે ઉપજે છે ત્યાં ત્યાં તેમનાં નામ જુદાં જુદાં હોવા ઘટે છે. તે પણ એક વખત સારું તો ખીજી વખત માહું, સ્વસ્વ શુભાશુભ કર્માનુસારે હોય છે અને તેથી જ તેમનાં નામ અચળ કહી શકાતા નથી; ત્યારે જેમણે પૂર્વલા ત્રીજા ભવમાં અતિ નિર્મળ અધ્યવસાયયોગે તીર્થંકર નામકર્મ આંધ્યું છે, તેથી જેમનો અનુક્રમે આ મનુષ્યલોકમાં, આર્ય દેશમાં, ઉત્તમ કુળમાં અવતાર થાય છે, ત્યાં તેમનું ઉત્તમ ગુણનિષ્પન્ન સાર્થક નામ રાખવામાં આવે છે, અને તેમને નિશ્ચે તેજ ભવમાં મોક્ષ જવાનું નિર્મિત છે, તેથી પુનર્લવ થવાનો નથીજ. એવાં એવાં કારણોથી પ્રભુનું જ નામ અચળ કહી શકાય છે. એટલું જ નહીં પણ પ્રભુનું ગુણનિષ્પન્ન મંત્રરૂપ નામ નિર્મળ શ્રદ્ધાથી સ્મરણ કરનાર પણ અનુક્રમે કર્મકલંકને દૂર કરી. અપુનર્લવી થઈ, સિદ્ધ બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે. તેથી પ્રભુના પવિત્ર નામને એકનિષ્ઠાથી સ્મરણ કરનારનાં નામ પણ એવીજ રીતે અચળ થઈ શકે છે; કેમકે ફરી તેમને જન્મ લેવાની જરૂર રહેતી નથી.

૭૧. ધર્મ એક ત્રિભુવનમેં સાર--જે સત્ સાધન-

વડે આત્મા અવિચળ સુખ પામે એટલે જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ તેમજ સંયોગ-વિયોગજન્ય અનંત દુઃખોદ્ધિ તરી અનંત અક્ષય અવ્યાખાધ અપુનર્ભવ એવું અચળ મોક્ષ-સુખ પામે તે સાધન, દાન, શીલ, તપ, ભાવના, દેશવિરતિ યા સર્વવિરતિરૂપ ધર્મ જ જગત્રયમાં સારભૂત છે. જો જીવને જન્મ-મરણના દુઃખથી ત્રાસ છૂટતો હોય અને નિરુપાધિક સુખની જ ચાહના હોય, તો જગત્પત્સલ શ્રીજિનરાજ ભગવાને ભવ્યજ-નોના એકાંત હિતને અર્થે ભાખેલો પૂર્વોક્ત સાધનરૂપ ધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ ગુરુગમ્ય જાણી નિર્ધારી તેનો યથાશક્તિ આદર કરવા પ્રમાદરહિત પ્રવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ.

૭૨. તન ધન યૌવન સકુળ અસાર--શરીર, લક્ષ્મી અને યૌવન એ બધાં અસાર એટલે ક્ષણિક અને ભય-યુક્ત છે; શરીર અશુચિથી ભરેલું, ક્ષણમાં વિણસી જાય એવું અને રોગાકુળ એટલે રોગથી ભરેલું છે. લક્ષ્મીનું ખીજું નામ ચપલા છે. તે જાતે જ ચપલસ્વભાવી છે, તે સ્થિર રહેશે જ એવો ભરોસો રાખવા જેવો નથી. તેમજ તેના સંયોગે મોહાદિક કંઈક ઉન્માદ ઉપજવા સંભવ રહે છે. વળી ચોર પ્રમુખનો પણ ભય કાયમ રહે છે. યૌવનની પાછળ જરા અવસ્થા જોર કરતી ચાલી આવે છે, તેમજ યૌવનવયમાં વિષયલાલસાદિક કંઈક વિકારો ઉપજે છે, તેથી જ તેમાં વિશેષે કાળજી રાખી રહેવા જ્ઞાની ફર-માવે છે. યૌવનવય જે નિષ્કલંક રીતે પસાર કરે છે અને તેનો સ્વપરહિત અર્થે જ ઉપયોગ કરે છે તે મહાભાગ્યવાન ગણાય છે. તેવીજ રીતે લક્ષ્મી અને શરીરઆશ્રી પણ સમજવાનું છે. જ્યાંસુધી પૂર્વકૃત પુણ્યનો પ્રબળ ઉદ્ધય હોય છે ત્યાં સુધી જ લક્ષ્મી સ્થિર રહે છે. તેટલા અરસામાં જો તેનો સદુપયોગ થઈ શકે તો જ સ્વપરહિતરૂપ થાય છે, નહિતો તેની કેવી ગતિ થશે તે કંઈ કળી શકાતું નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે

કૃપણતા દોષવાળાને તો તે કંઈ પણ હિતકર નથી, પણ કેવળ કલેશરૂપ જ થાય છે; કેમકે તે દીન અનાથ છતો સદા ય તેની રક્ષા માટે સચિંત રહે છે, તેમ છતાં તેના પૂર્વયુષ્યનો ક્ષય થતાં જ તે લક્ષ્મી હતી ન હતી થઈ જાય છે, અને ત્યારે વળી તે બાપડો શોકસાગરમાં ડુબી જાય છે. શરીરનો સ્વભાવ જ વિષુ-સવાનો છે. તેવી વિષુસન સ્વભાવવાળી વસ્તુ માટે મોહ રાખી આત્મ સાધનની અમૂલ્ય તક હારી જવી અને અંત વખતે તેને માટે ઝૂરી મરવું એ કેવળ અઘટિત છે. યુક્ત વાત તો એ છે કે માટીરૂપ શરીરમાંથી આત્મસાધનરૂપ સુવર્ણ શોધી લેવું, એ જ ખરું કિમિયાપણું છે મતલબ કે ઉક્ત સર્વ વસ્તુ-ઓની અસારતા શાસ્ત્રયુક્તિ અને અનુભવપૂર્વક નિર્ધારી તેમાં લાગી રહેલો મિથ્યા અધ્યાસ નિવારી સ્વપરહિત અર્થે તેનો સદુપયોગ કરે તેને જ ધન્યવાદ ઘટે છે. જો કે આવાં સ્ત્રી પુરુષ-રત્નો વિરલ જ હોય છે; પરંતુ એવી નિર્મળ પરિણતિ વિના કલ્યાણ નથી જ.

૭૩. નરકદ્વાર નારી નિત જાણો, તેથી રાગ હિયે નવિ આણો—જે સ્ત્રીજાતિના સ્વાભાવિક દુર્ગુણો શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા પ્રથમ પ્રસંગોપાત બતાવ્યા છે તેવી સ્ત્રીને નરકના દ્વારરૂપ—નરકમાં જવાના સાધનરૂપ સમજીને તેમાં રાગ, મોહ, આસક્તિ થવા ન પામે તેમ સદા ય સાવધાન થઈ રહો. તે એટલા માટે કે જો તમે એક ક્ષણભર ગફલત કરી તો પરિણામે તમારે નરકનાં અનંત દુઃખ દાવાનળમાં પચાવું પડશે ! સ્ત્રીજાતિમાં પણ અપવાદરૂપે કંઈક સ્ત્રીરત્નો પ્રથમ પાક્યાં છે, અત્યારે પાકે છે, અને ભવિષ્યમાં પણ પાકશે.

૭૪. અંતર લક્ષ રહિત તે અંધ, જાનત નહીં મોક્ષ અરુ બંધ—કયા કયા કારણોથી આત્મા કર્મથી

મૂકાય છે અને કયા કયા કારણોથી આત્મા કર્મથી બંધાય છે તેને યથાર્થ જાણવા રૂપ અંતરલક્ષ્ય જેને નથી તે ખરેખર અંધ છે. તેવા અંતરલક્ષ્ય વિનાના અંધ જનો ક્રિયા કરતાં છતાં બંધાય છે અને સંસારચક્રમાં અટક કરે છે; ત્યારે અંતરલક્ષ્ય સહિત સત્ક્રિયા કરનાર જલદી સંસારનો અંત કરી મોક્ષપદને પામી શકે છે. જેમ અંધ માણસ આંખના અભાવે ગમનક્રિયા કરતો છતો અરહોપરહો અથડાય છે, પણ ઇચ્છિત સ્થાને પહોંચી શકતો નથી; તેમ અંતરલક્ષ્ય વિના ઉપયોગશૂન્ય ધર્મકરણી કરનાર આશ્રી પણ સમજવું. જેને સ્વપરનું, જડ ચૈતન્યનું, કે ગુણદોષનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું છે તે અંતરલક્ષ્યથી આત્મ-હિત સાધવા ઉજમાળ રહેનાર શીઘ્ર શિવસુખ સાધી શકે છે, માટે સ હુકોઈ મોક્ષાર્થી જનોએ અંતરલક્ષ્ય જગાવવાની જરૂર છે.

૭૫. જે નવિ સુણુત સિદ્ધાંત વખાણુ, બધિર પુરુષ જગમેં તે જાણુ--જે સર્વજ્ઞવીતરાગપ્રણીત સિદ્ધાંત વચન શ્રવણે સાંભળતો જ નથી અથવા સાંભળ્યું તો નહીં : સાંભળ્યા જેવું કરે છે, મતલબ કે જે આમ્નવચનની ઉપેક્ષા કરે છે અથવા કદાચ દૈવવશાત્ તે સાંભળવા પ્રસંગ મળ્યો તો તેને તેના રહસ્યાર્થને હૃદયમાં ધારતો નથી, એવી રીતે જે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યા જેવું કરે છે તેને જ જ્ઞાની પુરુષો બધિર (ખેરો) કહીને બોલાવે છે; કારણ કે આમ્નવચનામૃત આસ્વાદવાની અમૂલ્ય તક મળ્યે છતે તેમ જ શ્રવણેન્દ્રિય સાંખિત છતે તે મંદભાગી જનો પ્રમાદવશાત્ તેવો અપૂર્વ લાભ લેવો ગુમાવી દે છે. જે બાપડા મૂળથીજ બધિર હોવાથી જિનવાણી સાંભળી શકતા નથી તે દૈવહત જનોનો આકરો અપરાધ નથી, કેમકે તેમના દિલમાં શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની લાગણી કવચિત્ જ હોઈ શકે છે, પણ જે છતી સામગ્રીએ તેનો સંદુપયોગ કરી

આગમવાણીનો અપૂર્વ લાલ મેળવતા નથી તેવા લાવબધિર જનો જ ખરેખર અપરાધી ઠરે છે; કેમકે તેમને તો આખો જન્મ નકામો અમાવવાથી લવાંતરમાં પણ તેવો લાલ મળવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થતો નથી.

૭૬. અવસર ઉચિત બોલી નવિ જાણે, તાકું જ્ઞાની મૂક વખાણે—જે અવસરે જે બોલવું ઉચિત હોય, હિતકર હોય, સ્વપરને લાભદાયી હોય, અનુચિત, અહિતકર કે સ્વપરને નુકશાનકારક ન જ હોય એવું સમય અનુકૂળ વચન જાણતો નથી, બોલી શકતો નથી અથવા બોલવાની ઉપેક્ષા કરે છે, તેને જ જ્ઞાની પુરુષો મૂક [મુંગો] કહે છે. અવસર ઉચિત એક પણ વચન અમૂલ્ય થઈ પડે છે એટલે લાખો વચનની ગરજ સારે છે ત્યારે ‘અવસર ચૂક્યા મેહુલા’ ની જેમ ખરી તક વીત્યા પછી કહેલાં ગમે તેવાં અને ગમે તેટલાં સારાં વચન પણ નિષ્ફળ જાય છે. જેને મૂળથી જ જીલ નથી અથવા તો જે જન્મથી કે કોઈ રોગાદિકથી મૂંગો થઈ ગયો છે, અને તેથી જે વચનનો ઉચ્ચાર કરી શકતો જ નથી તેનો કંઈ આકરો અપરાધ નથી; કેમકે તે હૈવહુત છે છતાં તેના મનમાં કોઈ અનુકૂળ પ્રસંગે અવસર ઉચિત વચન બોલવાની લાગણી તો થાય છે; પણ તે બાપડો બોલી શકતો નથી. અને જે છતી જીલે અવસર ઉચિત બોલી જાણતો નથી પણ વગર વિચાર્યું અનુચિત પ્રતિકૂળ લાષણ કરી રંગનો લંગ કરે છે તે જ ખરો અપરાધી ઠરે છે. પ્રિય, પથ્ય અને સત્ય વચનજ સ્વપરને હિત કરી શકે છે, તેથી વિપરીત વચન ઊલટું નુકશાન કરે છે. કટુક બોલા માણસ અન્યમાં અળખામણા થાય છે, માટે સ્વપર ઉભયનું હિત સચવાય તેવું મિષ્ટ અને સત્ય જ બોલવાની ટેક રાખવી બહુ જ જરૂરની છે.

૭૭. સકળ જગત જનની હે દયા, કરત સહુ પ્રાણીકી મયા—દયા, રહેમ, જયણા અને અહિંસા એકાર્થ રૂપ છે. દયા જગતવત્સલા જનની (માતા)છે. દુનિયામાં જે દેવ, માનવ કે પશુ પર્યંત સુખ પ્રતીત થાય છે તે દયાનો જ પ્રતાપ છે. દયાનો મહિમા અચિંત્ય અપાર છે, દયા જ ઈંદ્રનાં, ચક્રવર્તીનાં કે એવાં જ ઉત્તમ ઐહિક સુખ અર્પે છે, અને પ્રાંતે દયા જ આત્માને શાશ્વત સુખનો લોકતા બનાવે છે. દેહ લક્ષ્મી પ્રસુખ જડ વસ્તુ ઉપરનો મોહ તથા પરમ દયાળુ શ્રી વીર પરમાત્માનાં પવિત્ર વચનાનુસારે નિઃસ્વાર્થપણે અહિંસા ધર્મનું આચરણ કરવા જે જે સદ્ઉદ્યમ સેવવામાં આવે છે તે મહાકલ્યાણકારી થાય છે. જગતના જીવો જે જે સુખશાંતિનો અનુભવ કરે છે તે તે પૂર્વજન્મમાં આચરેલા અહિંસા ધર્મનું જ ઉત્તમ ફળ સમજવું. તેવી જ રીતે વર્તમાન કાલમાં અહિંસા ધર્મને સાક્ષાત્ સેવે છે અને ભવિષ્યકાળમાં જે તેની સેવા કરશે તે સર્વે અહિંસા ધર્મના પસાયે સંસારમાં પણ પ્રગટ સુખ અનુભવી અનુક્રમે અક્ષયસુખના લોકતા થઈ શકશે આવી રીતે સર્વ પ્રકારનાં સુખને પ્રગટ કરનારી, તેનું પાલનપોષણ કરનારી અને એકાંત અમૃત વૃષ્ટિને કરનારી જગદંબા જનની અહિંસા જ છે. એમ સમજી સુખના અર્થી સકળ જનોએ તેનું જ આરાધન કરવા અહોનિશ ઉજમાળ રહેવું. તેનું કદાપિ પણ કુપુત્રની પેરે વિરાધન તો કરવું જ નહિ. જે ઉક્ત માર્ગને ઉદ્ધ-
ઘશે નહીં તે અવશ્ય સુખી થશે.

૭૮. પાલન કરતા પિતા તે કહિયે, તે તો ધર્મ ચિત્ત સદ્કિયે—જે આપણું પાલનપોષણ કરે છે તે પિતા કહેવાય છે. તે તો એક ભવઆશ્રી જ પ્રાયઃ હોય છે, પણ જે આપણને ભવભવમાં નિવાળે, આપણું સમીક્ષિત સાધે,

આપણને આનંદમાં રાખે, લગારે દુઃખનો સ્પર્શ થવા ન આપે અને પરિણામે આપણને દુર્ગતિના દાવમાંથી બચાવી સદ્ગતિમાં જોડે અને અનુક્રમે અક્ષય સુખસમાધિના ભાગી બનાવે એ ધર્મપિતાનો જ પરમ ઉપગાર છે. એ અમાપ ઉપગાર કદાપિ વિસારી ન શકાય એવો છે. નીતિ-અનીતિનો ભેદ બતાવીને, અનીતિ-અન્યાયના માર્ગથી નિવતાવી આપણને નીતિ-ન્યાયના માર્ગે દોરી સત્ય, અસ્તેય, શીલ અને સંતોષાદિકનાં ઉત્તમ તત્ત્વ સમજાવી, સર્વ પાપથી વિમુખ કરી, નિર્મળ ચારિત્રયુક્ત બનાવે છે અને તેમાં જ આપણા ઉપયોગને ઓતપ્રોત પરાવી આપણને પરમાનંદમાં નિમગ્ન કરી દે છે તે પૂજ્ય ધર્મપિતા જ સદા શરણ્ય (આશ્રય કરવા યોગ્ય) છે. દુનિયામાં કહેવાતા પિતા બ્રાતાદિક સંબંધીઓ સ્વાર્થી હોય છે. તે સ્વાર્થી સિદ્ધ થયા બાદ અથવા સ્વાર્થીમાં અંતરાય પડવાથી છેલ્લે દે છે ત્યારે ખરો ધર્મ અને ખરા ધર્મી જનોનો સંબંધ કેવળ નિઃસ્વાર્થી અને એકાંત સુખદાયી છે. એમ ચિત્તમાં દૃઢ શ્રદ્ધાન રાખી કલ્પિત સંબંધમાં નહિ મુંઝાતાં ધર્મના અવિહ્વલ સંબંધને માટે જ યત્ન કરવો ઉચિત છે.

૭૯ થી ૧૦૧ સુધીના ૨૩ પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે—

મોહ સમાન રિપુ નહીં કોઈ,
દેખો સહુ અંતરગત જોઈ;
સુખમે મિત્ત સકલ સંસાર,
દુઃખમે મિત્ત નામ આધાર. ૨૫

કરત પાપથી પંડિત સોઈ,
હિંસા કરત મૂઢ સો હોઈ;

સુખિયા સંતોષી જગમાંહી,
જાકું ત્રિવિધ કામના નાંહી. ૨૬

જાકું તૃણા અગમ અપાર.
તે મ્હોટા દુઃખિયા તનું ધાર;
થયા પુરુષ જે વિષયાતીત,
તે જગમાંહે પરમ અભીત. ૨૭

મરણ સમાન ભય નહીં કોઈ,
પંથ સમાન જરા નાંવિ હોઈ;
પ્રભળ વેદના ક્ષુધા વખાણો,
વક્ર તુરંગ ધંદ્રિ મન જાણો. ૨૮

કલ્પવૃક્ષ સંજમ સુખકાર,
અનુભવ ચિંતામણિ વિચાર;
કામગવી વર વિદ્યા જાણ,
ચિત્રાવેલિ ભક્તિ ચિત્ત આણ. ૨૯

સંજમ સાધ્યા સર્વિ દુઃખજાવે,
દુઃખ સહુ ગયાં મોક્ષપદ પાવે;
અવણુશોભા સુણીએ જિનવાણી,
નિર્મળ જીમ ગંગાજળ પાણી. ૩૦

નયન શોભા જિનખિંબ નિહારો,
જિનપડિમા જિન સમ કરી ધારો;
સત્ય વચન મુખ શોભા સારી,
તજ તંબોળ સંત તે વારી. ૩૧

કરકી શોભા દાન વખાણો,
ઉત્તમ ભેદ પંચ તસ જાણો;
ભુજબળે તરીએ સંસાર,
ધણુવિધ ભુજ શોભા ચિત્ત ધાર. ૩૨

નિર્મળ નવપદ ધ્યાન ધરીજે,
હૃદય શોભા ધણુવિધ નિત કીજે;
પ્રભુગુણ મુક્તમાળ સુખકારી,
કરો કંઠ શોભા તે ભારી. ૩૩

૭૯. મોહ સમાન રિપુ નહિ કોઈ, દેખે સહુ
અંતરગત જોઈ:—મોહ જેવો કોઈ પણ કદો શત્રુ દુનિયા-
માં નથી એ વાત આત્મામાં જ ઊંડો આલોચ કરતાં સમજી
શકાય એવી છે. રાગ, દ્વેષ, કષાય, વિષયલાલસા, અહંતા અને
મમતાદિક સર્વ મોહનો જ પરિવાર છે. તે જીવને જીતી જીતી
રીતે ઘેરી તેની વિધવિધ રીતે વિડંબના કરે છે. હું અને મારું
એવા મંત્રથી મોહે આખી આલમને અંધ કરી દીધેલ છે, અને
એ જ મંત્ર જગતના જીવો સુખબુદ્ધિથી ગણે છે; પણ તેથી
પરિણામે કેટલું બધું દુઃખ થાય છે તે તો કોઈક વિસ્તાજ સમજી
શકે છે. જો અનંતી વાર જન્મમરણના ફેરામાં ફરવાનું કંઈ
પણ સખળ કારણ હોય તો તે રાગ, દ્વેષ અને મોહ જ છે. તેનો
અંત (ક્ષય) થયે છતે જન્મમરણ સંબંધી સમસ્ત દુઃખનો
સહેજે જ અંત થઈ જાય છે. એ વાત શાસ્ત્રથી, ગુરુગમથી કે
જાતિઅનુભવથી જ સારી રીતે સમજી શકાય એવી છે. આપણો
આત્મા પ્રમાદવશાત્ મોહાદિક શત્રુઓના પાશમાં સપડાઈ ગયો
છે તેમાંથી મુક્ત થવાની તેને પૂરેપૂરી જરૂર છે, અને તે ઉપેક્ષા
કરવા યોગ્ય નથી જ. જો આપણને આપણા શુદ્ધ સ્વરૂપનું

એટલે આપણી આત્મશક્તિનું યથાર્થ ભાન(જ્ઞાન) અને યથાર્થ શ્રદ્ધાન (પ્રતીતિ) થાય તો આપણને પોતાને પૂર્ણ ખાત્રી થાય કે આપણે આપણા કદા શત્રુઓના પાશમાં આપણી જ ભૂલથી સપડાયા છીએ; અને આપણે જાગૃત થઈ આપણી ભૂલ સુધારીને તે શત્રુઓની પુંઠ પકડીએ તો તેમનો ભાર નથી કે તે આપણને વધારે વખત પજવી શકે. મતલબ કે આપણને આત્મજાગૃતિની ખરી જરૂર છે, એટલે કે આપણે આપણું ચરિત્ર બહુ ઉંચા પ્રકારે સુધારી લેવાની જરૂર છે, અને એમ થયે મોહાદિક શત્રુઓ આપોઆપ આપણાથી ત્રાસ પામીને પલાયન કરી જશે.

૮૦. સુખમેં મિત્ર સકલ સંસાર, દુઃખમેં

ચિત્ત નામ આધાર—પૂર્વ પુણ્યયોગે જ્યારે સકળ સુખ-સામગ્રી સંપ્રાપ્ત થઈ હોય છે ત્યારે તો બધા ય મિત્ર થવા માગે છે; પણ જ્યારે કોઈ અંતરાયયોગે સુખસામગ્રીનો વિયોગ થાય છે ત્યારે આપદા સમયે આવી ઊભા રહેનાર, તેમાં મદદગાર થનાર યાવત્ તે આપદાથી મુક્ત કરવા પોતાથી બનતી દરેક કોશીશ કરનાર જે સખાઓ નીકળે તે જ ખરા મિત્ર છે.

પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલિકામાં આ પ્રશ્નનો આપેલો ઉત્તર મનન કરવા યોગ્ય છે, અને તે એ છે કે ‘જીવને લવિષ્યમાં લયંકર દુઃખ આપે એવા પાપથી આપણને અજાગા કરે, સદુપદેશવડે થનારાં દુઃખની સમજ આપી આપણને પાપ આચરણથી નિવર્તિવે અને સન્માર્ગમાં સ્થાપે, યાવત્ સન્માર્ગમાં જ સ્થિત કરે એ જ આપણો ખરો મિત્ર સમજવો.’ જ્યારે ખીજા મિત્ર આ લવમાં જ સહાયભૂત થાય છે ત્યારે ઉપર જણાવેલા સન્મિત્ર પરલોકમાં પણ સહાયભૂત થાય છે; માટે મોક્ષાર્થી જનોએ મિત્ર કરવા તો આવા જ મિત્ર કરવા લક્ષ્ય રાખવું. યતઃ કિં મિત્રં યન્નિવર્તયતિ પાપાત્ ।

૮૧. ડરત પાપથી પંડિત સોઘ—જે પાપ આચરણથી ડરતો રહે અને શુભાચરણમાં આગળ પગલાં ભરે તે પંડિત. પ્રશ્નોત્તરમાલિકામાં આ પ્રશ્નનો આવો ખુલાસો છે કે ક: પંડિતો ? વિવેકી એટલે પંડિત કોણ ? જેના હૃદયમાં (વિવેક પ્રકલ્પો છે અને તે વિવેકના બળથી જેને જીવ, અજીવ, (જડ, ચૈતન્ય) પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, મોક્ષ અને નિર્જરા-રૂપ નવ તત્ત્વનો યથાર્થ નિશ્ચય થયો છે, યથાર્થ તત્ત્વનિર્ણય થવાથી જેના હૃદયમાં નિશ્ચલ તત્ત્વશ્રદ્ધા થઈ છે અને તેથી જ આગામી કાળમાં આત્માને અનર્થકારી થાય તેવી પાપવૃત્તિથી જે અત્યંત ડરતો રહે છે, તેમજ આત્માને ભવિષ્યમાં એકાંત હિતકારી માર્ગમાં આનંદથી પ્રવૃત્તિ કરે છે, યાવત્ અન્ય યોગ્ય જનોને એવો જ સદ્ગુપ્દેશ આપે છે તે જ ખરો પંડિત છે.

૮૨. હિંસા કરત મૂઢ સો હોઘ—જગત્ માત્રને એકાંત સુખ દેનારી આત્મ ઉપદિષ્ટ દયાની વિરોધિની હિંસક વૃત્તિને પોષે છે એટલે પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ જગતજંતુઓના એકાંત હિતને માટે ઉપદિશેલી ડહાપણુ ભરેલી દયાનો માર્ગ મરડીને જે આપમતિથી વિપરીત વૃત્તિ આદરે છે તે ગમે તેવા સાક્ષર ગણાતા હોય તોપણુ તત્ત્વદષ્ટિ જનો તો તેમને મહા મૂર્ખની કોટિમાં જ મૂકે છે; કેમકે તે શુષ્કજ્ઞાની મોહવશાત્ એટલો પણ ઉડો આલોચ કરી શકતો નથી કે ‘સહુ કોઘ જીવિત વાંછે છે, કોઈ મરણુ વાંછતા નથી’ ‘જેવું આપણુને દુઃખ થાય છે તેવું જ સહુ કોઘને થાય છે.’ તો પછી જે આપણુને પ્રતિકૂલ જણાય તેવો દુઃખ દાયી પ્રયોગ બીજા પ્રાણી ઉપર શા માટે અજમાવવો જોઈએ ? આટલી બાબત જ જો ક્ષણભર સામ્યભાવ રાખીને વિચારવામાં આવે તો નિર્દય કામથી પાછું ઓસરી

શકાય, અને જેમ જેમ તે વાત વધારે દ્યાર્દ્ર લાગણીથી (વચ્ચા-
રવામાં આવે તેમ તેમ નિર્દય કામ કરતાં કંપારી છૂટે, અને
છેવટે નિર્દય કામ કરી શકાય જ નહિ. જે મૂઠ માનવીઓ રાક્ષ-
સોની પેઠે રસનાની લોલુપતાથી માંસલક્ષણુ અને આખેટક
(મૃગયા-જીવવધ) કરે છે તે કઠોર દિલવાળા નરપશુઓ પોતાની
સમીપે મરણને શરણુ થતા જનવરોની દુઃખલરી લાગણીઓ
શું જોઈ શકતા નથી ? શું તે દીન અનાથ જનવરો પોતાનાં
બાળબચ્ચાંને મૂકી તે નર દેત્યોને અર્થે પોતાની ખુશીથી મર-
ણને શરણુ થવા ઇચ્છે છે ? જેમ નિર્દયતાથી તેમને તેમની
ઇચ્છાવિરુદ્ધ રીખાવીને મારી નાખવામાં આવે છે, તેમ આ
નરદેત્યોને તેમનાં બાળબચ્ચાંને કે તેમના બહાલા બીજા સંબં-
ધીઓને મારી નાખવામાં આવે તો કેટલો બધો ત્રાસ જણાય ?
તેટલો જ બલકે તેથી પણ અધિક ત્રાસ ઉક્ત પશુઓને નિર્દય-
પણે મારતાં થવો જ જોઈએ. તેની દયાજનક અપીલ કોની પાસે
જઈ કરવી ? આ ભારતભૂમિ દયાના પ્રતાપથી આગળ જેવી
દ્યાર્દ્ર અને પવિત્ર હતી તેવી જ અત્યારે નીચ સંસર્ગથી નિર્દય
અને અપવિત્ર બની ગઈ છે. ફક્ત નિર્દયતા (નિરપરાધી પ્રાણીઓ
ઉપર ગુજરતું ક્રૂર શાસન-ઘાતકીપણું) જ અત્ર નિયામક છે.
તેને જ દૂર કરવા પૂરતો પુરુષાર્થ સેવવામાં આવે તો પુનઃ આ
આર્યભૂમિ જેવી ને તેવી દીપી રહે. એમ સમજી પોતાની
માતૃ-ભૂમિના ઉચ્ચાર માટે દરેક ભારતવર્ષી જને હિંસા-પ્રતિબંધ
માટે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ.

૮૩. સુખિયા સંતોષી જગમાંહી જાકું
ત્રિવિધ કામના નાંહિ—જેને કોઈ પણ પ્રકારની વિષય-
વાંછા રહી નથી એવા સંતોષી સંત સુસાધુજનો જ જગતમાં
ખરા સુખીયા સમજવા. વિષયવાંછા એ જ દુઃખરૂપ છે. જેમ
ક્ષુધા, તૃષ્ણા વિગેરે દુઃખરૂપ છે અને તેને શાંત કરવાને અન્ન-

પાનાદિકનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તે ઉપચાર જો યથાવિધિ લક્ષ્યપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે દુઃખ ઉપશાંત થાય છે, પરંતુ જો તેમાં અતિમાત્રાદિક અવિધિદોષ સેવવામાં આવે છે તો વ્યાધિ પ્રમુખથી ઊલટી નવી ઊપાધિ ઉભી થાય છે અને તેને દાખવા માટે અનેક પ્રકારના ઉપચાર કરવા પડે છે; તેમ લિન્ન લિન્ન જાતની વિષયવાંછના પણ દુઃખરૂપ જ છે અને તે દુઃખને ઉપશમાવવા તેનો યોગ્ય પ્રતીકાર શાસ્ત્રનીતિથી સંભાળપૂર્વક કરવાની જરૂર રહે છે; અને જો તેમાં અતિચાર થાય તો તે દુઃખ શમવાને બદલે વધવાનો જ સંભવ રહે છે. મન, વચન અને કાયાના નિબિલ વિકારોને વશ કરવાને શાસ્ત્રકારે સમિતિ-ગુપ્તિ, રૂપ મુનિધર્મ અને સ્વદારાસંતોષાદિ રૂપ ગૃહસ્થધર્મ ખતાવ્યો છે. તેની સદ્ગુરુ સમીપે સારી રીતે સમજ મેળવી તે પ્રમાણે આચરણ કરનાર આત્માર્થી જન અવશ્ય અનુક્રમે ત્રિવિધ કામનાથી મુક્ત થઈ શકે છે; અને એ જ સુખ-સંતોષની પરાકાષ્ઠા હોવાથી શાશ્વત સુખના અર્થી જનોએ આદરવા યોગ્ય છે. કહ્યું પણ છે કે ન તોષાત્ પરમં સુખં એટલે સંતોષ જેવું શ્રેષ્ઠ સુખ નથી અને ‘ ન તૃષ્ણાયાઃ પરો વ્યાધિઃ ’ વિષય-તૃષ્ણા સમાન કોઈ વ્યાધિ નથી. આથી જ શાસ્ત્રકારે જણાવ્યું છે કે ‘ વિષય-ઈદ્રિયોને મોકળી મૂકવી એ આપદાનો માર્ગ છે અને તેને કાબૂમાં રાખવી એ સુખ-સંપદાનો માર્ગ છે. એ બેમાંથી તમને જે માર્ગે પસંદ પડે તે માર્ગ ગમન કરો. ’

૮૪. જાકું તૃષ્ણા અગમ અપાર, તે મ્હોટો દુઃખીયા તનું ધાર—જેની તૃષ્ણાનો પાર જ નથી અર્થાત્ જેની તૃષ્ણા અનંત અપાર છે તેના દુઃખનો પણ પાર નથી, એટલે તેનું દુઃખ પણ અનંત અપાર હોય છે. જ્ઞાની પુરુષોએ લોભને અગ્નિની અને તૃષ્ણાને તેની જ્વાળાની ઉપમા આપી

છે એટલે જેમ જેમ ઈધનાદિક યોગે અગ્નિ પ્રબળ થતો જાય છે તેમ તેમ તેની જ્વાળા પ્રખર પરિતાપકારી થતી જાય છે. એવી જ રીતે લોભી માણસને જેમ જેમ લાલ મળતો જાય છે તેમ તેમ લોભાંધતા વધીને તેની તૃષ્ણાને અમર્યાદિત બનાવે છે અને તે લોભાવિષ્ટને કેવળ દુઃખી દુઃખી કરી મૂકે છે. આવા અનંત અપાર દુઃખ દાવાનળના સતત પરિતાપથી બચવાને જેની પ્રબળ ઇચ્છા હોય તેણે લોભાંધતા મૂકી તૃષ્ણાને સંકુચિત (મર્યાદિત) કરી સંતોષવૃત્તિ સેવવા અભ્યાસ કરવો એ જ ઉચિત છે.

૮૫. થયા પુરુષ જે વિષયાતીત, તે જગ-
માંહે પરમ અભીત—જેમણે સંતોષવૃત્તિ ધારીને અભ્યાસયોગે અનુક્રમે વિષયવાસનાને જ નિર્મૂળ કરી છે તેમને જગતમાં કંઈ પણ લય રહેતો નથી. જેમણે રાગદ્વેષાદિક વિકાર માત્રનો વિનાશ કર્યો છે તેમને વિષયવાસના હોતી જ નથી એટલે તે જીવનમુક્ત છે, તેથી તેમને પુનર્જન્મ લેવો પડતો જ નથી. છેવટે આ નશ્વર દેહને અહીં જ તજી દેહાતીત થઈ, અક્ષય, અનંત અને અવિચળ એવા મોક્ષસુખને પામે છે. એટલે જન્મ, જરા અને મરણ સંબંધી સર્વ લયથી સર્વથા મુક્ત થાય છે. જ્યાંસુધી જીવમાં રાગદ્વેષાદિક વિકારોને વશ થઈને વિષયવાસના જાગે છે ત્યાંસુધી તેને જન્મ, જરા, મરણ સંબંધી લય માથે ઝૂમી રહે છે; ત્યારે વિષયાતીતને કોઈ પણ જાતનો લય રહેતો જ નથી, એમ સમજી પ્રાણ જનોએ મન અને ઈન્દ્રિયોને જ્ઞાની પુરુષોના વચનાનુસારે દમી, શુદ્ધ સંયમ પાળી, વિષયાતીત નિર્ભયપદને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિષયવાસના ટાળવા પ્રતિદિન ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે.

૮૬. મરણ સમાન લય નહિ કોઈ—જગતના જીવોના મનમાં જે મોટામાં મોટો લય કાયમ નિવાસ કરી રહે

છે તે મરણુનો છે, અને તે વાસ્તવિક છે; કેમકે તેની પાછળ ખીજા પણ જન્મ, જરા, સંયોગ, વિયોગ, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના ભય સાથે લાગ્યા રહે છે. જો મરણુના મહાભયથી સર્વથા મુક્ત થવાય તો ખીજા સાથે લાગેલા ભય તો આપો-આપ શમી જાય. એ મરણુના મહાભયથી મુક્ત થવાને માટે જ સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનો ઉત્તમ માર્ગ બતાવ્યો છે; અને તે રત્નત્રયીનું યથાવિધિ આરાધન કરનાર આત્માથી જનો અવશ્ય જન્મમરણુ સંબંધી સકળ ભયથી મુક્ત થઈ શકે છે. તેથી નિર્ભય સુખ ઇચ્છનારને માટે એ જ કર્તવ્ય છે.

૮૭. પંથ સમાન જરા નવિ હોઈ—જેમ જરા અવસ્થાથી શરીર ખોખરું થઈ જાય છે, તેથી યૌવન વયની જેવું સામર્થ્ય અને ઉદ્ધાસ ટકી શકતો નથી; તેવી રીતે મોટી મજલ કરવાથી માણસ એટલો બધો થાકી જાય છે કે તેનાથી કંઈ પણ અગત્યનું કામ હોંશભર કરી શકાતું નથી, અને જે કંઈ અણુછુટકે કરવું પડે છે તેમાં પણ તેમને કંટાળો આવે છે; માટે જ અનુભવી લોકો કહે છે કે ગમે તેવડી મોટી મુસાફરી પગે ચાલીને કરવાની હોય ત્યારે ‘ચાર ચાર ગાઉ ચાલતાં, લાંખો પંથ કપાય’ એ વચન અનુસારે શરીરથી સીંઝે એટલો જ પંથ કરવો કે જેથી ભવિષ્યમાં વધારે સહન કરવું પડે નહીં. તેમજ આપણી વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક કરણીમાં પણ ખલેલ પહોંચે નહિ.

૮૮. પ્રબળ વેદના ક્ષુધા વખાણો—ખીજા બધી વેદના કરતાં ક્ષુધાની વેદના વધારે પ્રબળ કહી છે. ખીજા વેદનામાં પ્રાયઃ મનમાં વૈરાગ્ય જાગે છે, પ્રભુનું નામ યાદ આવે

છે, કે પરભવનું સાધન કરવા મનમાં પ્રેરણા થાય છે; જ્ય ક્ષુધાના પ્રબળ ઉદય વખતે એ બધું હોય તે પણ પ્રાયઃ સૂકાઈ જાય છે. એ ક્ષુધા પરિસહને સહન કરનાર કોઈ વિરલ જ્ઞાની તપસ્વી સાધુ જનો જ હોય છે. તેવા સમતાવંત તપસ્વી સાધુઓ શિરસાવંધ છે. શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ તપસ્યા ઉક્ત વેદનાને શમાવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

૮૯. વક્ર તુરંગ ઇંદ્રિ મન જાણો—શાસ્ત્રમાં ઇંદ્રિયો-
ને તથા મનને અવળી ચાલના ઘોડા જેવા કહ્યા છે. જેમ અવળી ચાલનો ઘોડો અશ્વારને અણુધારી વિષમ વાટમાં ખેંચી જઈ વિડંબનાપાત્ર કરે છે, પણ જો તેને કેળવનાર કોઈ કુશળ (અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ) પુરુષ મળે તો તેને એવો સુધારી શકે છે કે તે જ વાંકો ઘોડો અલ્પ વખતમાં તેના સ્વામીને ધારેલા સ્થાને પહોંચાડી દે છે; તેમ અણકેળવાયેલી અશિક્ષિત ઇંદ્રિયો તથા મન સ્વચ્છંદપણે મોજમાં આવે તેવા વિષયપ્રદેશમાં દોડીને આત્માને અનેક પ્રકારે દુઃખી કરે છે અને છેવટ દુર્ગતિમાં લઈ જઈને નાંખે છે; પણ જો સર્વજ્ઞ પ્રભુના વચનાનુસાર તેમને સારા કેળવ્યાં હોય તો તે સન્માર્ગમાં ચાલે છે અને સન્માર્ગમાં ટેવાઈ તે પોતાના સ્વામી-આત્માને સદ્ગતિનો ભોક્તા બનાવે છે; માટે શાસ્ત્રકાર ઉપદિશે છે કે ‘જો તમે ભવબ્રમણનાં દુઃખથી ડરતા હો અને અચળ અવિનાશી અક્ષય અમંત અજરામર એવા મોક્ષસુખની ચાહના કરતા હો તો ઇંદ્રિયોને વશ કરવાને પ્રબળ પુરુષાર્થ ફેરવો.’ ‘જો વિષય-સુખનો જ્ય કર્યો તો સર્વ દુઃખનો અંત આવ્યો જાણવો.’ આથી સમજાય છે કે સકળ સુખ સ્વાધીન કરવાની ખરી કુંચી મન અને ઇંદ્રિયોને શાસ્ત્રયુક્તિથી સ્વવશ કરી તેમને સન્માર્ગમાં જ દોરવામાં-ટેવવામાં સમાએલી છે; તેથી એ જ કર્તવ્ય છે.

૯૦. કલ્પવૃક્ષ સંજમ સુખકાર—જેમ સર્વ વૃક્ષોમાં કલ્પવૃક્ષ ઉત્તમ દેવતરુ ગણાય છે અને તેની છાયા, મૂળ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ સર્વે ઉત્તમ છે; તેમ ‘સંયમ સુખ ભંડાર’ સર્વજ્ઞદેશિત સંયમ સર્વ સુખનું નિધાન છે. વીતરાગ પ્રભુના નિષ્પક્ષપાતી વચન ઉપર અચળ આસ્થા એ સંયમનું મૂળ છે, યમ નિયમ વિગેરે તેનાં પત્ર છે, સહજ સમાધિરૂપ તેની શીતળ છાયા છે, ઉત્તમ દેવ મનુષ્ય ગતિ તેનાં સુગંધી પુષ્પ છે અને મોક્ષરૂપ તેનું સર્વોત્તમ ફળ છે. આવા એકાંત સુખદાયી સંયમની કેને ચાહના ન હોય? પરંતુ અનાદિ કાળથી આત્મક્ષેત્રમાં ઊગી નીકળેલાં મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિરૂપ (Weeds demerits) દુર્ગુણોરૂપી નકામા હાનિકારક રોપાઓને ઉખેડી નાખી, પ્રથમ હૃદયભૂમિની શુદ્ધિ કરવા અક્ષુદ્રતાદિક યોગ્યતા સંપાદન કરી, અનુક્રમે સર્વજ્ઞદેશિત સંયમના યા અધ્યાત્મના અવધ્ય ખીજરૂપ શુદ્ધ શ્રદ્ધાન રોપી, તેમાં નિર્મળ જ્ઞાનરૂપ અમૃતનું સિંચન કરવામાં આવે છે, તો તેમાંથી પરમ સુખદાયક યમ નિયમાદિક સંયમયોગનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અને તેથી સ્વર્ગનાં તથા મોક્ષનાં ઉત્તમોત્તમ સુખ સંપ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એમ સમજી આત્માર્થી જનોએ ઉક્ત દિશામાં વિશેષે ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે.

૯૧. અનુભવ ચિંતામણિ વિચાર—અનુભવજ્ઞાન ચિંતામણિ રત્ન જેવું અમૂલ્ય છે, તેથી ચિંતિત સુખ સાધી શકાય છે. તેનું ગ્રંથાકારે એવું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે વસ્તુ વિચારત ધ્યાવત, મન પાવે વિશરામ; રસ સ્વાદન સુખ ઉપજે, અનુભવ યાકો નામ’ અર્થાત અમુક ધ્યેય વસ્તુને વિચારતાં કે ધ્યાવતાં મન શીતળતાને પામે અને તે વસ્તુના રસનું આસ્વાદન કરવા રૂપ સહજ સ્વાભા-

વિક સુખ જેથી વેદવામાં આવે તેનું નામ અનુભવ.' 'શાસ્ત્ર તો વસ્તુની દિશા માત્ર બતાવે છે, ત્યારે તેનો પાર તો અનુભવ જ પમાડે છે.' 'અનુભવજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય-નો અરૂણોદય છે.' કોની કોની કલ્પનારૂપી કડછી શાસ્ત્ર-રૂપી ક્ષીરમાં ફરતી નથી, પરંતુ અનુભવરૂપી જીલવડે તે શાસ્ત્રક્ષીરનું આસ્વાદન કરનાર કોઈક વિરલા જ હોય છે.' આ બધાં સૂક્ત વચનો અનુભવજ્ઞાનનો અપૂર્વ મહિમા પ્રદર્શિત કરે છે, એમ સમજી જેથી પોતાના શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય તેવા અનુભવજ્ઞાન માટે જ યત્ન કરવો ઉચિત છે.

૯૨ કામગવી વર વિદ્યા જાણુ—અત્ર સદ્વિદ્યાને કામધેનુ જેવી સુખદાયી કહી છે. જેમ કામધેનુ સહુ જાતની મન-કામના પૂરે છે તેમ સદ્વિદ્યા પણ પૂરે છે.' 'તત્ત્વધીર્વિદ્યા' એ વચનાનુસારે વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે જેથી જાણી શકાય, એટલે વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઓળખાવનારી વિદ્યા સદ્વિદ્યા કહેવાય છે, અને તેથી વિપરીત વિદ્યા અવિદ્યા કહેવાય છે, તે અવિદ્યાનું સ્પષ્ટ લક્ષણ આવું કહ્યું છે કે 'અનિત્ય, અશુચિ અને પરવસ્તુને નિત્ય, પવિત્ર અને પોતાની માનવી.' આવી અવિદ્યા, મિથ્યા ભ્રાંતિ યા અજ્ઞાનને પરિહરવા પ્રયત્ન કરવો એ પ્રથમ જરૂરનું છે. તે વિના કામધેનુ સમાન શ્રેષ્ઠ વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ શકતી જ નથી, અને તે વિના આત્મકલ્યાણ પણ સાધી શકાતું નથી; માટે આત્માર્થી જનોએ સદ્ગુરુ સંગે સદ્વિદ્યા જ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે.

૯૩. ચિત્રવેલી ભક્તિ ચિત્ત આણુ—અત્ર ભક્તિને ચિત્રાવેલી સાથે સરખાવી છે. જેમ ચિત્રાવેલીથી સુવર્ણસિદ્ધિ થાય છે તેમ ભક્તિથી પણ ભગ્ય જનોની મનકામના પૂર્ણ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી સ્વર્ગ અને અપવર્ગ(મોક્ષ)ની પણ પ્રાપ્તિ

થઈ શકે છે. ખીજાં સાધન કરતાં લક્ષિતાનું સાધન સુલભ છે એટલું જ નહિ પણ સંગીત સુખ આપનારું પણ છે. જ્ઞાનાદિક અન્ય સાધનમાં મદ આવવાનો ભય છે ત્યારે લક્ષિતામાં એવા ભયને અવકાશ જ મળતો નથી. લક્ષિતાથી તો નમ્રતાદિક સદ્ગુણશ્રેણિ દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. લક્ષિતાની ધુનમાં મચેલા ભદ્રિક જીવ પોતાનું ભાન ભૂલી જઈ ભગવંત સાથે એકમેક થઈ જાય છે; તેથીજ અનેક લક્ષ્ત જનો લક્ષિતાના સુલભ માર્ગે વળેલા જણાય છે.

૯૪. સંજમ સાધ્યાં સવિ દુઃખ જાવે, દુઃખ સહુ ગયાં મોક્ષપદ પાવે—સંયમ એટલે આત્માનો નિગ્રહ કરવો. તે આવી રીતે કે—અનાદિ અવિદ્યાના યોગે જીવ જે ઉન્માર્ગે ચડી ગયો છે—હિંસા, અસત્ય, અદત્ત, અપ્રહ્મ અને પરિગ્રહમાં લુપ્ત બન્યો છે, પાંચે ઇંદ્રિયોને પરવશ પડ્યો છે, કોષાદિક કષાયને સુખબુદ્ધિથી સેવે છે અને મન, વચન તથા કાયાના યથેચ્છ વ્યાપારમાં જ સુખબુદ્ધિ માની બેઠો છે તે તેની અનાદિની ભૂલ સુધારી તેને સન્માર્ગમાં જોડવો, એટલે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રહ્મચર્ય અને અસંગતા(નિઃસ્પૃહતા) રૂપ મહા-વ્રતોનું યથાવિધ સેવન કરવું, વિષય-ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી એટલે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શરૂપ પાંચ વિષયમાં થતી વિકારબુદ્ધિને ટાળવી, ક્ષમા, મૃદુતા, સરલતા અને સંતોષ વૃત્તિથી કષાયનો જય કરવો અને જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ-વડે મન, વચન તથા કાયાના દુષ્ટ વ્યાપારનો રોધ કરવો, એવી રીતે ૧૭ પ્રકારે સંયમને યથાર્થ પાળનારનાં ભવબ્રમણ સંબંધી સકલ દુઃખ દૂર જાય છે; એટલે તેને ભવબ્રમણ કરવું પડતું જ નથી, અને સકળ કર્મમળનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને તે અજરામર સુખને પામે છે.

૯૫. શ્રવણ શોભા સુણિયે જિનવાણી, નિર્મળ જેમ ગંગાજલ પાણી—જેમ ગંગાજળ નિર્મળ મલ-
રહિત છે તેમ જિનેશ્વર પ્રભુની વાણી રાગ, દ્વેષ અને મોહ-
રૂપ મળથી સર્વથા મુક્ત છે, કેમકે સર્વજ્ઞ પરમાત્મામાં ઉક્ત
દોષનો સર્વથા અભાવ જ હોય છે, અને તેથી જ તેમની વાણી
નિર્મળ કહી છે. એવી નિર્મળ જિનવાણીનું કર્ણપુટથી પાન
કરવું એ જ શ્રવણ ઇન્દ્રિયની ખરી શોભા છે. અજ્ઞાની જનો
પોતાના કાનને કલ્પિત સુવર્ણદિક ભૂષણોથી શોભાવવા પ્રયત્ન
કરે છે, ત્યારે તત્ત્વરસિક જનો પોતાનાં કર્ણને સહજ નિરુપા-
ધિક સુવર્ણ(ઉત્તમ વર્ણ-અક્ષરાત્મક વચનપંક્તિ)વડે સુશોભિત
કરે છે, અને એમ કરીને પોતાની સુકર્ણતા સાર્થક કરે છે.

૯૬. નયન શોભા જિનખિંખ નિહારો, જિન-
પડિમા જિન સમ કરી ધારો—જેવી રીતે જિનવાણીનું
શ્રવણ કરવું એ કર્ણની શોભા છે, તેવી જ રીતે જિનમુદ્રા—
જિનપડિમાનાં દર્શન કરવાં એ નયનનું ભૂષણ છે. જેમ જિન-
વાણીથી હૃદયમાં વિવેક પ્રગટે છે તેમ જિનદર્શનથી પણ વિવેક
પ્રગટે છે. તે એવી રીતે કે પ્રભુમુદ્રા જોતાં પ્રભુનું મૂળ સ્વરૂપ
સ્મરણમાં આવે છે, અને પ્રભુના સ્વરૂપનું યથાર્થ ભાન થતાં
તેવું જ આપણું પોતાનું આત્મસ્વરૂપ સત્તાગત રહેલું છે તેની
ઝળક પડે છે અને સ્થિર અભ્યાસે પ્રભુસ્વરૂપના સાનિધ્યથી
આપણે પણ પ્રભુ સદૃશ થવાને શીખીએ છીએ. જેમ જેમ
આપણે પ્રભુમુદ્રાથી પ્રતીત થતા ગુણનો અભ્યાસ કરતા જઈએ
છીએ તેમ તેમ આપણે આપણા અંતરમાં ઢંકાઈ રહેલા ગુણોને
પ્રગટ કરવામાં સફળ થઈએ છીએ; અને એવી રીતે અંતે પ્રભુ
સાથે અલેહલાવે મળી જતાં પ્રભુ સદૃશ અસાધારણ પુરુષાર્થ કૌર-
વતાં આપણે પ્રભુરૂપ થઈ શકીએ છીએ. આવી સર્વોત્તમ પદવી

પ્રાપ્ત કરવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન જિનવાણી અને જિનમુદ્રા છે અને તેથી જ તેને સાક્ષાત્ જિનેશ્વર સદૃશ ગણેલ છે એવો નિર્ણય થાય છે.

૯૭. સત્ય વચન મુખશોભા ભારી, તજ તંબોળ સત તે વારી—જેમ નયનની શોભા જિનખિંબને નિહાળી જોવામાં કહી તેમ મુખની શોભા મિષ્ટ, પથ્ય અને સત્ય વચન બોલવામાં જ કહી છે. કેટલાક મુગ્ધ જનો તંબોળ ચાવવાથી મુખની શોભા વધે છે એમ માને છે અને તે પ્રમાણે કરે છે, પણ, જ્યાં તે શોભા કેવળ કૃત્રિમ અને ક્ષણિક છે. ત્યારે સત્-શાસ્ત્ર અનુસારે સત્ય વચન ઉચ્ચારથી થતી મુખશોભા સહજ અને ચિરસ્થાયી છે. તેથી જ ઉપદેશમાળાકારે વચન બોલતાં આ પ્રમાણે ઉપયોગ રાખવા સૂચવ્યું છે કે ‘મધુર વચન બોલવું, પણ કટુક નહિ, ડહાપણભરેલું બોલવું પણ મૂર્ખવત્ નહિ, થોડું બોલવું પણ ઘણું નહિ, પ્રસંગ પૂરતું બોલવું પણ અતિ પ્રસંગ થાય તેવું નહિ, નમ્ર વચન વદવું પણ ગર્વયુક્ત નહિ, ઉદાર વચન ઉચ્ચરવું પણ તુચ્છ નહિ, આ વચનનું કેવું પરિણામ આવશે એમ પ્રથમ વિચારીને બોલવું પણ વગરવિચાર્યું નહિ, અને જેથી સ્વપરને હિત થાય તેવું સત્ય વચન બોલવું પણ અસત્ય અહિતકર એવું અધર્મયુક્ત નહિ. વિવેકી પુરુષો એવું જ વચન વહે છે અને એ જ મુખનું મંડન છે. પ્રશ્નોત્તર રત્નમાલિકાકારે પણ કહ્યું છે કે ‘વાચાં મંડનં? સત્યં’ એટલે વાણીની શોભા શી? ઉત્તર—સત્ય. આ વાત ઉપર વધારે ભાર મૂકીને કહેવા યોગ્ય છે કે આજકાલ કારણે કે બેકારણે લોકો સત્ય ઉપર પ્રહાર કરે છે—પ્રહાર કરવા ટેવાયેલાં છે. તેમણે સ્વપરના હિત માટે અસત્ય પક્ષ તણીને સત્ય પક્ષ અંગીકાર કરવા જ યત્ન કરવો ઉચિત છે. એમ કરવાથી જ સ્વપરનો ઉદય થશે. યતઃ સત્યમેવ જયતિ.

૯૮. કરકી શોભા દાન વખાણો, ઉત્તમ લેદ

પંચ તસ જાણો—જેમ મુખની શોભા સત્ય ખોલવામાં છે તેમ હાથની શોભા દાન દેવામાં છે. તે દાનના શાસ્ત્રમાં પાંચલેદ ખતાવેલા છે. અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન, કીર્તિદાન અને ઉચિતદાન તેના પશુ દ્રવ્યભાવથી બે બે લેદ થઈ શકે છે. લક્ષ્મી પ્રમુખ દ્રવ્ય સાધનથી દાન તે દ્રવ્ય દાન છે, અને જ્ઞાનાદિક ભાવ સાધનથી દાન તે ભાવદાન છે. જે લક્ષ્મી પ્રમુખનો દુર્વ્યસનોમાં વ્યય કરવો તે દુર્ગતિનું કારણ છે, અને તેજ લક્ષ્મી પ્રમુખનો સમ ક્ષેત્રાદિક શુભ માર્ગે વ્યય કરવો તે સદ્ગતિનું કારણ છે. તેમાં પણ સદ્વિવેકયોગે જે જે સ્થળે દ્રવ્ય-વ્યય કરવાની વિશેષે જરૂર જણાય તે તે સ્થળે તેનો વ્યય કરવામાં અધિક લાભ છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પ્રમુખનું દાન તે ભાવદાન કહેવાય છે, અને તેવું ભાવ દાન દ્રવ્યદાન કરતાં ઘણું જ ચઢિયાતું છે; તેથી તે ઉભય પ્રકારનું દાન અનુક્રમે આરાધવા યોગ્ય છે, અને એ જ સદ્ભાગ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલી શુભ સામગ્રીનું ઉત્તમ કૃણ છે.

૯૯. ભુજ બળે તરીએ સંસાર, ઇણ વિધ

ભુજ શોભા ચિત્ત ધાર—ભુજબળે એટલે નિજ પરાક્રમથી-પુરુષાર્થથી જ સંસારસમુદ્ર તરી શકાય છે. તેવી ઉત્તમ ભુજ પામીને બે પોતાનું પરાક્રમ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીનું આરાધન કરવા માટે ફેરવવામાં આવે તો તેથી સંસારસમુદ્ર તરવો સુકર પડે છે આ દુનિયામાં સ્પર્ધા, દ્વેષ, ઇર્ષ્યા અને મોહને વશ થઈ રણસંગ્રામ વિગેરેમાં પોતાની ભુજનો ઉપયોગ કરનાર અનેક જનો નીકળે છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત દોષસમૂહને ઢળી પવિત્ર રત્નત્રયીનું યથાવિધ આરાધન કરવામાં સ્વવીર્યનો સદુપયોગ કરનારા કોઈ વિરલા જ નરરત્નો નીકળી

આવે છે, અને એ જ ખરું ભુજબળ શોભાકારી અને પ્રશંસનીય છે. આત્માર્થી જનોએ પોતાના ભુજબળનો સદુપયોગ કરવો ઉચિત છે.

૧૦૦. નિર્મળ નવપદ ધ્યાન ધરીજે, હૃદય શોભા ઇણુવિધ નિત કીજે—હૃદય એ વિવેકનું સ્થાન છે. જે એ હૃદયને કેળવી જાણે છે તેનામાં સદ્વિવેક જાગે છે, અને તેથી તે હિતાહિતનો નિશ્ચય કરીને અહિતનો ત્યાગ કરી, હિત લાભી પ્રવૃત્તિ કરે છે. જ્યારે મોહવશ જગત્ અસત્પ્રવૃત્તિ પસંદ કરે છે ત્યારે વિવેકી હૃદય સત્પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ જ પસંદ કરે છે. તે સત્પ્રવૃત્તિને પણ નિવૃત્તિને માટે જ સેવે છે. નિવૃત્તિમાં જ સાચું સુખ, શાંતિ યા સમાધિ સમાયેલ છે. તેથી જ જેમણે સંપૂર્ણ સુખ-શાંતિ-સમાધિને સ્વાધીન કરેલ છે એવા અરિહંતાદિક નવપદનું વિવેકવંત નિજ હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા એકાગ્રપણે ચિંતવનરૂપ ધ્યાન કરે છે, અને દૃઢ અભ્યાસયોગે અરિહંતાદિક નિર્મળ નવપદમાં લયલીન થઈ આત્માની અપૂર્વ શાંતિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી શકે છે. હૃદયકમળ ધ્યાન કરવા માટે એક નિર્મિત સ્થાન છે, તેમાં અરિહંતાદિક ધ્યેયનું વિવેકપૂર્વક ધ્યાન કરવાથી અનુક્રમે દૃઢ અભ્યાસથી તે ધ્યાનની સિધ્ધિ થાય છે. એટલે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનો ભેદભાવ મટી તેમાંથી સમરસી ભાવ પ્રગટે છે. એ સમરસી ભાવનું સુખ સમરસીભાવવેદી જ જાણે છે, અર્થાત્ તે અનુભવગમ્ય હોવાથી વચનઅગોચર છે. પણ તેની પ્રાપ્તિનો ખરો ઉપાય નિજ હૃદયકમળમાં નવપદને સમજપૂર્વક એકાગ્રપણે ધ્યાવવા એ છે; તેથી આત્માર્થી જનોએ બીજી બધી ધમાલ મૂકીને શાંતવૃત્તિથી પોતાના હૃદયમાં એ જ ધ્યાવવા યોગ્ય છે.

૧૦૧. પ્રભુગુણ સુક્રમાળા સુખકારી, કરો

કંઠશોભા તે ભારી—મુક્તમાળ એટલે મોતી તેની માળા (મોતીની માળા) જેમ કંઠે ધરવામાં આવે છે તેો કંઠ સારી શોભાને પામે છે, તેમ જો જિનેશ્વર પ્રભુના કેવળ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પ્રમુખ અનંત ઉન્નવળ ગુણરૂપી મુક્તાકુળની માળા કંઠે ધરવામાં આવે છે, એટલે જો પ્રભુના સદ્ગુણોનું જ રતન કરવામાં આવે છે અથવા મધુર કંઠથી પ્રભુના પરમ ઉન્નવળ ગુણોનું ગાન કરવામાં આવે છે તેો તેથી કંઠની સાર્થકતા થાય છે. સ્વાર્થવશ જીવ કોની કોની ખુશામત કરતો નથી ? જેનામાં સદ્ગુણની શ્રેણિ પ્રગટી નથી અને જે દોષમાં ડૂબેલા છે તેવાની ખુશામતથી કંઈ વળતું નથી. જે ખરી પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થયેલા છે તે કોઈની ખુશામત ઇચ્છતા પણ નથી, એવા પૂર્ણાનંદ પ્રભુના જ ગુણગ્રામ અહોનિશ ગાવા ઉચિત છે કે જેના ગુણગાન કરવાથી એવા જ ઉત્તમ ગુણની આપણને પ્રાપ્તિ થઈ શકે. કહ્યું છે કે ‘ જિન ઉત્તમ ગુણ ગાવતાં, ગુણ આવે નિજ અંગ’—ઉત્તમ લક્ષ્યથી પ્રભુના ગુણ ગાનાર પોતાના સકળ દોષોનો અંત કરીને પ્રભુના પવિત્ર પદને પામી શકે છે. એમ સમજી કૃપણ અને નીચ-નાદાન જનોની સંગતિ તજી સત્સંગથી પ્રભુનું સ્વરૂપ યથાર્થ ઓળખી, પ્રભુભક્તિમાં પોતાનું ચિત્ત જોડી દઈ, પરમાત્મ ગુણોનું સ્મરણ, ચિંતવન, રટણ કરવાનો દૃઢ અભ્યાસ પાડી તેવા જ અનંત અપાર સદ્ગુણો આપણામાં જ પ્રકટે એવો અચળ પ્રયત્ન કરવો ઉચિત છે.

૧૦૨ થી ૧૧૪ સુધી (૧૩) પ્રશ્નોના ઉત્તર
નીચે પ્રમાણે—

સતગુરુ ચરણરેણુ શિર ધરીએ,
ભાળ શોભા ઇણુવિધ ભવિ કરીએ;

મોહજાલ મહોટો અતિ કહીએ,
તાકું તોડ અક્ષયપદ લહીએ. ૩૪

પાપકા મૂળ લોભ જગમાંહી,
રોગ મૂળ રસ દુઝ નાંહી;
દુઃખકા મૂળ સનેહ પિયારે;
ધન્ય પુરૂષ તેનાથી ન્યારે. ૩૫

અશુચિ વસ્તુ જાણો નિજ કાયા,
શુચિ પુરુષ જે વરજિત માયા;
સુધા સમાન અધ્યાતમ વાણી,
વિષ સમ કુકથા પાપ કહાણી. ૩૬

જિહાં બેઠા પરમારથ લહીએ,
તાકું સદાય સુસંગતિ કહીએ;
જિહાં ગયા અવલક્ષણુ આવે,
તે તો સદા ય કુસંગ કહાવે. ૩૭

રંગ પતંગ દુરજનકા નેહા,
મધ્ય ધાર જે આપત છેહા;
સજ્જન રનેહ મજીઠી રંગ,
સર્વ કાળ જે રહત અભંગ. ૩૮

પ્રશ્નોત્તર ઇમ કહી વિચારી,
અતિ સંક્ષેપ બુદ્ધિ સનુસારી;
અતિ વિસ્તાર અરથ ઇણુ કેરા,
સુણુત મિટે મિથ્યાત અંધેરા. ૩૯

કુળશ—

રસપૂર્ણનંદમુચંદસંવત(૧૯૦૬),માસ કાર્તિક જાણીએ,
પક્ષ ઉજ્જવળ તિથિ ત્રયોદશી,વાર અચળ વખાણીએ;
આદીશ પાસ પસાય પામી, ભાવનગર રહી કરી,
ચિદાનંદ જિજ્ઞુદ વાણી, કહી ભવસાયર તરી. ૪૦

૧૦૨. સતગુરુ ચરણરેણુ શિર ધરિએ, ભાલ
શેભા ઇણુવિધ ભવિ કરીએ--સદ્ગુરુની ચરણ જ
મસ્તક ઉપર ધારી ગુરુઆજ્ઞા પ્રમાણ કરવી એ સુઝ જનોનું
કર્તવ્ય છે. ભાલ(લલાટ)માં તિલક કરવાનો પણ એ જ ઉત્તમ
ઉદ્દેશ સંભવે છે. ‘પોતે તત્ત્વના જાણકાર સત્તા ભવ્ય જનોના
હિત માટે સતત ઉજમાળ હોય, જે નિષ્પાપવૃત્તિને સેવનાર
હોય અને અન્ય આત્માર્થી જનોને પણ નિષ્પાપ માર્ગ બતાવનાર
હોય, પોતે ભવસમુદ્રથી તરે અને અન્યને પણ તારી શકે એવા હોય
તે સદ્ગુરુને જ આત્મહિતૈષી જનોએ સેવવા.’ કહ્યું છે કે
‘પવિત્ર કરીજે જીહા તુઝ ગુણે, શિર વહિયે તુઝ
આણુ; મનથી કદીએ રે પ્રભુ! ન વિસરિયે, લહીએ
પરમ કલ્યાણુ’ એવા પરમ ગુરુના ગુણગ્રામથી જિહ્વા
પાવન થાય છે, તેમની પવિત્ર આજ્ઞાને વહન કરવાથી આપણું
ઉત્તમાંગ દીપી નીકળે છે અને તેમનું સદા ય સ્મરણ કરવાથી
અંતઃકરણ ઉજ્જવળ થાય છે; યાવત તેથી જન્મમરણની સર્વ
વ્યથા ટળે છે અને અક્ષય અનંત એવું મોક્ષસુખ મળે છે.

૧૦૩. મોહજાળ મ્હોટો અતિ કહીએ, તાકું
તોડ અક્ષયપદ લહીએ—આપણને મુંઝાવે તે મોહ.
ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાન-દર્શનનું આચ્છાદન કરનાર અને અશુદ્ધ
વૃત્તિને પેદા કરનાર જ મોહ છે. રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, ખેદ, મત્સર

એ સર્વે એના જ ધરના છે. જૂદા જૂદા રૂપ ધારનાર ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ તેનો ગાઢો પરિવાર છે. દુર્ગતિના કારણરૂપ ૧૮ પાપસ્થાનકોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મોહ જ છે. તે મ્હોટામાં મ્હોટો જગન્નહેર ચોર છે. તે ઘોળે દહાડે ધાડ પાડી પ્રાણીઓનું સર્વસ્વ હરી જાય છે. જે કંઈ પણ આત્મસાધન કરવા ઇચ્છે છે તેને તે જાતે પજવે છે અથવા પોતાના પરિવારને તેને પજવવા ફરમાવે છે. તેમાં પણ કોઈ ધર્માત્માનું તો છિદ્ર દેખી બહુ જ ખુશી થાય છે. મોહ આવી વિવિધ રીતે જગતની વિંડળના કરે છે. ‘હું’ અને ‘મારું’ એવો મંત્ર લણાવી સહુને અંધ કરી નાંખે છે. એવા અતિ દુષ્ટ અને પ્રબળ મોહને હણ્યા વિના કોઈ મોક્ષપદ પામતો નથી, અને તે મોહનો ક્ષય કયા પછી મોક્ષપ્રાપ્તિ અતિ શીઘ્ર થાય છે. તેનો અમોઘ ઉપાય આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મરમણરૂપ રત્નત્રયીનું યથાર્થ આરાધન કરવું એ જ છે. આત્મજ્ઞાનવડે પોતાનું સ્વરૂપસામર્થ્ય યથાર્થ રીતે ઓળખી શકાય છે એટલે પોતાની શક્તિનું યથાર્થ ભાન થઈ શકે છે, આત્મશ્રદ્ધાવડે પોતાની પૂર્ણ શક્તિની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ આવે છે, અને આત્મરમણવડે પોતાની પૂર્ણ શક્તિ પ્રકટ કરવામાં બાધકભૂત રાગ, દ્વેષ, મોહ પ્રમુખ અંતરંગ શત્રુઓને દૂર કરવા અને સાધકરૂપ સત્સંગ પ્રમુખ અનેક સદ્ગુણોને સંચવાને પોતે સાવધાન રહે છે. એવી રીતે ઉન્નવળ રત્નત્રયીનું યથાવિધિ આરાધન કરીને અંતે સંકળ કર્મભળનો ક્ષય કરી આત્મા અવિચળ એવી મોક્ષપદવીને પ્રાપ્ત કરે છે.

૧૦૪. પાપકા મૂળ લોભ જગમાંહી—દુનિયામાં સર્વ પાપનું મૂળ લોભ જ જણાય છે. લોભ જુદી જુદી જાતનો હોય છે. કદાચ એક જાતનો. તો કદાચ બીજી જાતનો, લોભ અંતરમાં પેસી નહિ કરવાનું કામ કરવા પ્રેરણા કરે છે, અને

એમ આત્માને પાપથી મલિન બનાવે છે. સ્ત્રી લક્ષ્મી પ્રમુખના લોભ માટે તો લોકો કંઈક પ્રકારના યુદ્ધાદિક અનર્થો કરે છે તે પ્રકટ વાત છે, પણ યશકીર્તિના લોભથી પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે અજ્ઞ જનો બહુ અનર્થ સેવે છે, છતાં પોતાની ભૂલ લોભાંધ-તાથી પોતે સમજી શકતા નથી. વળી દુનિયામાં પણ મોટે ભાગે આ દોષ વ્યાપેલો હોય છે, તેથી ભાગ્યે જ કોઈ કોઈની ભૂલ સુધારવા કહી શકે છે. કેવળ નિઃસ્પૃહી સંત સુસાધુ જનો જ આવી ભૂલ સુધારી શકે છે, તેમનું અવસર ઉચિત હિતવચન લોભી ઉપર પણ સારી અસર કરી શકે છે; તેથી જેમને લોભનું ઔષધ મેળવવા પ્રબળ ઇચ્છા હોય તેમણે તેવા નિઃસ્પૃહીની જ સેવા કરવી.

૧૦૫. રોગ મૂળ રક્ષ દુઃખ નાંહી—‘રસમૂલાશ્ચ વ્યાધયઃ’ જૂદી જૂદી જાતના રોગ પેદા થવાનું ખાસ કારણ વિષયવૃદ્ધિ-વિષયાસક્તિ-વિષયલોભપતા છે. દરેક ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અત્યાસક્તિ અવશ્ય દુઃખદાયી થાય છે. આ લવમાં પ્રગટ વ્યાધિ પ્રમુખ આપદા ઊભી થાય છે, અને પરલવમાં નરકાદિક ચાતના સહુવી પડે છે; તેથી જ્ઞાની પુરુષો વિષયસુખ-ને વિષયલોભી તે વિષયસુખથી વિમુખ રહે છે; અને જે વિષયાસક્તિથી દૂર રહે છે તે જ ખરા જ્ઞાની છે, તેમજ જ્ઞાની પુરુષોના પવિત્ર માર્ગે ચાલવું એ આપણું પણ પરમ દુર્તવ્ય છે એમ વિચારી જેમ અને તેમ વિષયાસક્તિ ટાળવા પ્રયત્ન સેવવો.

૧૦૬. દુઃખકા મૂળ સ્નેહ પિયા રે, ધન્ય પુરુષ તેનુથી ન્યારે—‘સ્નેહમૂલાનિ દુઃખાનિ’ દુઃખનું મૂળ સ્નેહ છે. સ્નેહ કરતાં સહેલો લાગે છે, પણ તેનો નિર્વાહ કરવામાં કષ્ટનો અનુભવ થાય છે. સ્નેહ કરવામાં પણ ઘણી વખત જીવ કળાઈ જાય છે. અસ્થાને સ્નેહ કરવાથી ઊલટી ઉપાધિ ખડી થાય

છે. જો કોઈ ઠેકાણે સ્નેહ થયો હોય તો તેનો વિયોગ ન થાય તેની ચિંતા રહે છે, અને વૈવશાત્ વિયોગ થયો તો અત્યંત કલેશ પેદા થાય છે; તેથી સાંસારિક સ્નેહ માત્ર સોપાધિક ગણાય છે. જેને નિરુપાધિક સુખની ચાહના હોય તેને એવો સ્નેહ કરવો કે વધારવો ઉચિત નથી; તેમને માટે તો શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજીના વચન અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. શ્રીમાન્ કહે છે કે ‘રાગ ન કરજો કોઈ નર કોઈશું રે, નવિ રહેવાય તો કરજો મુનિશું રે; મણિ જેમ ફણી વિષનો તેમ તેહો રે, રાગનું લેખજ સુજસ સનેહો રે.’ તેનો પરમાર્થ એવો છે કે ‘કૃત્રિમ સુખ માટે તો કોઈ સાથે રાગ કરવો ઉચિત જ નથી અને જો કોઈ સાથે રાગ કરવાની જ ઇચ્છા થાય તો શમદ્ભાદિક સદ્ગુણસંપન્ન મુનિરાજ સાથે જ ઉચિત છે. જેમ મણિથી ફણિધરનું ચઢેલું વિષ દૂર થઈ જાય છે તેમ મુનિજન ઉપરના પ્રશસ્ત નિઃસ્વાર્થ રાગથી અનાદિ અપ્રશસ્ત રાગનું વિષ દૂર થઈ જાય છે.’ એવો સદુપદેશ દ્વિભાં ધારી અપ્રશસ્ત રાગને દૂર કરવાને માટે ઉક્ત ઉપાયને સેવવા વિશેષે ખપ કરવો ઉચિત છે. એમ દૃઢ અભ્યાસયોગે આત્માને અધિક લાલ થવા સંલવ છે. વળી જેમણે સંપૂર્ણ રાગનો જય કરીને વીતરાગ દશા પ્રગટ કરી છે તેમની તો ખલિહારી જ છે.

૧૦૭. અશુચિ વસ્તુ જાણો નિજ કાયા—અશુચિમાં અશુચિ વસ્તુ આપણી કાયા છે. તે વાતની પ્રતીતિ સ્ત્રી-પુરુષના શરીરમાંથી નીકળતા દુર્ગંધી પદાર્થો ઉપરથી થઈ શકે છે. એક અન્નનો કવળ પણ અદ્ય કાળમાં કોહાઈ જાય છે તો જેમાં પ્રતિદિન અન્ન પ્રક્ષેપવામાં આવે છે તેવા શરીરનું કહેવું જ શું? એ વાત શ્રી મદિલકુમારીએ પોતાના પૂર્વ લવના

મિત્ર રાજ્યોને પ્રતિબોધવા યુક્તિથી સિધ્ધ કરી બતાવી છે, અને આપણે આપણા જાતઅનુભવથી જાણી શકીએ છીએ. પ્રથમ તો આ શરીર અશુચિથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. પિતાનું વીર્ય અને માતાનું રુધિર એ બેનું જ્યાં મિશ્રણ થાય છે ત્યાં આ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. પાછું પણ તે શરીર માતાએ લક્ષણ કરીને રસરૂપે પરિણમાવેલા અને અશુચિરૂપ થયેલા પદાર્થથી જ પ્રતિદિન પોષાય છે. આવી રીતે અશુચિથી ઉત્પન્ન થયેલા, અશુચિથી વૃદ્ધિ પામેલા અને પવિત્ર વસ્તુને પણ અપવિત્ર કરી નાખનારા અશુચિમય દેહને જળ પ્રમુખથી શુદ્ધ કરવું જોઈએ, એવો આકરો ભ્રમ કેવળ મૂઠ પુરુષને જ હોવો ઘટે છે, તત્ત્વજ્ઞને એવો ભ્રમ હોઈ શકતો જ નથી. આ અશુચિમય દેહમાં કર્મવશાત્ વ્યાપી રહેલું ચેતન-રત્ન યુક્તિથી કાઢી સમતા રસમાં બોળી સાફ કરી લેવું જરૂરનું છે. કહ્યું છે કે ‘જે સમતા રસના કુંડમાં સ્નાન કરીને પાપરૂપી મળને ઘોઈ નાંખી ફરી મલિનતાને પામતા જ નથી તે અંતર આત્મા જ પરમ પવિત્ર છે.’ આ અશુચિમય દેહમાંથી ઉપર કહેલી આગમ-યુક્તિથી આત્મતત્ત્વ શોધી લેવાની જ જરૂર છે. પછી પુનર્જન્મ મરણની ભીતિ રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી.

૧૦૮. શુચિ પુરુષ જે વરજિત માયા—જે મોહ માયા રહિત નિર્માયી-નિષ્કપટી-નિર્દોષી છે તે જ ખરો પવિત્ર પુરુષ છે. મોહ માયાવડે જ જીવ મલિન થયેલો છે. તે મોહ માયા ટાળવાનો ખરો ઉપાય આત્મજ્ઞાન, આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મરમણરૂપ ચારિત્ર છે. પાયા વિનાની ઇમારતની પેરે તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વશ્રદ્ધા વિનાની લોકરંજન અર્થે પૂજવા મનાવા અર્થે અથવા સ્વદોષ છૂપાવવા અર્થે આડંબરરૂપે કરવામાં આવતી માયામય ધર્મકરણી કંઈ પણ હિતરૂપ થતી નથી; માટે પ્રથમ આત્માની ઉન્નતિમાં કેવળ અંતરાયરૂપ એવી મોહમાયાને પરિ-

હરવા પૂરતો પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ. આત્મજ્ઞાન અને આત્મ-
શ્રદ્ધા યોગે તે પ્રયત્ન સફળ થાય છે. ‘સરલાશય નિર્માયીનું’ જ
કલ્યાણ થઈ શકે છે.’ જેની મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ
સરલ-માયા રહિત છે તે જ પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાને આરાધી
અક્ષય સુખ સાધી શકે છે; તેથી જેમને જન્મમરણનાં અનંત
દુઃખથી ત્રાસ લાગતો હોય અને અક્ષય અનંત એવાં નિર્ભય
મોક્ષસુખની ખરી ચાહના હોય તેમણે માયા-કપટ તથા નિષ્ક-
પટ વૃત્તિ આદરવા પૂરતી કાળજી રાખવી જરૂરની છે. ઉદય-
રત્ન કહે છે કે ‘સુક્રિપુરી જાવાતણો જીરે, એ
મારગ છે શુદ્ધ રે પ્રાણી ! મ કરીશ માયા લગાર.’
જેમ કાજળથી ચિત્ર કાળું થઈ જાય છે તેમ માયાથી ચારિત્ર
મલિન થઈ જાય છે, એમ સમજી શાણા આત્માથી જનોએ
મોહમાયાનો સર્વથા ત્યાગ કરવા પૂરતું લક્ષ્ય રાખવું.

૧૦૯. સુધા સમાન અધ્યાત્મવાણી—અધ્યાત્મ
શાસ્ત્રનો ઉપદેશ અમૃત સમાન કહ્યો છે, તેથી પ્રગટ આત્મામાં
પરમશાંતિ અનુભવાય છે અને અનુક્રમે મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થઈ
શકે છે. અધ્યાત્મ માર્ગ બતાવે તે અધ્યાત્મ વચન છે. જે વચન
એકાંત આત્મહિતને જ અર્થે પ્રવર્તે છે, જે વચન રાગ દ્વેષાદિક
વિકારવજિત વીતંરાગ પ્રભુની અમૃતમય વાણીના અનુવાદક
હોય છે, જે વચન જ્ઞાન કે ક્રિયાનો એકાંત પક્ષ ખેંચતા નથી,
જે વચનથી જ્ઞાન અને ક્રિયાને સાથે જ પુષ્ટિ મળે છે, અને જે
વચનવડે શુદ્ધ સમજપૂર્વક શુદ્ધ ક્રિયા સેવવા જ પ્રવર્તાય છે
તેનું નામ ‘અધ્યાત્મ વચન’ કહી શકાય છે. જેમ પંખી બે
ખાંખોવડે જ ઊડી શકે છે અને જેમ રથ બે ચક્રવડે જ ચાલી શકે
છે, તેમ ‘અધ્યાત્મ’ પણ શુદ્ધ જ્ઞાન ક્રિયાના સંમેલનથી જ

પ્રવર્તે છે. તે વિના અધ્યાત્મ કહી શકાય જ નહીં. વસ્તુતત્ત્વની યથાર્થ સમજ મેળવી હિતાહિતનો યથાર્થ વિવેક કરી જે સ્વહિત-સાધનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને અહિત કાર્યથી નિવૃત્ત થાય છે તે જ અંતે સ્વઘ્ન સિધ્ધિ કરી શકે છે, તે વિના એકાંત જ્ઞાન કે ક્રિયાના પક્ષમાં પડી સ્વપરને ભારે નુકશાનીમાં ઉતારવામાં આવે છે. અધ્યાત્મમાર્ગ આત્મકલ્યાણનો અમોઘ ઉપાય છે, તેથી તેમાં જે કંઈ કર્તવ્ય કરવામાં આવે છે તે લોકદેખાવ માટે નહિ, પણ કેવળ પોતાના જ આત્માને લક્ષી તેની શુદ્ધિ અને તેની જ ઉન્નતિ અર્થે કરવામાં આવે છે. આવી અંતરદષ્ટિ જેને જાગી છે તે ‘અધ્યાત્મદષ્ટિ’ વા ‘અધ્યાત્મી’ કહેવાય છે. આનું વિશેષ વર્ણન ‘પ્રશમરતિ’માં અધ્યાત્મ સંબંધી ઉલ્લેખથી સમજી શકાય તેવું છે.

૧૧૦. વિષ સમ કુકથા પાપ કહાણી--રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા, અને ભક્ત(ભોજન)કથા એ ચાર વિકથા પ્રસિદ્ધ છે. જે કથા કરતાં, નથી તો કંઈ સ્વહિત થવાનું કે નથી તો કંઈ પરહિત થવાનું; એવી નકામી નિંદાદિષ્ટ પાપ-ગર્ભિત યા શાસ્ત્રવિરૂદ્ધ સ્વકપોલકલ્પિત કુકથા કરવી એ કેવળ પાપને જ પુષ્ટિ આપનારી અને દુર્ગતિદાયક હોવાથી વિષ સમાન જાણી વર્જવી જ યોગ્ય છે. સ્વપર હિતઘન્યક ભવ્ય જનોએ એવી વિકથામાં પોતાનો અમૂલ્ય વખત નહિ ગુમાવતાં તેનો સદુપયોગ થાય તેમ હિત આચરણુ પ્રતિ ઉદ્યમ કરવો ઉચિત છે. વિકથાવડે તો હિત આચરણુથી વિમુખ થવાય છે અને પ્રમાદને પુષ્ટિ મળે છે. પ્રમાદની પુષ્ટિથી અનેક જનો આપદાના મુખમાં આવી પડે છે એમ સમજી પ્રમાદના અંગભૂત વિકથા નિવારી જેમ સ્વપરહિતાચરણુમાં અધિક વૃદ્ધિ થાય તમ કરવું ઘટે છે.

૧૧૧. જહાં ખેઠા પરમારથ લહીએ, તાકું સદાય સુસંગતિ કહીએ--જેમની સંગતિથી પરમાર્થ-

તત્ત્વ પામીએ તે જ ખરી સત્સંગતિ સમજવી, અને એવી સત્સંગતિ જ સદા ય સેવવા યોગ્ય છે. સત્સંગતિને શાસ્ત્રકારે ‘શીતલ સદા સંત સુરપાદપ’ વિગેરે પદોથી કલ્પવૃક્ષાદિકની ઉપમા આપી છે, અને તે તેમને યથાર્થ છાજે છે. જેમ કલ્પવૃક્ષની છાયા શીતલ હોય છે, તેની નીચે બેસનાર શાંતિ પામે છે તેમ સંત-સુસાધુ જનોની સંગતિથી લબ્ય જનોનો ત્રિવિધ તાપ ઉપશમે છે, અને સહજ શાંતિ-સમાધિનો લાભ થાય છે. વળી “સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરોતિ પુંસામ્” એ વચનાનુસારે સત્સંગતિથી કયા કયા લાભ નથી સંભવતા? સત્સંગતિથી સર્વે ઉત્તમ લાભ સંપન્ને છે. ‘બુદ્ધિની જડતા હરે છે, વાણીમાં સત્યનું સિંચન કરે છે, એટલે સહુને પ્રિય લાગે એવું મિષ્ટ અને હિતકર સત્ય શીખવે છે, પ્રતિષ્ઠાની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાપના ઓઘ દૂર કરે છે’ એ વિગેરે અનેક ઉત્તમ લાભ સત્સંગતિ યોગે સાંપડે છે, એમ સમજી કુબુદ્ધિ વધારનારી કુસંગતિનો ત્યાગ કરી, સુબુદ્ધિને જગાડી, સદાચરણ શીખવી, સદ્ગતિ મેળવી આપનારી સત્સંગતિનેજ સેવવા સદાય લક્ષ્ય રાખવું.

૧૧૨. જિહાં ગયાં અપલક્ષણ આવે, તે તો સદા ય કુસંગ કહાવે—જેની સંગતિથી કંઈ ને કંઈ અપલક્ષણ—અવગુણ શિખાય તેને શાસ્ત્રકાર કુસંગ કહે છે, અને તેવા કુસંગનો સદા ય ત્યાગ કરવા ઉપદેશ છે. કુસંગથી કયા કયા અવગુણ જીવમાં આવતા નથી? મતલબ કે અવગુણ માત્ર કુસંગથી જ ઉપજે છે, અને તેથી જ શાસ્ત્રકાર સર્વથા તેનો ત્યાગ કરી સત્સંગતિને અનન્યભાવે સેવે છે તે અતે સર્વ ઉપાધિથી મુક્ત થઈ નિરુપાધિક અને નિર્દ્વંદ્વ એવું મુક્તિનું સુખ પામે છે, એમ સમજી શાણા જનોએ નીચ નાદાન જનોની સંગતિથી દૂર રહેવા તેમજ તેવાં નબળાં કાર્યોથી પણ દૂર રહેવા સદા સાવધાન રહેવું!

૧૧૩. રંગ પતંગ દુરજનકા નેહા, મધ્ય ધાર
જે આપત છેહા—જે ઉત્તમ પુરુષોનાં પણ છિદ્ર જુએ છે,
સહુનું અનિષ્ટ ચિંતવે છે, પ્રસંગે અન્યને અપાય-અહિત કરવા
ગમે તેવું જોખમ ખેડે છે, તેમાં દૈવયોગે ફાવે તો ખૂબ પુલાય
છે અને કદાચ ન ફાવે તો દિનરાત તેની ચિંતા કરી તંદુલીયા
મચ્છની જેમ દુર્ગતિનાં ભાતાં ખાંધે છે, તેવી કનિષ્ઠ કોટિના
જીવો ક્ષુદ્ર-દુર્જન કહેવાય છે. તેમનો સ્નેહ કેવળ કૃત્રિમ-પતંગ-
ના રંગ જેવો જ હોય છે. પોતાનું ઇચ્છિત કાર્ય સાધવા માટે
જ તે ઉપરઉપરથી રાગ બતાવે છે, ખુશામત કરે છે, સેવા
બજાવે છે અને સામા માણસ ન કળી શકે એવી દરેક કળા
કેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ પોતાનો કલ્પિત સ્વાર્થ સાધવા તે
દરેક તક શોધતો રહે છે અને તેમ કરવાને કદાચ કોઈને કૂવામાં
કે દરિયામાં નાંખવો પડે તો પણ તે ડરતો નથી. મતલબ કે
પોતાની ક્ષુદ્ર-સ્વાર્થ વૃત્તિને પોષવા તે દરેક નીચ કાર્ય કરવા
તત્પર રહે છે, અને તેમ કરતાં તે મનમાં કંઈ શરમાતો નથી.
આવા માણસોનો વિશ્વાસ કરવો એ કાળા નાગનો વિશ્વાસ કરવા
કરતાં પણ વધારે જોખમવાળો છે. ઝેરી નાગને બે જ જીભ હોય
છે ત્યારે દુર્જનની જીભની સંખ્યા કોઈ કહી શક્યું નથી. મત-
લબ કે તે લાગ મેળવીને અનેક ઉત્તમ જનોને અનેક રીતે
અનેક વાર દંશ દેવા પ્રવર્તે છે. જો કે દુર્જનની વિષમય
ઊર્મિઓ સજ્જન પુરુષોનું શુદ્ધ ચૈતન્ય હરવા-નષ્ટ કરવા સમર્થ
થઈ શકતી નથી. સજ્જન પુરુષો સદાય સ્વકર્તવ્ય કર્મમાં સાવ-
ધાન હોય છે, તેથી તેમને દુર્જન લોકોનો કંઈ ડર નથી તેમ-
નામાં તો અપૂર્વ અપૂર્વ જાગૃતિથી ઉલટું નવનવું ચૈતન્યબલ
રેડાતું જાય છે. સજ્જનોનું દિલ દુઃખવાનું જો કંઈ પણ સબળ
કારણ હોય તો તે એ છે કે દુર્જનો નિષ્કારણ પોતાના આત્માને
મલિન કરીને દુરંત દુર્ગતિગામી થાય છે. સજ્જન અને દુર્જન-

નો સાચો અને ખોટો સ્નેહ સરખાવવાને શ્રીપાળકુમાર અને ધવલ શેઠનું દષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે,

૧૧૪. સજ્જન સ્નેહ મજીઠી રંગ, સર્વકાળ જે રહત અભંગ—જ્યારે દુર્જનનો સ્નેહ પતંગના રંગ જેવો ફીક્કો, કારમો અને કૃત્રિમ છે, ત્યારે સજ્જનનો સ્નેહ ચોળ મજીઠના રંગ જેવો ઉમદા, અવિહત અને અકૃત્રિમ એટલે સ્વાભાવિક છે. તેથી તે ગમે તેવાં સમવિષમ સંયોગોમાં ગમે તેવી કસોટીના વખતે પણ બદલાતો નથી, તેમ ફિક્કો પડતો નથી. સજ્જન પુરુષોનો સ્નેહસમાગમ ગંગાના પ્રવાહ જેવો પવિત્ર છે, તેમની દૃષ્ટિ અમૃતમય હોય છે, તેમની વાણી મધુર હોય છે, તેથી તે યોગ્ય જીવોને અનેકધા ઉપકારક થાય છે. અત્યંત અયોગ્ય જનોનું હિત સાધી ન શકાય તેમાં સજ્જનોનો લેશ માત્ર દોષ નથી, કેમકે તેમની દૃષ્ટિ તો સહુનું હિત કરવા લાગી જ વળેલી હોય છે; પણ તેવા જીવો પોતાના દુર્ભાગ્યથી સજ્જનોના લાભને મેળવી શકતા નથી. જ્યારે અજ્ઞહજતો સૂર્ય દશે દિશાઓને દીપાવી જગત માત્રનું સમીહિત સાધે છે ત્યારે ઘુવડની આંખો મીચાય છે, વર્ષામાં જ્યારે બધાં વૃક્ષો નવપલ્લવ થઈ રહે છે ત્યારે જવાસો સૂકાઈ જાય છે, વસંત ઋતુમાં જ્યારે સકળ વનરાજી ખીલી નીકળે છે ત્યારે કરીર વૃક્ષ (કેરડો) કરમાઈ જાય છે, અને જ્યારે ચંદ્રથી સહુ કોઈ શીતળતા મેળવી શકે છે ત્યારે વિરહી જનોને વિરહાગ્નિ વ્યાપે છે. તેમાં કોનો દોષ ? શું સૂર્ય, વર્ષા, વસંત કે ચંદ્રનો તેમાં દોષ છે ? નહિ જ. કિંતુ સામાના દુર્ભાગ્યનો જ દોષ છે, એમ સમજવું. એવી રીતે સજ્જન પુરુષોથી આપણે ઉત્તમ લાભ મેળવી ન શકીએ એમાં સજ્જનોનો લેશ માત્ર દોષ નથી, પણ આપણો જ દોષ છે. સજ્જન પુરુષો તો પૂર્વેકિત ઉત્તમ ઉપમાને જ લાયક છે. તેમનો જન્મ, તેમનો સ્વભાવ, તેમનો સમાગમ અને તેમની કૃતિ

જગતજંતુઓના એકાંત હિતને અર્થે જ હોય છે. તેમનો સ્નેહ-પ્રેમ-વાત્સલ્ય અભંગ અને અલૌકિક હોય છે. કુદ્દત તેમના ઉત્તમ સમાગમનો લાભ લેવાને આપણે યોગ્યતા સંપાદન કરવાની જ જરૂર છે. જો ક્ષુદ્રતાદિક દોષ ટાળી અક્ષુદ્રતાદિક ઉત્તમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ શકે તો સર્વ સમીહિત સંધાઈ શકે છે અને સજ્જનોની કૃપાનો પણ પૂર્ણ લાભ મળી શકે છે. એવી સદ્વૃત્તિ સહુ કોઈ આત્મહિતૈષીજનોના અંતઃકરણમાં સ્પુરાયમાન થાયો અને તેનો યથેચ્છ લાભ મેળવવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયો !

તથાસ્તુ.

ઉપસંહાર.

હવે ગ્રંથની સમાપ્તિ કરતાં શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે-આ પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા ગ્રંથ સંક્ષેપ રુચિવંત જનોના હિતને માટે ઉચિત વિચારીને સ્વખુશ્ધિ અનુસારે સંક્ષેપમાં રચ્યો છે. તેના અર્થ અતિ ગંભીર છે. તે વિસ્તારથી રુચિપૂર્વક ગુરુ મુખે સાંભળવાથી હૃદયમાં વિવેકરૂપ દીપક પ્રગટે છે. એટલે અનાદિ અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર આપોઆપ નાશ પામી જાય છે.

આ ગ્રંથનું વિક્રમ સંવત ૧૯૦૬ના કાર્તિક માસની ઉજ્જવળ ત્રયોદશીને દિવસે અચળ (શનિ) વારે શ્રી આદીશ્વર તથા પાર્શ્વપ્રભુના પસાયે ભાવનગરમાં રહીને ભવસાગરથી તરવા માટે નૌકા સમાન શ્રીજિનવાણીને અનુસારે રચેલો છે.

આ ગ્રંથનું વિવેચન લખતાં જે કાંઈ વીતરાગની વાણીથી વિરુદ્ધ લખાયું હોય અથવા કર્તાનો આશય નહીં સમજવાથી મતિકલ્પનાપૂર્વક લખાણું હોય તેને માટે સજ્જનો પાસે ક્ષમા ચાચના છે.

ઇતિશ્રી કર્પૂરચંદ્ર અપરનામ ચિદાનંદજી કૃતા
પ્રશ્નોત્તરરત્નમાળા વિવેચન
સહિતા સમાપ્તા.
શ્રી ચિદાનંદપદ્મસિક.

॥ श्रीमद् चिदानंदजी महाराजकृता ॥

प्रश्नोत्तररत्नमाला

हिन्दी भाषानुवादक

कु० सुमित्रसिंहजी लोढा जैन-मांडलगढ़-मेवाड

श्रीमद् चिदानंदजीकृत
प्रश्नोत्तररत्नमाला

प्रस्तावना

चिदानंद पदकजं नमी, चिदानंद सुखदेव ।
चिदानंद सुखमां सदा, मगन करे ततखेव ॥ १ ॥
चिदानंद प्रभु की कैला, केवल बिज अँनपाय ।
जाने केवल अनुभवी, किससे कही न जाय ॥ २ ॥
चिदानंद प्रभु की कृति, अर्थगंभीर अपार ।
मंदमति हुं तेहनो, पार न लहुं निरधार ॥ ३ ॥
तो पण मुझथी मंदमति, तेह तणे हितकाज ।
तेमज स्वहित कारणे, चिदानंद महाराज ॥ ४ ॥
कृति तेहनी निरखी, उत्तरमाल उदार ।
तासु विवरण करवा भणी, आत्म थयो उजमाल ॥ ५ ॥
बुद्धिविकल पण भक्तिवश, बोलुं सुखकर बोल ।
कालुं बोले बाल जे, कुण आवे तस तोल ? ॥ ६ ॥

१ चरणकमल । २ सुख के लिये । ३ जीवनकला-रेखा । ४
केवलज्ञान के अमोघ उपायरूप । ५ ग्रंथ रचना । ६ प्रश्नोत्तरमाल ।

श्री कपूरचन्दजी उपनाम श्री विद्वानन्दजी महाराज इस बीसवीं सदीमें विद्यमान थे ऐसा अनेक कृत्यों से जान पड़ता है । आनन्दघनजी महाराज के समान वे भी अध्यात्म शास्त्र के रसिक और अध्यात्म तत्त्व में निपुण थे, ऐसा उनकी कृतियों से भलीभाँति विदित है । उनकी बनाई हुई कृतियों में चिद्वानन्द बहोतरी, स्वरोदय, पुद्गलगीता, छुटक सबैया इसी प्रकार यह प्रश्नोत्तररत्नमाला मुख्य हैं । उनकी सब काव्यरचना सरल एवं गंभीर है । प्रत्येक कृति में काव्य चमत्कृति के साथ साथ अर्थगौरव अपूर्व होने से उनकी सारी कृति हृदयंगम है । उसके प्रत्येक पद्य में अध्यात्म मार्ग के उपदेश का समावेश है । वे अष्टांग योग के अच्छे अभ्यासी थे । इससे उनमें उत्तम प्रकार का योगबल था तथा अजब प्रकार की शक्ति-सिद्धि विद्यमान थी ऐसा भी सुना जाता है । ऐसा अनुमान होता है कि वे तीर्थप्रदेश में विशेषतया वास करते थे । शत्रुंजय और गिरनार में तो अमुक गुफा या स्थान उनके पवित्र नाम से भी पुकारी जातो है । ऐसी दंतकथा प्रचलित है कि श्रीसमेतशिखरजी पर उनका देहान्त हुआ था । उनके सम्बन्ध में प्रचलित कई दन्तकथाओं से यह सिद्ध होता है कि वे निःस्पृह थे । लोगपरिचय से वे अलग रहते थे और वे अपना जीवन ऐसा सादा रखते थे कि लोग भाग्य से ही जान सकते थे कि वे ज्ञानी और सिद्धिसम्पन्न थे, तिस पर भी काक-तालीय न्याय से जब किसी को उस बात का पता चल जाता तो उस समय प्रायः वे उस स्थान को छोड़कर चल देते थे । उनकी कृति को सूक्ष्म दृष्टि से अवलोकन करनेवाले समझ सकते हैं कि वे अनेकों सत्शास्त्र से परिचित थे । उनकी वाणी रसाल एवं अलंकारिक है । अध्यात्म लक्ष्य के

साथ साथ शास्त्राभ्यास में उनकी समता करनेवाला कोई प्रबल पुरुष भाग्य से ही उनके बाद हुआ होगा ऐसा जान पड़ता है। आधुनिक होने पर भी उनकी ग्रन्थशैली ऐसी अर्थबोधक एवं आकर्षक है कि आनन्दधनजी की बहोतरी के साथ साथ अनेक अध्यात्मरसिक जन चिदानन्द बहोतरी को मुक्त कंठ से गाते हैं। विशेषतया चिदानन्दजी की कृति में शब्दरचना इतनी सादी है कि उनका गाना बालजीवों के लिये भी बहुत सुलभ है। उन सब कृतियों में से 'प्रश्नोत्तररत्नमाला' भी एक है। मूल ग्रन्थ छोटा होने पर भी उसमें अर्थगौरव इतना बड़ा है कि उसके एक एक प्रश्न के उत्तर के लिये समर्थ विद्वान एक एक स्वतंत्र ग्रन्थ की योजना कर सकता है। मेरे जैसे मन्दमति से ऐसा करना तो अशक्य है, परन्तु उसका सहज स्फुटिकरण करने के लिये यथामति उद्यम किया है। उसमें से सार मात्र ग्रहण कर के भव्यजन स्वपरहित में वृद्धि करें, ये ही महाकांक्षा और ये ही कर्तव्यरूप समझ कर प्रस्तुत प्रस्तावना समाप्त करता हूँ। इस ग्रंथपर श्रीमान् कर्पूरविजयजी महाराज साहेबने गुजराती भाषा में विवेचन लिखा था और वह श्रेयस्कर मंडल की तरफ से छप गया है उस पर मैं मेने हिन्दी भाषा में अनुयाद लिखा है।

श्री वर्द्धमान-सत्य-नीति-हर्षसूरी जैन ग्रन्थमाला-पुष्प ६

अहम्

जिनागमतत्त्वविशारद-सुविहिताचार्य श्री विजयहर्षसूरीश्वर-

पादपद्मेभ्यो नमः ।

श्रीमद् चिदानन्दजी कृता

प्रश्नोत्तररत्नमाला

विवेचन समेत

(मंगलाचरण-दोहा)

परम ज्योति परमात्मा, परमानन्द अनूप ।

नमो सिद्ध सुखकर सदा, कलातीत चिद्रूप ॥ १ ॥

पंच महाव्रत आदरत, पालत पंचाचार ।

समता रस सायर सदा, सत्तावीश गुणधार ॥ २ ॥

पंच समिति गुपति धरा, चरण करण गुणधार ।

चिदानन्द जिनके हिये, करुणा भाव अपार ॥ ३ ॥

सुरगिरि हरि सायर जीसे, धीर वीर गंभीर ।

अग्रमत्त विहारथी, मानुं अपर समीर ॥ ४ ॥

इत्यादिक गुणयुक्त जे, जंगम तीरथ जाण ।

ते मुनिवर प्रणमं सदा, अधिक प्रेम मन आण ॥ ५ ॥

लाख बात की एक बात, प्रश्न प्रश्न में जाण ।

एक शत चौदे प्रश्न को, उत्तर कहूं वखाण ॥ ६ ॥

प्रश्नमाल ए कंठ में, जे धारत नर नार ।

तास हिये अति उपजे, सार विवेक विचार ॥ ७ ॥

विवेचन—जिनके हृदय में अनन्त ज्ञान, दर्शनरूप ज्योति का प्रकाश हुआ है, जिनको राग, द्वेष, मोहादिक सर्व दोषमात्र का सम्पूर्ण क्षय करने से अनन्तचारित्र-स्थिरता गुण प्रकट हुआ है, और जिनके सदृश सम्पूर्ण संसार में दुसरा कोई व्यक्ति दृष्टिगोचर नहीं होता ऐसे निरुपम श्री अरिहंत भगवान को मैं नमस्कारकरता हूँ। तथा कर्म-कलंक से सम्पूर्णतया मुक्त होने अर्थात् दैहिक सम्पूर्ण उपाधि से रहित होने से हमेशा के लिये सहज स्वाभाविक आत्मस्वरूप को संप्राप्त हुए और आत्मार्थी भव्यजनों को ऐसा ही स्वभाविक सुख प्राप्त करानेवाले ऐसे सिद्ध परमात्मा को मैं प्रणाम करता हूँ ॥ १ ॥

जो अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और असंग-
तारूप पांच महाव्रतों का सेवन करते हैं, ज्ञानाचार, दर्शना-
चार, चारित्राचार, तपाचार और वीर्याचाररूप पांच आचारों
का पालन करते हैं, महासागर के सदृश अगाध समतारस
से परिपूर्ण हैं, तथा साधु योग्य सत्तावीश गुणों को सदैव
धारण करते हैं; ईर्या, भाषादिक पांच समिति और मन,
वचन, काया की तीन गुप्तियों का तथा चरणसित्तरी: (मूल

गुण विषयक ७० भेद) और करणसित्तरी (उत्तर गुण सम्बन्धि ७० भेद) का जो सेवन करते हैं, इसी प्रकार ज्ञान और चारित्र्य से पूर्ण ऐसे जिनके हृदय में अत्यन्त करुणाभाव का संचार है, अपितु जो मेरुपर्वत समान धीर-निश्चल है अर्थात् जो ग्रहण की हुई उत्तम प्रतिज्ञा से जो चलायमान नहीं होते हैं, जो सिंह के समान पराक्रमी हैं, अर्थात् कर्म शत्रुओं का नाश करने में जो केसरीसिंह के सदृश हैं, और सागर के समान गंभीर हैं अर्थात् रत्नाकर जैसे अनेक गुण-रत्नों से परिपूर्ण होनेपर भी अपनी मर्यादा का उल्लंघन न कर यत्नपूर्वक उनका संग्रह रखते हैं । इसी प्रकार वायु के सदृश अप्रतिबन्धनरूप से एक स्थान से दुसरे स्थान को ऐकान्त हित के लिए प्रयाण करते रहते हैं इत्यादि साधु योग्य गुणों से अलंकृत होनेसे अपने समागम में आये भव्यजनों को पावन करते हैं । ऐसे जंगम तीर्थरूप मुनिजनों को मन के अत्यन्त प्रेमभाव से मैं प्रणाम करता हूँ ॥ २ से ५ ॥

इस प्रकार अभिष्ट देव, गुरु को वन्दनारूप मंगलाचरण कर के अब इस ग्रन्थ में जिस बात की कथन करना है उसको (अभिधेय), उसके प्रयोजन तथा उसके फल को संक्षेप से ग्रन्थकार बतलाते हैं ।

विवेचनः—जिसमें लाखों बातों का समावेश होस के ऐसी अति श्रुत्य की-महत्त्व की बात प्रत्येक प्रश्न में जावे ऐसे ११४ प्रश्नों का इस प्रश्नोत्तर नामक ग्रन्थ में मैं व्यान करूंगा ॥ ६ ॥

इस प्रश्नोत्तररत्नमाला नामक ग्रन्थ को जो आत्मारथी स्त्री-पुरुष कंठस्थ करेंगे और अच्छी तरह से मनन न करेंगे उनके हृदय में अत्यन्त हितकारी विवेक विचार उत्पन्न होंगे,

जिससे उनको अपने लिये मोक्षमार्ग बहुत सरल हो जायगा ॥ ७ ॥

सर्वप्रथम ग्रन्थकार प्रश्न समुदाय का वर्णन करते हैं—

प्रश्न

देव धरम अरु गुरु कहाँ, सुख दुःख ज्ञान अज्ञान ।
 ध्यान ध्येय ध्याता कहाँ, कहाँ मान अपमान ॥ १ ॥

जीव अजीव कहो कहाँ, पुण्य पाप कहाँ होय ।
 आश्रव संवर निर्जरा, बंध मोक्ष कहाँ दोय ॥ २ ॥

हेय ज्ञेय पुनि है कहाँ, उपादेय कहाँ होय ।
 बोध अबोध विवेक कहाँ, पुनि अविवेक समय ॥ ३ ॥

कौन चतुर मूरख कवण, राव रंक गुणवंत ।
 जोगी जति कहो जीके, को जग संत महंत ॥ ४ ॥

शूरवीर कायर कवण, को पशु मानव देव ।
 ब्राह्मण क्षत्रिय वैश को, कहो शूद्र कहा भेव ॥ ५ ॥

कहाँ अथिर थिर है कहाँ, छिल्लर कहाँ अगाध ।
 तप जप संजम है कहाँ, कवण चोर को साध ॥ ६ ॥

अति दुर्जय जगमें कहाँ, अधिक कपट कहाँ होय ।
 नीच ऊंच उत्तम कहाँ, कहो कृपा कर सोय ॥ ७ ॥

अति प्रचंड अग्नि कहाँ, को दूरदम मातंग ।
 विषवेली जग में कहाँ, सायर प्रबल तुरंग ॥ ८ ॥

किण्ठी डरीए सर्वदा, किण्ठी मलीए धाय ।
 किण्की संगत गुण वधे, किण संगत पत जाय ॥ ९ ॥
 चपला तिम चंचल कहाँ, कहाँ अचल कहाँ सार ।
 पुनि असार वस्तु कहाँ, को जग नरक दुवार ॥ १० ॥
 अंध बधिर जग मूक को, मात पिता रिपु मित ।
 पंडित मूढ़ सुखी दुःखी, को जगमां है अभीत ॥ ११ ॥
 म्होटा भय जग में कहाँ, कहाँ जरा अति घोर ।
 प्रबल वेदना है कहाँ, कहाँ बक्र किशोर ॥ १२ ॥
 कल्पवृक्ष चिन्तामणि, कामधेनु को कहाय ।
 चित्रावेली है कहाँ, क्या साध्यां दुःख जाय ॥ १३ ॥
 श्रवण नयन मुख कर भुजा, हृदय कंठ अरु भाल ।
 इनका मण्डन है कहाँ, कहाँ जग मोटा जाल ॥ १४ ॥
 पाप रोग अरु दुःखना, क्या कारण से होय ।
 अशुचि वस्तु जग में कहाँ, कहाँ शुचि कहाँ होय ॥ १५ ॥
 कहाँ सुधा अरु विष कहाँ कहाँ संग कुसंग ।
 कहाँ है रंग पतंग का, कहाँ मजीठी रंग ॥ १६ ॥

११४ प्रश्न सूचक १६ दोहों का अर्थ

देव, धर्म और गुरु किसको कहना चाहिये ? सुख,
 दुःख, ज्ञान, अज्ञान, ध्येय, ध्याता, मान, अपमान, जीव,
 अजीव, पुण्य, पाप, आश्रय, संवर, निर्जरा, बंध, मोक्ष, हेय,
 ज्ञेय, उपादेय, बोध, अबोध, विवेक, अविवेक, चतुर, मूर्ख,

राय, रंक, गुणवंत, जोगी, जति, संत, महन्त, शूरवीर, कायर, पशु, मानव, देव, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, अधिर, थिर, झिल्लर, अगाध, तप, जप, संजम, चोर और साधु किसे कहना चाहिये ? जगत में अति दुर्ज्ञेय (दुःख से जीता जानेवाला) कौन है ? अधिक कपट क्या है ? इस प्रकार नीच, ऊंच और उत्तम कौन है ? अति आकरा अग्नि कौन ? निरंकुश हाथी कौन ? जगतमें (उग्र) विषवेली कैसी ? प्रबल तरंग-वाला सागर कौनसा ? सदैव किन से डरते रहना चाहिये ? और भग कर शिघ्रतया किन से मिलना चाहिये ? बिज्रलो के सदृश चपल वस्तु कौनसी ? अपितु संसार में अवल, सार और असार वस्तु कौनसी है ? नरक द्वार कौनसा हैं ? अंध, बेहरा, गूगा कौन है ? माता, पिता, शत्रु, मित्र, पंडित मूर्ख, सुःखी दुःखी और भय रहित कौन है ? संसार में सब से बड़ा भय कौनसा है ? अति आकरी जरा कौनसी है ? बहुत आकरी वेदना कौनसी है ? और अत्यन्त बांका घोडा कौनसा हैं ? कल्पवृक्ष, चिन्तामणि, कामधेनु और चित्रा-वेली किसे कहना चाहिये ? दुःखमात्र को हटाने का सच्चा उपाय कौनसा हैं ? कान, आंख, मुख, हाथ, भुजा, हृदय, कंठ और भाल (ललाट) इन प्रत्येक का भूषण क्या है ? संसार में मोटी जाल कौनसी हैं ? पाप, रोग और दुःखों का कारण क्या ? संसार में पवित्र और अपवित्र वस्तु कौनसी है ? अमृत और विष कौनसा ? संग और कुसंग कैसा ? पतंग का रंग कौनसा और मजीठ का रंग कौनसा ?

इन सब प्रश्न समुदाय का वर्णन किया, अब इन के उत्तर अनुक्रम से बतलाते हैं ।

२८ प्रश्नों का उत्तर निम्न लिखित प्रकार हैं

देव श्री अरिहंत निरागी, दया मूल शुचि धर्म सोभागी ।
 हित उपदेश गुरु सुसाध, जे धारत गुण अगम अगाध ॥१॥
 उदासीनता सुख जगमांही, जन्म मरण सम दुःख कोई नांही ।
 आत्मबोध ज्ञान हितकार, प्रबल अज्ञान भ्रमण संसार ॥२॥
 चित्तनिरोध है उत्तम ध्यान, ध्येय वीतरागी भगवान ।
 ध्याता तासु मुमुक्षु बखान, जे जिनमत तत्त्वारथ जान ॥३॥
 लही भव्यता मोटो मान, कवण अभव्य त्रिभुवन अपमान ।
 चेतन लक्षण कहीए जीव, रहित चेतन जान अजीव ॥४॥
 परउपकार पुण्य करि जान, परपीड़ा ते पाप बखान ।
 आश्रव कर्म आगमन धारे, संवर तास विरोध विचारे ॥ ५ ॥
 निर्मल हंस अंश जहां होय, निर्जरा द्वादशविध तप जोय ।
 वेद भेद बन्धन दुःखरूप, बंध अभाव ते मोक्ष अनूप ॥ ६ ॥
 परपरिणति ममतादिक हेय, स्वस्वभाव ज्ञान कर ज्ञेय ।
 उपादेय आत्म गुण वृंद, जाणो भविक महासुखकंद ॥ ७ ॥
 परम बोध मिथ्यादृक् रोध, मिथ्यादृग् दुःख हेत अबोध ।
 आत्महितचिन्ता सुविवेक, तास विमुख जड़ता अविवेक ॥८॥

१. देव श्री अरिहंत निरागी—राग, द्वेष और मोहादिक दोष मात्र से मुक्त हुए सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, उत्कृष्ट चारित्र्यवंत तथा सर्वशक्तिसंपन्न ऐसे अरिहंत भगवान ही देवाधिदेव हैं,

जो सम्पूर्ण अतिशयवन्त होते हुए भी अमृत तुल्य वचनों से भव्य जनों के त्रिविध (मन, वचन और काया सम्बन्धी) ताप को उपशान्त करते हैं ।

२. दया मूल शुचि धर्म सोभागी—किसी का कोई भी अनिष्ट-अहित मन, वचन और काया से नहीं करनेरूप और सबों का ऐकान्त हित करनेरूप सर्व जीवों को सुख-दायी प्रिय निपुण दया का तत्त्व जिन में समाया हुआ है ऐसा अहिंसा संयम और तप लक्षण सच्चा धर्म है ।

३. हित उपदेश गुरुसुसाध, जे धारत गुण अगम अगाध-ज्ञान, वैराग्य, क्षमा, मृदुता, ऋजुतादिक अनेक भले गुणों को स्वयं सेवन करते हुए भी जो भव्य जनों के लिये उनके योग्यतानुसार हितोपदेश देने में तत्पर रहेनेवाले ऐसे सुसाधु निर्ग्रन्थ पुरुष गुरुपद के योग्य हैं ।

४. उदासीनता सुख जगमाहि—संसार में जीवों की भिन्न भिन्न कर्मों के अनुसार जो विचित्रता प्रतीत होती है, उनमें लिप्त न होकर ज्ञानदृष्टि द्वारा उनसे परे रह कर स्व-स्वरूप में स्थित रहना अर्थात् निज कर्तव्यरूप चारित्र में रमणता करना इसी में सच्चे सुख का समावेश है । संसार में दृष्टिगोचर होनेवाली खोटी मायिक वस्तुओं में कर्तृत्व अभिमान कर उनमें लिप्त होजानेवाले जीव ऐसे सुख से बेनसीब ही रहते हैं ।

५. जन्म मरणसम दुःख कोई नाहीं—महादुर्गन्धमय पाखाने में किसी को बिठाने पर अथवा किसी को अन्याय-पूर्वक कैदखाने में डालदेने पर जो दुःख उसे होता है उससे भी बेसुमार दुःख जीव को गर्भावासमें होता है; क्योंकि

गर्भावास में जीव को महादुर्गंधी और परतंत्रता का पूरा ख्याल दिनप्रतिदिन होता रहता है। इससे वह मूर्खित प्राय अवस्था भोगता है और कैदखाने में से भी किसी की अनुकम्पा से मुक्त हो सकता है, अथवा दुःख को कम कर सकता है, किन्तु ऐसा गर्भावास में नहीं हो सकता; इतना ही नहीं परन्तु उसमें अति दुर्गंधी और परतंत्रता का पूरा पूरा अनुभव करना पड़ता है। ऐसे गर्भावास के दुःख से भी माता की योनीद्वारा बाहर निकलते हुए जन्मसमय जीव को अत्यन्त दुःख होता है। उस समय दुःख सचमुच रोंगटे खड़े कर देनेवाला है। इससे भी अनन्ता दुःख जीव को मरणसमय प्रतीत होता है। इसकी सूक्ष्म झांखी अन्य जीवों को भी उस समय अनुभव करते दुःख के अपनी आंखों से देखने पर नजर आती है। यह तो सिर्फ एक समय के दुःख की बात है, किन्तु ऐसे अनन्त जन्म-मरण के फेरे में जीव घूमता ही रहता है। जब तक जन्म-मरण के बीजभूत, राग, द्वेष, मोह, अज्ञान प्रमुख दोष को दूर करने का जीव प्रयत्न नहीं करता तब तक ऐसे अनन्त दुःखों में से उसका छुटकारा होना असम्भव है और राग, द्वेषादिक दोषों को निर्मूल किया कि तुरन्त ही जन्म-मरण के अनन्त दुःखों का अन्त होना निश्चय समझ लेना चाहिये।

६. आत्मबोध ज्ञान हितकार—जिससे आत्मा का स्वरूप प्रकट हो, आत्मा को हितकारी गुण और अहितकारी दोष का भान हो, जिससे हितकारी वस्तु का ही ग्रहण और अहितकारी वस्तु को त्याग करने का लक्ष्य जगे, वो तत्त्व-ज्ञान आत्मा को अत्यन्त हितकारी है। संत साधुजनों की यथाविध उपासना कर के यह प्राप्त करने योग्य है, इस से विज्ञान-विवेक जागृत होता है। कहा है कि “ सो कहिये सो

पूछिये, तामे धरिये रंग । चाते मिटे अबोधता, बोधरूप बहे रंग ॥ ” जिससे राग, द्वेष और मोहादिक का ताप उपशम और उत्तम संयम का सेवन कर सहज शीतलता का अनुभव हो ऐसा आत्मज्ञान ही अत्यन्त हितकारक है ।

७. प्रबल अज्ञान भ्रमण संसार—जिस प्रकार गदुसरा विष्टा में रति मानता है, उसको वो ही प्रिय लगता है परन्तु दूसरी उत्तम वस्तु प्रिय नहीं लगती उसी प्रकार भवाभिनन्दी जीव को क्षुद्रता, तृष्णा, दीनता, मत्सर, भय, शठता, अज्ञता और स्वच्छन्दवृत्ति विगेरे दोषों के कारण जो दीर्घकाल तक संसार पर्यटन करना पड़ता है वह प्रिय लगता है, परन्तु सद्गुणों से जन्म-मरण के भय से मुक्त हो सकते हैं उनका प्रिय नहीं लगना भी प्रबल अज्ञानता का ही कारण है ।

८. चित्तनिरोध ते उत्तम ध्यानः—जब तक जीव को पंच विषयादिक प्रिय है तब तक चित्त का प्रवाह (ध्यापार) उसी दिशा में बहता रहता है । आत्मा को अन्त में अनर्थकारी दिशा में बहते मन के प्रवाह को रोक कर एकान्त हितकारी दिशा में उस प्रवाह को लगाना-लगाने का प्रयत्न करना उत्तम ध्यान कहलाता है । आर्त्तध्यान और रौद्र ध्यान के कारणों को टालकर धर्मध्यान और शुक्ल ध्यान के कारणों के सेवन करने का आदर करना ही आत्मा के लिये एकान्त हितकारी है । चित्त का वेग विषयादिक में बढ़ता रहे ऐसे बुरे कारणों के सेवन से बारंवार संक्लेश पैदा होता है । इसका सम्यग् विचार कर उन बुरे कारणों से होनेवाले संक्लेश को रोकने के लिये अरिहंतादिक पदों का स्वरूप समझ कर उनमें मन को लगाना और उसीमें तल्लीन होजाना ही आत्मा को एकान्त हितकारी है ।—

९. ध्येय वीतरागी भगवानः—जिसने आत्मा-परमात्मा का स्वरूप समझ लिया है ऐसा अन्तरात्मा ध्याता हो सकता है और जिसके समस्त दोषमात्र दूर हो गये हैं ऐसे वीतराग परमात्मा ध्यान करने योग्य ध्येय है । परमात्मा का ध्यान करनेवाले ध्याता ध्यान के प्रभाव से कीट (पेल) भ्रमरी के द्रष्टांतानुसार स्वयं ही परमात्मा के रूप को प्राप्त कर सकते हैं, अतः जिसके समस्त रागादिक दोष विलीन हो गये हैं और समस्त गुणगण प्रकट हो गये हैं ऐसे अरिहंत-सिद्ध परमात्मा का ही ध्यान करना आत्मार्थी जीवों को उद्दत्तकर है ।

१०. ध्याता तासु मुमुक्षु बखान, जे जिनमत तत्त्वारथ जान—जिन्होंने रागद्वेषादिक अंतरंग शत्रुओं को सम्पूर्ण-तया जीत लिया है ऐसे जिनेश्वर भगवान द्वारा कथन किये तत्त्व को भलो भांति जान कर-समझकर जिसको जन्ममरणादिक दुःख को सर्वथा क्षय कर मोक्ष सम्बन्धी अक्षय-अविचल सुख प्राप्त करने की तीव्र अभिलाषा जगो है ऐसे मुमुक्षु जन ही सचमुच पूर्वोक्त वीतराग परमात्मा का ध्यान करने के अधिकारी हैं ।

११. लही भव्यता मोटो मान—जन्म, जरा और मरण के दुःख से सर्वथा मुक्त होकर मोक्ष सम्बन्धी अक्षय सुख प्राप्त करने का अधिकारी बनना अर्थात् उसकी योग्यता प्राप्त करना यह ही सचमुच आत्मसत्कार (Self respect) समझना चाहिये ।

१२. कवण अभव्य त्रिभुवन अपमान—पूर्वोक्त भव्यता-से विपरीत अभव्यता मोक्ष सम्बन्धी शाश्वत सुख से सदा

बेनसीव ही रखे ऐसी अयोग्यता यह ही जगत में सब से बड़ा अपमान समझना चाहिये: । क्योंकि इसीसे जीव जहाँ तहाँ जन्म, जरा और मरण सम्बन्धी अनन्त दावानल में जला हो करता है ।

१३. चेतन लक्षण कहिये जीव—चेतना यह जीव का सामान्य लक्षण है । चेतना अर्थात् चैतन्य-सजीवनपन । शेष ज्ञान, दर्शन, चारित्र, तप, वीर्य और उपयोग ये जीव के विशेष लक्षण हैं । ऐसे लक्षण जीव में हा मिल सकते हैं ।

१४. रहित चेतन जान अजीव—जिसमें पूर्वोक्त चेतना-चैतन्य-सजीवनता विद्यमान नहीं होती वह अजीव अथवा निर्जीव कहलाता है । निर्जीव वस्तु में सामान्य लक्षण चैतन्य ही नहीं तो विशेषलक्षण ज्ञानादिक तो हो ही कैसे ? इस प्रकार जीव और वस्तु का निर्णय करना सहल है ।

१५. परउपकार पुण्य करी जान—जिससे अन्य जीव का हित हो वैसे मन, वचन और काया का सदुपयोग करना, अन्य जातों को शांता-समाधि उत्पन्न हो ऐसे कार्य परमार्थ दृष्टि से करना, कराना या अनुमोदन करना, कभी स्वप्न में भी किसी जीव को पीडा-अशांता-असमाधि-अहित ऐसा मन से भी इच्छा नहीं करते हुए सदा सर्वदा सबों का एकान्त हित-वात्सल्य हो ऐसा ही मन से विचारना, ऐसा ही वचन बोलना और ऐसा ही काया से प्रवर्तन करना, हो ऐसे पवित्र मार्ग से कदापि विचलित न हो इसके लिये सावधान रहना चाहिये । ऐसे हितकारी कार्य करके उसके बदले की इच्छा नहीं करनी चाहिये । यश कीर्ति प्रमुख का लोभ न कर स्वकर्तव्य समझ कर सब पर समदृष्टि रखकर अर्थात् रागद्वेष से होनेवाली विषमता को छोड़ कर और मैत्री प्रमुख

चार भावनाओं का अन्तःकरण से आश्रय ग्रहण कर स्वपर-हित के लिये प्रवर्तन करना यह ही सच्चा पुण्य का मार्ग है। पूर्व महापुरुषोंने भी इसी को पुण्यमार्ग माना है और उपदेश किया है। स्वपर की उन्नति चाहनेवाले को इसी ही मार्ग का अवलम्बन करना योग्य है।

१६. परपीडा ते पाप वखान—क्रोधसे, मानसे, माया से या लोभ से राग-द्वेष के वशीभूत होकर, आत्मा का निष्कषाय-निर्मल स्वभाव भूल कर, परभाव में पड कर “सब जीवों को आत्म समान समझना” इस महावाक्य को भूला कर परजीवों को यथायोग्य सहायता देने के स्थान में ऊलटी पीडा पहुंचाने निमित्त मन से, वचन से, कायासे प्रवृत्ति करना, कराना या अनुमोदन करना, इसके समान दुसरा पाप-अन्यायाचरण क्या हो सकता है ? परभव में जीव को पाप के विरुद्ध विपाक भोगने पडते हैं। पापाचरण से ही जीव को नरक तिर्यंच गति में कंठिन दुःख की यातना सहनी पडती है। इसीसे भवभोर जन ऐसे पापाचरण से सदैव दूर रहते हैं। सब को आत्मवत् समझ कर किसी भी जीव को किसी भी प्रकार का दुःख हो ऐसा कार्य कभी भी न तो स्वयं करते हैं, न करवाते हैं। जो बात खुद को प्रतिकूल दुःखकारी जान पडे उसे दूसरो पर नहीं अजमाना चाहिये। शान्त चित्त से यदि दूसरों की स्थिति का उचित विचार कर जाय तो उसे दुःख पहुंचाने की कभी इच्छा हो ही नहीं सकती। विना विवेक के जीव मिथ्या अहंता और ममता में बेभान होकर दूसरे को दुःख पहुंचाने के लिये उद्यत होजाता है और विवेकद्वारा स्वपर का यथार्थ भान हो जाने पर वह स्वपर के अहितकारी मार्ग से पिछा हट

जाता है । क्षमावंत विवेकी जीव ही अहिंसा धर्म का यथार्थ पालन कर सकता है ।

१७. आश्रव कर्म आगमन धारे—जिससे नये नये कर्म आकर आत्मा से मिले अर्थात् आत्मा के साथ शुभा-शुभ कर्म का मिश्रण होने का जो कारण है उसे शास्त्र में आश्रव कहते हैं । इन्द्रियों के विषयों का सेवन, क्रोधादिक कषाय के वश होना, अविरतपन से रहना, मन, वचन और काया के विचित्र व्यापार करना, और नवतत्त्व प्रकरण में कथित पचीश प्रकार की क्रिया का सेवन करना इनसे शुभा-शुभ कर्मों का आवागमन होता है ।

१८. संवर तास विरोध विचारे—उपरोक्त आश्रव को अटकाने अर्थात् ऊपर बतलाई हुई विविध करणी द्वारा आत्मा के साथ मिश्रण होनेवाले शुभाशुभ कर्म को रोकना संवर कहलाता है । समिति (सम्यक् प्रवर्तन), गुप्ति (मन, वचन और काया का गोपन), परिसह (अनुकूल या प्रतिकूल उपसर्गादिक) और क्षमादिक दस महाशिक्षा का पालन करना, द्वादश भावना और सामायिकादिक चारित्र्यद्वारा पूर्वोक्त आश्रव टाले जा सकते हैं ।

१९. निर्मल हंस अंश जहां होय, निर्जरा द्वादशविध तप जोय—जैसे हंस क्षीर-नीर को पृथक् पृथक् कर सकता है, उसी प्रकार जिसके घट में निर्मल ज्ञान-वैराग्य प्रकट हुआ है वह बाह्य और अभ्यंतर तप द्वारा निर्जरा-पूर्वभव के संचित कर्म का क्षय कर सकता है । खानपान बिना निराहार रहना, आहार में कमी करना, नियमित रूप से

खानपान वगैरे करना, नाना प्रकार के रस का त्याग करना, समझकर स्वाधीनरूप से शीत, तापादिक को सहना, और नाना प्रकार के आसन जप प्रमुख से देह का दमन करना, ये सब बाह्य तपरूप हैं। यह बाह्य तप उत्तम लक्षण से किया जावे तो इससे अभ्यन्तर तप की पुष्टि होती है। जाणता अजाणता गुप्त या प्रकटरूप से किये पाप की निष्कपटरूप से गुरु के समीप शुद्धि करना, गुणीजनों का बहुमान करना, सद्गुणों की सेवा-चाकरी करना, अभिनव शास्त्र का पठनपाठनादिक करना, अग्रिहंतादिक पद का स्वरूप समझ कर उसमें अपनी वृत्ति स्थिर करना और देहमूच्छा का त्याग कर परमात्मस्वरूप में तल्लीन होजाना ये अभ्यन्तर तप कहलाते हैं। समतापूर्वक शास्त्र, आज्ञानुसार पूर्वोक्त तप करने से अनेक जन्म के संचित कठिन कर्म भी क्षय होजाते हैं। अतः मोक्षार्थी जनों को आत्मविशुद्धि करने निमित्त उक्त उभय प्रकार के तप अवश्य सेवना योग्य है। तीर्थकरोंने भी उत्तम तप का आश्रय लिया है।

२०. वेदभेद बंधन दुःखरूप—वेदभेद अर्थात् चार भेदवाला बंधन (बंध) दुःखदायक ही है। परमार्थ ऐसा है कि नवतत्त्व में अनुक्रम से कथित बंध चार प्रकार का है। वह मोक्ष का विरोधी होने से दुःखदायक ही है। १ प्रकृतिबंध, २ स्थितिबंध, ३ रसबन्ध और ४ प्रदेशबंध। आत्मा के ज्ञानादिक गुण को आवरण का स्वभावाला प्रकृतिबन्ध, दीर्घ या ह्रस्व काल की स्थिति का निश्चय करनेवाला स्थितिबंध, १-२-३-४ ठाणियों अथवा तीव्र मंदादिक शुभा-शुभ रस जो विपाककाल में वेदना पड़े वह रसबंध और

इन तीनों के संग्रहरूप जो कर्म के प्रदेश का संबन्ध होता है वह प्रदेशबन्ध । ये कर्मबन्ध शुभ तथा अशुभ दोनों प्रकार के हो सकते हैं । इसका विशेष अधिकार कर्मग्रन्थादिक से जाना जा सकता है । यह शुभ बन्ध भी स्वर्ण की वेड़ी के सदृश और अशुभ बन्ध लोहे की वेड़ी के सदृश है । इन दोनों प्रकार के बन्धों को भारभूत-दुःखदर्श समझकर मुमुक्षु को त्याग करने योग्य हैं ।

२१. बन्ध अभाव ते मोक्ष अनूप—मिथ्यात्व, अविरति कषाय, योग प्रमुख कषाय के सामान्य हेतु हैं और इनके विशेष हेतु भी कर्मग्रन्थ में बतलाये गये हैं । उनका लक्ष्य रखकर उन बन्ध हेतुओं से बचते रहने से आत्मा अनुक्रम से अनुपम ऐसे मोक्षसुख का अधिकारी हो सकता है । राग-द्वेष प्रमुख भावकर्म हैं अर्थात् ये कर्मबन्ध की बहुत पुष्टता करते रहते हैं । इससे आत्मा स्वस्वरूप से च्युत-अष्ट होकर परभाव में ही खूब ललस रहती है और ऐसा करने से संसारसंतति की वृद्धि होती रहती है । बट के बीज के समान उनका अन्त नहीं आ सकता है, परन्तु यदि राग-द्वेष प्रमुख पोषक पदार्थ नहीं मिले तो उसका तुरन्त ही अंत होजाता है । इसलिये तत्त्वज्ञानी अध्यात्मी पुरुष राग-द्वेषादि को ही निर्मूल करने का प्रयत्न करते हैं ।

२२. परपरिणति ममतादिक हेय—अपनी आत्मा को अच्छी तरह से पहचान लेना और उसमें जो अनन्त शक्ति सामर्थ्य समाया हुआ है उसकी जितनी दृढ़ प्रतीति हो ऐसे सर्वज्ञ वचन या वीतराग भगवान् की परम तत्त्वबोधक प्रतिमा का अन्तर लक्ष्य से आलम्बन, लेना और उसमें ही अर्थात् स्वस्वरूप में ही रमण करना ऐसी प्रवृत्ति आत्मा को

अत्यन्त हितकारक है। परन्तु ऐसी आत्मपरिणति तो पुद्गलिक वस्तु में अनादि अनन्तकाल से लगी हुई प्रीति-ममता को छोड़ने पर ही जागृत हो सकती है। अतः आत्मार्थी जनों को ऐसी पुद्गलिक प्रीति छोड़कर आत्मा के अंतरंग ज्ञानादिक गुणों से प्रीति जोड़ना योग्य है। जब तक जीव नकामी परवस्तुओं में ममता बुद्धि रखता है तब तक चाहे जितना काया कष्ट सहे फिर भी वह उसकी आत्मा के लिये हितकारक सिद्ध नहीं हो सकता, किन्तु ममता बुद्धि के नष्ट होते ही शीघ्र ही उसकी सकल करणी उसकी आत्मा के लिये एकान्त हितकारक हो जाती है। अतः मुमुक्षु जीवों को परवस्तुओं पर से ममता बुद्धि को हटाकर आत्मा के स्वाभाविक सद्गुणों में ही ममताबुद्धि रखना उचित है और यह ही कर्त्तव्य है।

२३. स्वपरभाव ज्ञान कर ज्ञेय—स्व अर्थात् आत्म-द्रव्य और पर अर्थात् आत्मा सिवाय अन्य द्रव्य इनका जिस प्रकार यथार्थ ज्ञान हो तब तक ही अपनी शक्तिभर गुरुगम्य अभ्यास करना उचित है। आत्मा, धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, पुद्गल और काल ये छ द्रव्य उनके गुणपर्याययुक्त होते हैं। इनका विशेष अधिकार नव-तत्त्वादिक ग्रंथों में पढ़िये। आत्मा चैतन्ययुक्त चेतन द्रव्य है जब कि शेष सब चैतन्य रहित जड़ द्रव्य है। उनको उनके गुणपर्याय युक्त अच्छीतरह से समझकर आत्मा के अनुयोगी ऐसे पुद्गल प्रमुख परद्रव्यों से निवृत्त होना चाहिये। ज्ञेय अर्थात् जानने योग्य सर्व द्रव्यों को जानकर तजने योग्य को तजना और आदरने योग्य को आदरना, यह ही उत्तम विवेक का फल है। शेष तोते के सदृश केवल मुखपाठ मात्र से तो आत्मा का कहिये वरना वैसा नहीं।

२४. उपादेय आत्मगुण वृन्द, जाणो भविक महा सुख

कंद—आत्मा के अनन्त गुणों का वृन्द अर्थात् समुदाय यह ही उपादेय अर्थात् आदरने-आराधने योग्य हैं । और यह ही आत्मा के लिये परम सुखकारी है । स्वगुणवृन्द की उपेक्षा कर और आत्मगुण के विरोधी अवगुणों का पोषण कर जीव अपने आपका स्वयं ही शत्रु बनता है । इसी से उसे संसारचक्र में अनन्तकाल पर्यन्त भटकना पड़ता है । ऐसी महाखेदकारक और गंभीर भूल सुधारे बिना उसका छुटकारा होना अशक्य है । उसके बिना वह खुद के आत्मा के ही सत्तागत रहे अनन्त सुख का आस्वाद-अनुभव नहीं कर सकता । अनन्तकाल से चली आती अपनी इस भूल को सुधार कर स्वदोष मात्र को जड़ से उखाड़ फेंकने का यत्न करना अत्यन्त जरूरी है कि जिससे आत्मा के सत्तागत सकल गुणवृन्द आसानी से जागृत होकर प्रकाशित हो सके ।

२५. परमबोध मिथ्याद्वन्द्व—मिथ्याद्वन्द्व अर्थात् मिथ्यात्व-विपर्यय-विपरीत वासना, तत्त्व में अतत्त्वबुद्धि और अतत्त्व में तत्त्वबुद्धि, गुण में दोषबुद्धि और दोष में गुणबुद्धि, हित में अहितबुद्धि और अहितमें हितबुद्धि, सुदेव में कुदेवबुद्धि और कुदेव में सुदेवबुद्धि, सुगुरु में कुगुरुबुद्धि और कुगुरु में सुगुरुबुद्धि, इसी प्रकार सुधर्म में कुधर्मबुद्धि और कुधर्म में सुधर्मबुद्धि, ऐसी मिथ्यामति ही मिथ्यात्व कहलाता है । इसका बोध अर्थात् रोक करना ही परम बोध है । उपर लिखित मिथ्यात्व अनादि कुसंग के योग से उत्पन्न हुआ है । उसको रोकने के लिये आत्मार्थी जनों को सुसंग प्राप्त करना उचित है । महासमर्थ ज्ञानी पुरुषों के निष्पत्तिपाती वचनों पर पूर्ण विश्वास किये बिना वह अनादि अनन्त

रोग मिटना कठिन है और बिना इसके मिटे अनन्त अव्या-
बाध अक्षयसुख मिलना भी असम्भव है ।

२६. मिथ्यादृग् दुःख हेतु अबोध—जिससे मिथ्यात्व-
जन्य अनन्त अपार दुःख पैदा हो वह ही अबोध या अज्ञान
है । मिथ्यात्व यह महाशय्य, महाविष, महाव्याधि और
महादुःखरूप है । उसको तथा उसकी महान व्यथा को जो
न मिटा सके उसे ज्ञान नहीं किन्तु अज्ञान ही समझना
चाहिये । जो स्वयं ही पूर्वोक्त मिथ्यामति एवं मिथ्यावासना
से भरे हुए हैं वे बेचारे दूसरों के मिथ्यात्व को क्योंकर मिटा
सकते हैं ? जो स्वयं ही भवोदधि में अनेकशः डूबते हो वे
दूसरों को कैसे तार सकते हैं । जिनको खुद को भी सम्यग्-
दर्शन सम्यक्त्व प्रकट नहीं हुआ वे दूसरे अर्थीजनों को
किस प्रकार सम्यग्दर्शन प्रकटा सकते हैं ? जो स्वयं ही
निरन्तर निर्धन दुःखी स्थिति में दुःख भोगते रहते हैं
वे दूसरों को शाश्वत सधन सुखी स्थिति किस प्रकार प्राप्त
करा सकते हैं ? अतः जिसकी मिथ्यावासना दूर करने की
अन्तःकरण से इच्छा हो उसको ऐसे समर्थ निष्पक्षपाती संत
सुसाधुजनों की हितशिक्षा मानकर, उसपर मनन कर, आचार-
विचार में भरसक प्रयत्न करना चाहिये । यह ही आत्मा के
लिये एकान्त हितकारी मार्ग है और यह ही उपादेय है ।

२७. आत्महित चिन्ता सुविवेक—जिसमें आत्मा का
हित कल्याण हो सके उसका हृदय में सदैव चिन्तन (लक्ष्य)
बना रहे इसे ही सुविवेक अर्थात् सच्चा विवेक कहते हैं ।
शेष विवेक तो केवल कृत्रिम या निरर्थक है । आत्मा क्या
वस्तु है ? इसका स्वरूप क्या है ? इसके क्या गुण हैं ?
इसकी शक्ति कितनी है ? उस पर किस प्रकार आवरण आ

गया है ? वह किस प्रकार प्रकट हो सकती है ? उसमें अन्तरायभूत कौन है ? वह अन्तराय क्यों कर दूर हो सकता है ? उसके साधन कौन कौनसे हैं ? उन साधनों का किस प्रकार उपयोग करना चाहिये ? यह मनुष्यभव कितना अमूल्य है ? इसको किस प्रकार निरर्थक खो रहे हैं इत्यादि आत्मा सम्बन्धी चिंतन के साथ साथ अब विशेषतया जागृत होना बहुत जरूरी है । जिसको आत्मा का अनुभव हुआ है ऐसे संतजनों की सेवा भक्ति बहुमान करना बहुत ही आवश्यक है । स्वहित कार्य में गफलत करने से जीव को अबतक अनेकों यातनाएं सहनी पड़ी है और भविष्य में भी सहनी पड़ेगी, अतः अब और अधिक स्वहित साधन की उपेक्षा न कर जैसे बने वैसे जल्दी उत्साहपूर्वक एवं प्रेम से सत्संगति कर स्वहित साधन का पूरा लक्ष्य रखना चाहिये । इसमें गफलत करने से बड़े भारी दुःख की संभावना है, क्योंकि स्वहित साधने के लिये अन्तर लक्ष्यरूप सुविवेक प्रकट होना जीव के लिये अत्यन्त दुष्कर है ।

२८. तास विमुख जड़ता अविवेक-उक्त प्रकार का आत्मलक्ष्य छोड़ कर केवल जड़ ऐसी पौद्गलिक वस्तुओं में ही प्रीति रखना, उसी में निमग्न हो जाना, इस के उपरान्त दूसरा कोई कर्तव्य अवशिष्ट (शेष) न जानना, खान-पान, ऐश-आराम करना यह ही इस दुनियां में सार वस्तु है और इसी को प्राप्त करने का अहर्निश उद्यम करना ही कर्तव्य है । ऐसे ऐकान्त अज्ञान गर्भित कुविचार ही अविवेक है । ऐसे अविवेक से ही मिथ्यावासना की वृद्धि होती है और इसीसे जीव को संसारचक्र में भ्रमण करना पड़ता है । जन्म, जरा, मृत्यु, आधि-व्याधि-उपाधि और संयोग-वियोग

जन्य अनन्त दुःख दावानल में जला ही करता है और ऐसा होने पर भी मोह-मदिरा के प्रबल वेग विकार से वह अपने आप को सुखी प्रतीत करता है अथवा ऐसे ही कल्पित क्षणिक सुख की आशा रखता है । ऐसे अयोग्य जीव का कल्याण कैसे हो सकता है ?

२९ से ५७ तक २९ प्रश्नों का उत्तर

परभव साधक चतुर कहावे, मूर्ख जे ते बंध बढ़ावे ।
 त्यागी अचल राज पद पावे, जे लोभी ते रंक कहावे ॥ ९ ॥

उत्तम गुणरागी गुणवंत, जे नर लहत भवोदधि अंत ।
 जोग जस ममता नहि रति, मन इन्द्रि जीते ते जति ॥ १० ॥

समता रस सायर सो संत, तजत मान ते पुरुष महंत ।
 सुरवीर जे कंदूष वारे, कायर काम-आणा सिर धारे ॥ ११ ॥

अविवेकी नर पशु समान, मानव जस घट आतम ज्ञान ।
 दिव्य दृष्टि धारी जिनदेव, करतां तास इन्द्रादिक सेव ॥ १२ ॥

ब्राह्मण ते जे ब्रह्म पिछाणे, क्षत्री कर्म-रिपु वश आणे ।
 वैश्य हाणि वृद्धि जे लखे, शुद्ध भक्ष अभक्ष जे भखे ॥ १३ ॥

अथिर रूप जाणो संसार, थिर एक जिन धर्म हितकार ।
 इन्द्रि सुख छिछर जल जाणो, भ्रमण अतिद्रि अगाध वखाणो ॥ १४ ॥

इच्छारोधन तप मनोहार, जप उत्तम जग में नवकार ।
 संजम आतम थिरता भाव, भवसायर तरवा को नाव ॥ १५ ॥

छती शक्ति गोपवे ते चोर, शिवसाधक ते साध किशोर ।
अति दुर्जय मनकी गति जोय, अधिक कपट नारी में होय ॥१६॥

२९. परभव साधक चतुर कहावे—बालक को स्तन-पान की सहज वासना परभव की सिद्धि प्राप्त कराती है । उस और उसके सहज अनेक पुरावा से परभव की प्रतीति कर के इस क्षणिक देह को छोड़ने के पश्चात् जो परभव में खुद को अमुक प्रयाण करना है उसके लिये पहिले से ही शुभ साधन कर रखने के लिये तैयार रहे उसी को सच्चा चतुर समझना चाहिये, क्योंकि वह अपनी चतुराई का सदुपयोग अपने हितसाधन में करता है । अपितु कितने ही मुग्धजन तो लोकरंजन करने के लिये ही स्वचतुराई बतलाते हैं किन्तु वह उसका सदुपयोग न होकर दुरुपयोग है ।

३०. मूर्ख जे ते बन्ध बढ़ावे—मिथ्यात्व, अविरति, कषाय और योग, दुःप्रणिधान के राग-द्वेषादिक दोष जिनके कारण जीव विविध कर्मबन्धन कर संसारचक्र में फिरता रहता है उन आत्मगुणों के विरोधी दोषों को सेवन करने-वाला और आत्मगुणों को नाश करनेवाला आत्मद्रोही मूर्ख है । बुद्धि प्राप्त कर तत्त्व का विचार करना चाहिये । इस महावाक्य के गूढार्थ को न समझ कर इसका विरुद्ध उपयोग करनेवाला दुर्बुद्धि विवेकहीन मूर्ख ही कहलाता है । दुर्लभ मानव देह को प्राप्त कर वीतरागप्रणीत व्रत-नियम का पालन करना इस महावाक्य की उपेक्षा कर तुच्छ एवं क्षणिक ऐसे विषयसुखों में ही मग्न होजाना बड़ी मूर्खता है । लक्ष्मी प्राप्त कर सुपात्रदान द्वारा उसका लाभ

उठाना इस महावाक्य का मर्म भूल कर प्राप्त की हुई लक्ष्मी को केवल पश-आराम में ही उड़ा देना अथवा कृपणता दोष से उस पर खोटी ममता बुद्धि रखकर उसका कुछ भी सदुपयोग न करना इसे भी मूर्खता न कहें तो और क्या ? और जिहा पाकर दूसरों से प्रीति उत्पन्न हो ऐसे प्रिय एवं पथ्यवचन बोलना इस महावाक्य को भूला कर जैसे जैसे बकर्वींद करते रहना यह उन्मतत्ता नहीं तो और क्या ? इन ऊपर लिखे महावाक्य में ही बहुधा सब सार का समावेश है । जो इनका सार समझ कर उसके अनुसार व्यवहार करते हैं उनको संसारचक्र में अधिक काल तक नहीं भटकना पड़ता है । तत्त्व रहस्य समझ कर, तत्त्वश्रद्धा निश्चल रख कर जो तत्त्वरमणता करते हैं, अर्थात् जड़ चेतन को अच्छी प्रकार समझ कर स्वचेतन द्रव्य स्थित अनन्त अगाध शक्ति-सामर्थ्य की दृढ़ प्रतीति कर जो स्वआत्मा के ही सत्तागत रहनेवाली अनन्त अपार शक्ति को प्रकट करने की पवित्र बुद्धि से वीतराग वचनानुसार प्रवृत्ति करते हैं उन भाग्यशाली भव्यजनों को अधिक भवभ्रमण नहीं करना पड़ता । किन्तु ऊपर लिखी रीति के विपरीत अपनी इच्छानुसार यश कीर्ति की इच्छा से या गतानुगतिकता से दूसरे किसी प्रकार के बदले की इच्छा से दानादिक धर्मक्रिया करते हैं वे मूर्खजन आत्महित नहीं साध सकते, अतः मोक्षार्थीजनों को यदि कोई धर्म-अनुष्ठान करना हो तो केवल आत्मकल्याण के लिये ही करना चाहिये, क्योंकि ऐसे पवित्र आत्मलक्ष्य से आत्मा निर्मल होती है और विपरीत लक्ष्य से आत्मा मलिन हो जाती है ऐसा समझ कर विवेकबुद्धि द्वारा विचार कर स्वाहित आदरना चाहिये ।

३१. त्यागी अचल राज पद पावे—सद् विवेकद्वारा तत्त्वातत्त्व का निश्चय कर जो सत्पुरुष तजने योग्य को तज देते हैं और आदरने योग्य को आदरलेते हैं। वे अन्त में अविचल मोक्ष पदवी को प्राप्त करते हैं। जिन कारणों के सेवन से जीव को नाहक भवभ्रमण कर अन्तदुःख सहने पड़ते हैं वे सब कारण त्याज्य हैं और जिन कारणों के सेवन से जीव सर्व कर्म बन्धनों से मुक्त हो कर अन्त में परमपद को प्राप्त करते हैं वे ग्रहण करने योग्य हैं। अर्थात् सर्व पापस्थान को समझ कर परित्याग करने योग्य हैं और वीतराग सर्वज्ञ-कथित सर्व गुणस्थान अनुक्रम से ग्रहण करने योग्य हैं। इस प्रकार विवेकयुक्त त्याग वैराग्य को सेवन करनेवाले अनुक्रम से अक्षयसुख को भोग सकते हैं। अपने अपने अधिकारानुसार धर्म साधन कर अनुक्रम से ऊंची सिढ़ी पर चढ़नेवाले सुखपूर्वक स्वउन्नति को साधकर अक्षय अबाधित सुख को प्राप्त कर सकते हैं।

३२. जे लोभी ते रंक कहावे—यथायोग्य भोगसामग्री के प्राप्त होने पर भी जो लोभान्ध होकर अधिकाधिक की तृष्णा करते रहते हैं वे ही सचमुच दीन-दुःखी हैं और प्राप्त सामग्री में सन्तुष्ट रह कर जो प्रसन्नतापूर्वक परभव के लिये सत्साधन का सेवन करने को उद्योगवंत रहते हैं वे ही सचमुच-सुखी हैं। “न तृष्णायाः परो व्याधिः, न तोषात् परमं सुखम्” यह महावाक्य उपरोक्त बात का समर्थक है। ऐसा समझ कर समझदार व्यक्ति को संतोषवृत्ति धारण करना चाहिये।

३३. उत्तम गुणरागी गुणवंत, जे नर लहत भवोदधि अन्त—जो स्वयं सद्गुणी होते हुए भी दूसरे सद्गुणी का रागी होता है वह पुरुष शिघ्र ही संसार का अन्त पा सकता

है । जो स्वयं गुणी हों कर दूसरे के सद्गुणों को सहन नहीं कर सकता और इसलिये उसके ऊपर अकृत्रिम प्रेम रखने के स्थान में द्वेष ईर्ष्या या मत्सर धारण करता है वह स्वयं स्वगुण से च्युत हो कर भव अटवी में ही भटकता रहता है । अर्थात् द्वेष दोष से अच्छे गुणों का भी नाश हो जाता है और उत्तम गुणराग से गुणहीन भी उन्नति को प्राप्त करता है । श्रीमद् यशोविजयजी उपाध्यायने १८ पापस्थानक की संज्ञाय में द्वेष की संज्ञाय में द्वेष दोष से होनेवाली महा-हानि और गुणराग से हानेवाला एकान्त आत्मलाभ का भलो-भांति वर्णन किया है, अतः उससे उस सम्बन्ध में विशेष मनन कर कृष्ण वासुदेव के समान सद्गुणग्राही बनने का प्रयत्न करना उचित है ।

३४. जोगी जस ममता नहीं रति--जिस को रंचमात्र भी परपुद्गल वस्तु में ममता नहीं होती वह ही सच्चा योगी है । उत्तम प्रकार के योग से जिसने ममता का नाश कर दिया है वह ही मोक्ष का अधिकारी हो सकता है । ममता मूर्च्छा ही सचमुच परिग्रहरूप है और परिग्रह से उन्मत्त हुए बेचारे जीवों की केवल दुर्दशा ही होती है । तिस पर भी जो साधुवेष धारण कर परिग्रहण धारण करते हैं उनकी तो सर्वत्र महा विटम्बना होती है । क्योंकि वे साधु वेष में जगत को ठगते हैं अर्थात् धर्मठग बन जगत को ठगते हैं और सर्वज्ञ भगवान की पवित्र आज्ञा का भंग करते हैं । सर्वज्ञ भगवान ने साधु को द्रव्य भाव से निर्ग्रन्थपन धारण करने का आदेश दिया है । द्रव्य से स्वर्ग आदि और भाव से मूर्च्छा का परित्याग करना भगवानने फरमाया है । उस प्रकार प्रतिज्ञा करने पर भी पुनः प्रतिज्ञा भ्रष्ट हो कर ममता धारण करना अत्यन्त अनुचित है । कहाँ भी हैं कि “ ममता धिर

सुख शाकिनी, निरममता अनुकूल, ममता शिव प्रतिकूल है, निरममता अनुकूल ॥ ”

३५. मन इन्द्र जीते ते जति—मन को और इन्द्रिय वर्ग को वश में कर वीतराग परमात्मा द्वारा आदेशित दश शिक्षा को अच्छी प्रकार समझ कर जो आराधना करते हैं वे ही सच्च यति हैं और इसके विपरीत आचरण कर अर्थात् मन और इन्द्रियों को स्वतंत्र छोड़ कर जो केवल स्वच्छन्दपन से आज्ञा विरुद्ध आचरण करते हैं वे तो केवल यति नाम को कलंकित करनेवाले हैं यह सच्च समझना । जो उत्तम प्रकार की दश शिक्षा सर्वज्ञ भगवानने आत्मा के पेकान्त हित के लिये फरमाई है वे इस प्रकार हैं:—

१. क्षमागुण धारण कर सहनशील बनना. २. मृदुता-कौमलता धारण कर सद्गुणी प्रत्ये नम्रता धारण करना. ३. ऋजुता अर्थात् सरलता धारण कर निष्कपट वृत्ति रखना. ४. लोभ छोड़कर संतोषवृत्ति रखना ५. यथाशक्ति बाह्य अभ्यन्तर तप द्वारा आत्मविशुद्धि करना ६. संयम गुण द्वारा आत्मनिग्रह करना और सर्व जंतुओं को आत्म समान समझ कर किसी के प्रति प्रतिकूल आचरण कदापि नहीं करना. ७. प्रिय और पथ्य अर्थात् हितकारी सत्य भाषण करना. ८. अन्यायाचरण छोड़कर प्रमाणिकपन से अर्थात् शुद्ध अन्तःकरण से व्यवहार करना. ९. ममतादिक परिग्रह को अनर्थरूप समझ कर—निर्धारीत कर निर्ममत्वपन—निःस्पृहपन धारण करना. १०. मन, वचन और काया की पवित्रता कायम रख कर चाहे जैसे विषयभोग से विरक्त रहना । उक्त दश महा-शिक्षा को यथार्थ रीति से अनुसरण करनेवाले यति जगत

के लिये महा आशीर्वादरूप हैं, और वे परम पवित्र मार्ग का उल्लंघन कर केवल आपमति से स्वच्छंदपन से फिरने-वाले यति तो केवल जगत में श्रापरूप ही हैं ।

३६. समता रस सायर सो संत-राग, द्वेष और मोह-जन्य ममतादिक विचारों को छोड़कर जो सदा समता रस में ही लीन रहते हैं वे ही सचमुच संत पुरुष हैं ऐसे समतावंत साधु सचमुच विश्ववंद्य हैं । संसार में ऐसी कोई भी वस्तु नहीं है जिस को उनकी उपमा दी जा सके, अतः ऐसे समतावंत संत साधु जन उपमानीत कहलाते हैं । ज्ञानसार में कहा है कि “ जिसका समता रस स्वयंभूरमण समुद्र की स्मृति करता है और निरंतर बृद्धि प्राप्त करता जाता है ऐसे मुनीश्वरों की उपमा योग्य इस चराचर जगत में कोई भी वस्तु दृष्टिगोचर नहीं होती ” तिस पर भी जो चन्द्र, सूर्य, सायर, भारंड प्रमुख पदार्थों की जो उपमा दी जाती है उसको एक-देशीय समझना चाहिये ।

३७. तजत मान ते पुरुष महन्त—जो मान मनुष्यों में सामान्य नियमानुसार दृष्टिगोचर होता है और जिसके कारण जीवों को बहुधा अनेकों कष्टों का सामना करना पड़ता है तथा जिसके परिणामस्वरूप नरकादि दुर्गति में भी जाना पड़ता है उस दुःखदायी मान-अभिमान को जो छोड़ देता है वह ही बड़ा महन्त पुरुष है । अभिमान त्याग का उपाय नम्रता है । जब तक हम पूर्णता प्राप्त न कर लें तब तक अभिमान क्यों कर करे ? तथा पूर्णता प्राप्त कर लेनेवाले को भी अभिमान करने की क्या आवश्यकता है ? अर्थात् पूर्ण एवं अपूर्ण के अभिमान करने के लिये कोई कारण ही नहीं रहता । तिस पर भी जो तत्त्व से पूर्णता प्राप्त

कर चुके हैं वे तो कभी भी अभिमान नहीं करते, अपितु अभिमान छोड़कर नम्रता गुण की प्राप्ति से ही पूर्णता प्राप्त होती है और जो अपूर्ण होने पर भी अभिमान-मिथ्या अभिमान करते हैं उनको पूर्णता प्राप्त हो ही नहीं सकती, अपितु थोड़ी बहुत प्राप्त की हुई पूर्णता भी नष्ट हो जाती है। अतः सब से श्रेष्ठ बात यह है कि जिस जिस प्रकार गुण की वृद्धि होती जाय वैसे ही वैसे नम्रता की भी वृद्धि होनी चाहिये। जिस जिस प्रकार नम्रता में वृद्धि होगी वैसे ही गुणवृद्धि में गति शीघ्रतया होगी और जैसे नम्रता में वृद्धि होगी वैसा ही गुणवृद्धि में भी कमी होती जायगी “ लघुता तहां प्रभुता ” “ और “ प्रभुता से प्रभु दूर ” ऐसा नियम है। इसीसे रावण और दुर्योधन जसों का भी बेहाल हुआ और रामचन्द्र तथा पांडवों का अभ्युदय हुआ।

३८. सूरवीर जो कन्द्रप वारे—जो कामविकार का निवारण करे और विषयवासनाओं को निर्मूल करे वे ही सचमुच शूरवीर अर्थात् बहादुर हैं और जो कामविकार के वशीभूत होकर स्वपरहित से वंचित रहता है वह ही डर-पोक या कायर है। लखों पुरुषों का सामना कर रण में झझनेवाले अनेकों सुभट होते हैं, परन्तु एक अबला-स्त्री के नेत्र कटाक्ष को वे भी सहन नहीं कर सकते, स्त्री के सामने केवल कायर बन जाते हैं। अपितु कामविकार से अंधे होकर अंधे बन जाते हैं। अपनी मर्यादा से मुंह मोड़ कर जहां तहां भटकते रहते हैं और अनेक स्थानों पर मार-भर्त्सना एवं अपमान के शिकार बनते हैं तथा अन्त में मलिन वासना से मर कर अन्त नीच गति में उत्पन्न होते हैं। अतः प्रत्येक स्त्री-पुरुष को कामविकार को बश में कर

अपनी मर्यादा को निष्कलंक बनाये रखने का उद्योग करना चाहिये । कामविकार को वश में करनेवाले स्त्री-पुरुष का ही शीलरत्न जगमगा उठता है । शीलरत्न ही मनुष्यजाति का सच्चा भूषण है । संतोषी पुरुष ही शीलरत्न को प्राप्त कर सकते हैं । पूर्व काल में ऐसे अनेकों स्त्री-पुरुष रत्न थे कि जिनके पवित्र नाम का आज तक प्रभातकाल में स्मरण किया जाता है । ऐसे पवित्र स्त्रीपुरुषों का अनुकरण कर मन, वचन और काया की शुद्धि से शीलरत्न की प्राप्ति और अनुक्रम से विषयवासनाओं के निर्मूल करने का आत्मारथी सज्जनों को प्रयत्न करना चाहिये ।

३९. कायर काम आणा शिर धारे—विषय-विकार के वश होकर विवेकरत्न को खो कर जो स्वमर्यादा से विमुख हो जाते हैं वे ही कायर हैं । ऐसे कायर पुरुष स्वपर का जीवन नष्ट करते हैं । कामांध होकर खुद मर्यादा भ्रष्ट होते हैं और दूसरों को भी उन्मार्गगामी बना दोनों का अधःपात कराते हैं । कामांध माता को अपने पति एवं पुत्र का मान नहीं रहता, अपना कल्पित स्वार्थ सिद्ध करने के लिये वह उनके अमूल्य प्राणों की भी आहुती दे देने में नहीं हिचक-चाती और भ्रष्ट से भ्रष्ट नीच नादान के साथ भी चली जाती है । इसी प्रकार कामांध पुत्र भी अपनी कुलमर्यादा को ताक में रख अपनी माता, भगिनी एवं पुत्री के साथ भी दुर्व्यवहार-दुष्टाचार करने से बाज नहीं आता । उसको कायर इसलिये कहा गया है कि वह मूर्ख अपने प्रबल दोषों के कारण उसको भविष्य में होनेवाले कष्टों से बचने के लिये किसी भा प्रकार का उद्योग नहीं करता । ऐसे कामांध स्त्री-पुरुषों के लिये प्रबल काम विकार से इस संसार में भी अनेक प्रकार के अनर्थों का होना संभव है और भवान्तर में

भी नरकादिक के महान त्रासदायक दुःख की परंपरा उसको बहुत बार भोगनी पड़ती है । तिस पर भी मनुष्यजन्म में स्वपर हित साध लेने का सुवर्ण अवसर खो देनेपर उसे फिर से नहीं मिल सकता है । कदाचित बहुत समय पश्चात् अनेको कष्ट सहने पर उसे फिर से मनुष्य जन्म भी प्राप्त हो जाय तो भी सांढ के सदृश स्वच्छन्दरूप से भोगित विषय भोग से पुष्ट हुई विषयवासना के फिर से जागृत होते ही वह जीव फिर से विषय वमल में षड जाता है । अतः जैसे जैसे समझदार प्राणी को उत्तम साधनद्वारा विषय पास से मुक्त हो कर निर्विकारपन प्राप्त करने का प्रबल पुरुषार्थ करना चाहिये।

४०. अविवेकी नर पशु समान—जिन में विवेक जागृत नहीं हुआ तथा जो विवेक रत्न प्राप्ति के लिये भरसक प्रयत्न नहीं करते वे मनुष्य होते हुए भी पशु तुल्य ही हैं । क्योंकि आहार, भय, मैथुन और परिग्रहरूप चार संज्ञा तो दोनों के लिये समान ही है । जिससे कृत्याकृत्य, हिताहित, भक्ष्याभक्ष्य, पेयापेय के गुणदोष यथार्थरूप से समझ में आसके ऐसा विवेक घर में प्रकट हो तब ही मनुष्य जन्म की सफलता है । पशु में प्रायः ऐसा विज्ञान ही नहीं सकता तब यदि मनुष्य चाहे तो बुद्धिबल से तत्त्व-तत्त्व का विचार कर, निश्चय कर अतत्त्व को छोड़कर तत्त्व को ग्रहण कर सकते हैं । जो बुद्धिबल के प्राप्त होने पर भी उसका उपरोक्त लिखेअनुसार उपयोग नहीं कर नाना प्रकार की विषयवासनाओं के पोषण के निमित्त ही उनका ऊलटा उपयोग करते हैं, तथा दुर्लभ मानवदेह, लक्ष्मी और वाणी का भी उसी प्रकार विपरीत उपयोग करते हैं, वे प्राप्त की हुई शुभ सामग्री को भी खो बैठते हैं कि जिस शुभ सामग्री

कों उनके लिए अन्य जन्म में भी ऐसा उद्यम नहीं करनेसे फिर से मिलना मुश्किल हो जाता है। अतः उत्तम स्त्री पुरुषों को मोह, अज्ञान, अविवेक को छोड़कर जैसे हो सके वैसे सत्संग प्राप्त कर निर्मल ज्ञान और विवेक प्राप्त करने का अचुक प्रयत्न करना चाहिये कि जिससे यह मानव भव सफल हो सके।

४१. मानव जस घट आत्मज्ञान—जिनके हृदय में विवेक जागृत है वे ही सच्चे मानव हैं, क्योंकि उन्हीं का जन्म सफल है। आत्मज्ञान द्वारा स्वपर का, जड़ चैतन्य का, त्याज्यात्यज्य का, कृत्याकृत्य का, हिताहित का, भक्ष्या-भक्ष्य का, पेयापेय का तथा गुणदोष का निश्चय हो सकता है। इस प्रकार तत्त्व निश्चय होने से स्वपरहित की निश्कतया सिद्धि हो सकती है। और उससे चलायमान नहीं होने पर सुखपूर्वक साध्य की सिद्धि हो सकती है इससे प्रत्यक्ष है कि आत्महित की सिद्धि के लिये आत्मज्ञान कितना उपयोगी है। आत्मा में जो अनन्त शक्ति विद्यमान है उस पर पूरे पूरी श्रद्धा करानेवाला आत्मज्ञान ही है और ऐसी दृढ़ आत्म श्रद्धा होने पर ही स्व आत्मस्थित अनन्त शक्ति को व्यक्त (प्रकट) करने का निश्क तथा प्रयत्न किया जा सकता है कि जिससे अनुक्रम से आत्मरमणता के योग से अविचल मोक्षसुख प्राप्त हो सकता है।

४२. दिव्यदृष्टिधारी जिन देव, करता तास इन्द्रादिक सेव—जिन्होंने ने राग द्वेष एवं मोहादिक दोषों को दूर कर दिया है और जिनको परम शान्त दशा का अनुभव हो गया है अर्थात् जिन को परम दिव्यदृष्टि प्राप्त हो गई है कि जिससे इन्द्रादिक देवता भी उनकी सेवा करने को लाला-

यित रहते हैं। ऐसे जिन अरिहंत तीर्थंकर भगवान सच्चे देव हैं, अतः यह निश्चय है कि वे ही देवाधिदेव हैं। इस प्रकार स्वबुद्धि से तत्त्वनिश्चय कर कल्याण अर्थी जनों को उक्त जिनेश्वर भगवान का हो आत्मा की सम्पूर्ण विभूति का साक्षात्कार करने निमित्त दृढ़पन (निश्चिलपन) से अवलम्बन करना योग्य है। जिन्होंने सम्पूर्ण स्वरूप साक्षात्कार कर लिया है ऐसे जिनेश्वर भगवान को अनन्य भाव से अवलम्बन करनेवाला भी आत्मसाक्षात्कार का अनुभव कर सकता है इसमें कोई आश्चर्य नहीं है।

४३. ब्राह्मण ते जे ब्रह्म पिछाने—ब्रह्म जो परमात्मा उस का स्वरूप अच्छी प्रकार से समझे वह ब्राह्मण; अथवा ब्रह्म जो ज्ञान-उज्योति, उसी में स्नान करे, ज्ञान में निमग्न रहे, अज्ञानाचरण न करे वह ब्राह्मण, अथवा ब्रह्म वह जो ब्रह्म-चर्य-शील, संतोषादिक सद् गुणों का सदा सेवन करे वह ब्राह्मण। उपरोक्त शब्द परमार्थ से स्पष्ट है कि सम्यग् ज्ञान और सम्यग् आचरण इन दोनों के साथ साथ सेवन से ही ब्राह्मण होता है। जिसमें सम्यग् ज्ञान भी नहीं और सम्यग् आचरण भी नहीं वह सच्चा ब्राह्मण नहीं। इस उत्तम आशय से अन्यत्र कहा है कि “ सर्व जाति में ब्राह्मण्यन भी है तथा सर्व जाति में चान्डालपन भी है और चान्डालों में भी ब्राह्मण है यह वचन उपरोक्त बात की पुष्टि करता है। अर्थात् निर्मल बोध और निर्मल-निर्दम, आचरण से ही ब्राह्मण हो सकता है।

४४. क्षत्री कर्म रिपु वश आणे—राग, द्वेष और मोहादिक कर्म शत्रुओं का निग्रह कर उनको अपने वश में करनेवाला हो सच्चा क्षत्री है। केवल क्षत्री कुल में जन्म

लेने मात्र से ही कोई कार्य सिद्ध नहीं हो सकती । सच्चा क्षत्रीयपन तो कर्म शत्रुओं को वश में कर लेने में ही समाया हुआ है ऐसे उपरोक्त शब्दों से स्पष्ट है । शेष क्षत्री नामधारी राग, द्वेष और मोहादिक कर्म शत्रुओं को वश में करने के बदले ऊलटे उनके वशीभूत हो दीन, अनाथ और निरपराध जानवरों को शोक के लिये अथवा जीभ की लोलुपता से सिकार करते हैं वे तो स्वक्षत्रिय नाम को केवल कलंकित ही करते हैं । सच्चे क्षत्री पुरुषरत्नों में तो उत्तम प्रकार की क्षमा, मृदुता, सरलता, सत्य, संतोष और संयमादिक उत्तम प्रकार के सद्गुण होने चाहिये । शुद्ध शील-अलंकार को धारण करना, परदारा सहोदरपन रखना, उत्तम नीति और न्याय की धुरा को धारण करना, अनीति और अन्याय को देशनिकाल देना, विवेकरत्न को जागृत कर मांस-मदिराके दुष्ट व्यसनों को निर्मूल करना आदि सद्गुणों को अवश्य धारण करना चाहिये । जो जो जन चाहे जिस जाति के क्यों न हो ? यदि वे उक्त सद्गुणों को धारण करें तो वे सज्जन उस उस जाति में उत्तम प्रकार के दृष्टान्तरूप बन अनेक दीन-अनाथ जनों का उद्धार करने में समर्थ हो सकते हैं तथा शीघ्रतया ही स्वदेशोद्धार करने में सहाय-भूत सिद्ध हो सकते हैं ।

४५. वैश हाणी वृद्धि जे लखे—जो हानि लाभ का विचार कर जिस में अचूक लाभ हो वह कार्य करे और जिसमें अचूक हानि होना संभव हो वह कार्य कभी न करे उसे ही सच्चा वैश्य समझना चाहिये । चाहे जिस अवश्य कारणों से जैसे ब्राह्मण और क्षत्रियों में स्थिति का विपर्यय होना जान पड़ता है अर्थात् जैसी उनकी परमार्थी स्थिति होनी चाहिये उससे बहुधा विपरीत ही दिखाई देती है उसी

प्रकार वैश्य लोगों में भी बिखाई पड़ती है, गहरी जड़ जमा कर बैठे हुए हैं, मुठे वहम, खोटे रीत-रिवाज, खोटे उडाउ खर्च, मिथ्या आडम्बर और उसी में अपनी, अपनी जाति की बढाई समझने के उपरान्त देश की दुर्दशा या विनाश करने वाली महा अनिष्ट इर्षा-अदेखाई द्वेष और मत्सर आदि दुर्गुण बहुत मजबूत होकर स्वपर का विनाश करने को तैयार रहते हैं। ऐसे घातक दोषों को दूर करने और उनको जड़-मूल से नष्ट करने में अब अधिक विलम्ब करने की क्या आवश्यकता है ? अब तो कुम्भकरुण की निद्रा से जगना ही जरूरी है। अन्यथा बहुत खेदकारक विनाशकाल, दिनप्रति-दिन नजदीक आना ही संभव है। जगते को कोई भय नहीं होता—इस महावाक्य को वैश्यवर्ग को अब तत्तण क्षणः स्मरण रखना चाहिये। 'बीती तां हि विसार के, आगे की सुधि लेय' इसमें जितनी उपेक्षा होगी उतनी ही अधिक हानि होगी। समझदार को अधिक क्या कहें।

४६. क्षुद्र भक्ष अभक्ष जे भखे—जिसके भक्ष्याभक्ष्य का कोई नियम नहीं, जो पर जीवों के किमती प्राणों का नाश कर-कराकर राक्षसों के समान मांसभक्षण करते हैं, सुरापान करते हैं, मृगया के शोक में संख्याबंध जीवों का संहार करते हैं, कराते हैं और ऐसे अनर्थकारक कार्यों में तत्तणिक कल्पित सुख-स्वार्थ के लिये असंख्य जीवहिंसा की कोई परवाह नहीं करते ऐसे नीच नादानजनों को ज्ञानी पुरुष शूद्रजनों की कोटि में गिनते हैं। उत्तम पुरुष तो स्वप्न में भी परजीव को कष्ट पहुंचाना नहीं चाहते। समझदार सज्जन पुरुष तो सभी के प्राणों को अपने प्राण के समान या उससे भी अधिक समझ कर अपने प्राण से भी परप्राण की अधिक रक्षा करते हैं। अतः वे मिथ्या भोजशोक के बशे-

भूत न होकर जिस प्रकार स्वपर का अधिक हित हो उस प्रकार दिन रात प्रयत्न करते रहते हैं। सज्जन पुरुष नीति-न्याय-प्रमाणिकता के मार्ग को छोड़कर अनैति-अन्याय-अप्रमाणिकता के मार्ग का कभी अवलम्बन नहीं करते। इसी में उनकी उत्तमता का समावेश है; जब कि शूद्रजन अपने कल्पित तुच्छ स्वार्थ के लिये दूसरों के प्राण लेनेसे भी बाज नहीं आते। ऐसे अनार्य आचरण करनेवाले शूद्र-जन अपने इस भव और परभव को बिगाड़ते हैं और दुनियां में श्राप रूप होकर अनेकों अज्ञानीजनों को उन्मार्ग-गामी बना कर दुःखभागी बनाते हैं।

४७. अथिरूप जानो संसार-संसार-संसार की माया, संसार का सुख, सब अथिर-अशाश्वत है। क्षण में एक गति में तो क्षण में दूसरी गति में कर्मवश जीव भटकता ही रहता है। नाथे हुए सांड के सदृश जीव को कर्म जहां खींचकर ले जाये वहां जाना ही पड़ता है। इसमें उसका कोई बस नहीं चलता है। अर्थात् कर्मवश जीवों का संसार में अनियत वास है। फिर भी “जैसी मति वैसी गति” इस शास्त्रवचनानुसार अच्छी मति से शुभ करणी करनेवाले को शुभ गति-देव मनुष्यरूप होती है और बुरी मति से अशुभकरणी करनेवाले को बुरी गति-नरक तिर्यचरूप होती है। परन्तु जब तक उनके मूलरूप राग द्वेष मोहादिक सब नष्ट नहीं हो जाते तब तक संसार परिभ्रमण तो करना ही पड़ता है और तब तक विकार के वशीभूत होकर संसार की माया में फँसकर परिणाम में अति दुःखदायी ऐसे कल्पित क्षणिक सुख में सुखबुद्धि रख मधुबिन्दू के दृष्टान्तरूप उनमें फँसकर प्राणत्याग करता है। इस प्रकार के विषयवासना के कारण एक भवसे दूसरे भव में और दूसरे

भव से तीसरे भव में इस प्रकार भवपरम्परा का अपनी ही गंभीर मूल से भवचक्र में परिभ्रमण किया ही करता है।

४८. थिर एक जिन धर्म हितकार—इस अस्थिर संसार में यदि कोई स्थिर, सार और हितकर वस्तु प्राप्त हो सकती है तो वह जिनेश्वर भगवान् द्वारा भाषित धर्म ही है। अर्थात् प्रत्येक आत्मद्रव्य में जातिवन्त रत्न की ज्योति के सदृश सत्तागत व्याप्त शुद्ध सनातन ज्ञान दर्शन चारित्रादिक धर्म सदास्थिर, साररूप और ऐकान्त हितकर है। उसी प्रकार उक्त आत्मधर्म को व्यक्त-प्रकट करने के लिये सर्वज्ञ परमात्मा से निर्मित किये साधन भी प्रवाहरूप से सदा विद्यमान है। निर्मल स्फटिक रत्न के सदृश आत्मा का मूल सत्तागत स्वभाव निष्कषाय अर्थात् क्रोधादिक कषाय रहित है, किन्तु जिस प्रकार उपाधि (उपर रखे राते काले पुष्पों) के सम्बन्ध से स्फटिक भी राता काला मालूम पड़ता है, उसी प्रकार आत्मा भी पुण्य पाप के योग से रागद्वेषरूप परिणाम को प्राप्त होती है अर्थात् सकषायी बनती है। जैसे स्फटिक रत्न ऊपर रखे हुए पुष्परूप उपाधि सम्बन्ध को दूर करने से स्फटिकरत्न जैसा का तैसा उज्ज्वल प्रतीत होता है, उसी प्रकार आत्मा के साथ लगे हुए पुण्य पाप से हुए रागद्वेषरूप परिणाम को दूर करने से आत्मा निर्मल-निरावरण-निष्कषाय-निर्विकल्प बना रहता है। उस समय तरंग रहित रत्नाकर में रत्नकी राशि के सदृश अन्तर्ज्ञान दर्शन और चारित्रादिक सद्गुणों का समूह आत्मा के सगुण प्रदेश में जलकृत व्यक्त-प्रकट हो जाता है। आत्मप्रदेश में सदा सत्तागत व्याप्त सद्गुणसमुदाय को जो रागद्वेषादिक कर्म आवरण प्रकट नहीं होने देते हैं उन रागद्वेषादिक को समूल दूर करने के लिये सदा सचेत रह कर सर्वज्ञ देशित सत् साधनों को ग्रहण करना-सदुद्यम

करना ही आत्मार्षी सज्जनों का मुख्य कर्त्तव्य है, और यह ही जिनेश्वर परमात्माद्वारा प्ररूरीत शुद्ध सनातन शैली है।

४९. इन्द्रियसुख छिल्लर जल जाणे—जिस प्रकार एक महासागर अथवा अगाध जलवाले सरोवर के सामने छिड़ले जलवाला गड्ढा किसी गिनती में नहीं होता, उसी प्रकार शुद्ध निष्कषाय आत्मा के अतीन्द्रिय स्वाभाविक सुख के सामने इन्द्रियजन्य विषयसुख केवल गड्ढे के समान अल्प एवं तुच्छ हैं ऐसा समझना। आत्मा का शुद्ध स्वाभाविक सुख निरुपाधिक-उपाधिवाजत है जबकि इन्द्रियजन्य सुख सोपाधिक अर्थात् उपाधिभुक्त है। आत्मा का सहज सुख निर्विकल्परूप है और इन्द्रियसुख सविकल्परूप है। आत्मा का सुख स्थिर-चिरस्थायी है और इन्द्रिय सुख अस्थिर-क्षणिक है। आत्मा का सुख सम्पूर्ण है और इन्द्रिय सुख अपूर्ण है। आत्मा का सुख अकृत्रिम है और इन्द्रिय सुख कृत्रिम-कल्पित है। आत्मा का सुख एकरूप है और इन्द्रिय सुख नानारूप है तथा आत्मिक सुख शाश्वत है और इन्द्रिय सुख क्षणिक है। उक्त उभय जात के सुख में ऐसा प्रकट पटान्तर समझ कर आत्मार्षी सज्जनों को आत्मा का सहज शुद्ध अखंड अभय निर्विकल्प निरुपाधिक अकृत्रिम ऐकान्त अजरामर ऐसा शाश्वत सुख संप्राप्त करने के लिये ही अहोनिश उद्यम करना चाहिये। इन्द्रियसुख का मोह छोड़कर मन को स्थिर करने से उसका मिलना सुलभ है।

५०. श्रमण अतिन्द्रि अगाध वखाणों—श्रमण तपस्वी मुनिराज को कहना चाहिये कि जिनके द्वारा अनुभवित सहज अतीन्द्रिय आत्मिक सुख ही सच्चा अगाध-अपार-निःसीम है

और इन्द्रियजन्य विषयसुख के आशक ऐसे अविरतिजनों का क्षणिक और कल्पित सुख यह गढ़े के जल के सदृश अल्प और तुच्छ है इस पर विचार कर दोनों में से जो अधिक हितकर प्रतीत हो उस सुख के लिये ही उद्यम करना उचित है।

५१. इच्छारोधन तप मनोहार—भिन्न भिन्न विषयों की ओर दौडती हुई इन्द्रियों का और मन का दमन कर उन उन विषयों में होनेवाले राग द्वेषादिक विकारों के निवारणार्थ आत्मनिग्रह करना ही सच्चा सुन्दर मनोहर तप है और उक्त अनिष्ट विकारों के दमनार्थ ही समर्थ ज्ञानी पुरुषोंने नाना प्रकार के बाह्य एवं अभ्यंतर तप करने का उपदेश किया है। इन उभय प्रकार के तप का स्वरूप विस्तारपूर्वक अनेक स्थान पर बताया गया है, वहां से समझकर यथाशक्ति तप करना आवश्यक है। तप से विकारों का नाश हो जाता है, अनेक प्रकार की लब्धियां एवं सिद्धियों की सिद्धि होती है, तथा परिपूर्ण कर्ममूल का क्षय हो जाता है, आत्मा उज्ज्वल होकर अक्षय अनन्त ऐसे शाश्वत मोक्षसुख का भोक्ता बन जाता है, अतः इसके लिये पूर्ण प्रयत्न करना अत्यन्त आवश्यक है।

५२. जप उत्तम जग में नवकार—जिससे उत्तम कोटिवाले आत्मा का संस्मरण हो वह जप कहलाता है। वैसा जप संसार में नवकार महामंत्र जैसा कोई दूसरा उत्तम नहीं, क्योंकि नवकार महामंत्र में अरिहंतादिक पंचमेष्टो का समावेश होता है। इसमें अरिहंत और सिद्ध भगवान जो अनन्तगुणों के आगार हैं, आचार्य महाराज निर्मल अखंड ब्रह्मचर्यादिक ३६ गुणों सहित, उपाध्याय महाराज उत्तम

प्रकार के विनय सहित सत्शास्त्र के पठनपाठनादिरूप २५ गुणों सहित और मनुष्य लोकवर्ती निर्ग्रन्थ मुनि समुदाय अहिंसादिक उत्तम २७ गुणों सहित जगत्त्रय को पावन करते हैं, उनका समावेश होता है। तथा जो अनन्त ज्ञान, दर्शन और चारित्रादिक धर्मद्वारा अरिहंतादिक विभूषित हैं वैसे शुद्ध आत्मधर्म का भी नवकार महामन्त्र में सहज ही में समावेश हो जाता है। अतः आत्मसाक्षात्कार करने की प्रबल इच्छा रखनेवाले भव्यजनों को उक्त महामन्त्र का वारं-वार जप करना चाहिये। इससे आत्मा की शिघ्रातिशिघ्र उन्नात होती है।

५३. संजम आत्म थिरता भाव, भवसागर तरवा को

नाव—आत्मप्रदेश में रत्नज्योति के सदृश सहज व्यापी ज्ञान, दर्शन, चारित्रादिक सद्गुण समुदाय में ही अकृत्रिम प्रेम-भावसे रमण करना ही संयम है। जैसे बोट (Boat) की सहायता से सागर आनन्दपूर्वक तैरा जा सकता है उसी प्रकार उक्त संयम द्वारा आत्मा आनन्दपूर्वक जन्म, जरा और मरण सम्बन्धी अनन्त और अगाध दुःखरूप जल से भरे हुए इस संसार समुद्र से पार हो सकती है। हिंसा, असत्य, अदत्त, अबल्य और परिग्रह से निवर्ती होकर, इन्द्रियों पर काबू रख कर मन, वचन और काया के कुत्सित व्यापार को छोड़कर, अहिंसादिक उत्तम साधन-संतति का परमार्थ-भाव से अवलम्बन कर, यह आत्मस्थिरतारूप संयमगुण की आराधना के लिये ही है और इसीसे भवसमुद्र को तैरकर मोक्षपुरी में पहुँचना सुलभ है, इससे विपरीत हिंसा असत्यादिक असंयम का अनन्यभाव से अवलम्बन करने से आत्मभाव अत्यन्त अस्थिर होकर मलिनता को प्राप्त हो

जाते हैं और इसीसे वे अरहटघटिका न्याय से भवचक्र में भटकते ही रहते हैं।

५४. छति शक्ति गोपे ते चोर—उक्त संयम गुण को प्राप्त करने और असंयम से निवृत्त होने में जो अपनी शक्ति का सदुपयोग नहीं करते एवं उसका गेरुपयोग करते हैं वे ही सच्चे चोर हैं। लोकप्रसिद्ध चोर दूसरों को अंधेरे में घेर कर पर द्रव्य संहार करते हैं और वे गुप्तस्थल में छिप जाते हैं परन्तु ये आत्म चोर तो अपने ही अन्तःकरण को घेर कर आत्मसाधन के अमूल्य अवकाश से अपने आप को ही वंचित रखकर अज्ञान द्वारा स्वयं स्वयंका ही सर्व-स्व खो देते हैं और उस अमूल्य अवसर के हाथ से निकल जाने पर पुनः महापरिश्रम करने पर भी वह अपनी भूल को नहीं सुधार सकता उसका नाम आत्मवंचकता है।

५५. शिवसाधक ते साधकिशोर—प्रमाद का त्याग कर अप्रमत्तरूप से सिंह के सदृश शूरवीर बन संयम आचरण द्वारा जो मोक्षमार्ग की सिद्धि प्राप्त करते हैं वे ही सच्चे साधु कहलाते हैं। शेष साधुवेष धारण कर पवित्र संयमाचरण का पालन करने के बदले जो असंयम द्वारा वेष विडंबना करते हैं वे साधु नाम को कलंकित करते हैं। उत्तम पुरुष जो जो प्रतिज्ञा करते हैं उसका प्रथम से ही पुरा विचार कर जिसका सुखपूर्वक निर्वाह हो सके ऐसी हो उसी प्रतिज्ञा को स्वयं अंगीकृत करते हैं, और उसका प्राणान्त तक पालन करते हैं, उसमें कदापि बाधा नहीं आने देते, इसी प्रकार सर्व मुमुक्षु जीवों को संयमपालनरूप जो प्रतिज्ञा खुदने संघ-समक्ष अंगीकृत की है उसका विवेकपूर्वक जीवन पर्यंत निर्वाह करना, उसमें प्रमाद नहीं करना, उन महाशयों का मुख्य कर्त्तव्य है और इसी में स्वपर के हित का समावेश होता है।

५६. अति दुर्जय मन की गति जोय—जिस प्रकार सब इन्द्रियों में जिह्वा इन्द्रिय का वश में करना बड़ा कठिन है, सर्व व्रतों में जिस प्रकार ब्रह्मचर्य पालना दुष्कर है उसी प्रकार योग में भी मनयोग जीतना कठिन है। मन जीतना कठिन है यह बात सच है लेकिन इसके जीतने के भी शुभ उपाय शास्त्र में बताये गये हैं। उसका गुरुगम्य बोध प्राप्त कर मनको स्थिर करने का प्रयत्न करना आवश्यक है। पारा के समान चपल मन को मारने के लिये बहुत पुरुषार्थ की जरूरत है, और इसका फल भी कम महत्त्व का नहीं है। कहा है कि “मन पारद मूर्छित भये, अन्तरंग गुणवृन्द, जागे भाव निरागता, लगत अमृत के बिन्द ॥” अर्थात् मनरूपी पारा, निरागतारूपी अमृत के स्पर्श होते ही मूर्छित होकर जब मर जाता है तब आत्मा के अन्तरंग गुणों का समुदाय सजीवन होता है। मतलब कि मन के जय होने पर ही सकल सद्गुणों की प्राप्ति हो सकती है। अतः अति चपल मन को वश में करने की आवश्यकता सिद्ध होती है। फिर कहा है कि मन को मारने से ही इन्द्रिय स्वतः वशीभूत हो जाती है; और उनके वश में होने से कर्म शत्रुओं का क्षय होजाता है, अतः मन को ही मारना आवश्यक है। अपितु मन जीता उसने सब कुछ जीता ऐसा आनन्दघनजी कहते हैं इससे अधिक क्या चाहिये ?

५७. अधिक कपट नारी में होय—पुरुष से भी स्त्री जाति में स्वाभाविकतया अधिक कपट होता है। यह एक सामान्य बात है, बाकी तो अपवादरूप से पुरुष से भी न्यून कपटवाली अथवा निष्कपट प्रवृत्तिवाली भी स्त्रियाँ मिल सकती हैं, यह बात सुसंभवित है। अत्यन्त कपटवाली स्त्रियों

के चरित्र लिखने की आवश्यकता नहीं है क्यों कि ऐसे चरित्रवालो स्त्रियों बहुत नजर पड़ती है तथा शास्त्र से भी इस बात की पुष्टि होती है वैसे ही पुष्टि शास्त्र से अपवाद रूप से कथित स्त्रियों की भी मिलती है, किन्तु इसका प्रगट सबूत मिले ऐसे निष्कपट आचरणवाली स्त्रियें तो इस समय में भाग्य से ही लभ्य हैं । इसका पूरा सबूत नहीं मिलने अथवा बहुत कम मिलने का कारण स्त्रियों का जातिस्वभाव ही है । कहा है कि “ असत्य भाषण, साहस, माया-कपट, मूर्खपन-अज्ञानाचरण, अतिलोभ-तीव्र विषयभोगरूप निर्दयता (विषयभोगरूप स्वार्थ में अन्तराय होने पर भी स्वार्थ साधने के लिये हृदय की कठोरता) और अशुचिता-अपवित्रता आदि दोष स्त्रीजाति में स्वाभाविकतया होते हैं । उक्त कथन के अपवादरूप प्रायः वे ही उत्तम सतियें या महासतियें हो सकती हैं जो उत्तम प्रकार की शील सम्पत्ति से विभूषित हैं तथा जिन्होंने स्वपति में या स्वगुरु में ही सर्व स्व समज रक्खा है ।

नीच सोई परद्रोह विचारे, ऊंच पुरुष परविकथा निवारे ।

उत्तम कनककीच सम जाणे, हरख शोक हृदये नवि आणे ॥१७

अति प्रचंड अग्नि हे क्रोध, दुर्दम मानमतंगज जोध ।

विषवल्ली माया जगमांही, लोभ समो सायर कोइ नांहि ॥१८

नीच संगथी डरीए भाई, मलिये सदा संतकुं जाई ।

साधु संग गुण वृद्धि थाय, नारी की संगते पत जाय ॥१९॥

चपला जेम चंचल नर आय, खिरत पान जब लागे वाय ।

छिल्लर अंजलि जल जेम छीजे, इणविध जाणी ममत कहा कीजे ॥ २० ॥

चपला तिप्त चंचल धन धाम, अचल एक जग में प्रभु नाम ।
 धर्म एक त्रिभुवन में सार, तन धन योवन सकल असार ॥२१॥
 नरकद्वार नारी नित जाणों, तेथी राग हिये नवि आणो ।
 अंतर लक्ष रहित ते अंध, जानत नहि मोक्ष अरु बंध ॥२२॥
 जे नवि सुणत सिद्धान्त वखाण, बधिर पुरुष जगमें ते जाण ।
 अवसर उचित बोली नवि जाणे, ताकुं ज्ञानी एक वखाणे ॥२३॥
 सकल जगत जननी हे दया, करत सहु प्राणी की माया ।
 पालन करत पिता ते कहीए, तेनो धर्म चित्त सदहिये ॥ २४ ॥

५८. नीच सोई परद्रोह विचारे—पर जीवन का अनिष्ट कैसे हों, वह कैसे बेहाल हो, वह सुख से अष्ट कैसे हो, उस पर आपत्ति किस प्रकार आवे इस प्रकार की विचारधारा ग्रंथ कर केवल दुर्ध्यान में हो अपना समय निर्गमन करते रहते हैं। सोते-ऊठते, जाते-आते केवल ऐसा ही बुरा चिंतन करते रहते हैं और दूसरों का अनिष्ट करने का अवसर ढूँढा करते हैं, मोका मिलने पर नहीं चूकते, दूसरों को भी ऐसी ही बुरी सलाह देकर अपना कल्पित स्वार्थ साधने की कोशिश करते हैं, एक क्षण भी शुभ विचार के लिये अवकाश नहीं देते, उस परद्रोहकारी को सचमुच नीच पापी समझना। यद्यपि दूसरों के प्रबल पुण्ययोग से कोई दुष्ट उसका कुछ नहीं बिगाड़ सकता, यहां तक कि उसका बाल भी बांका नहीं कर सकता, तिस पर दुष्ट जन तो अपनी दुष्ट वृत्ति से अवश्य नीचगति गामी होता है। परद्रोहकारी दिनरात दुष्ट वृत्ति से दुःखी ही रहता है, जब कि सब का भला चाहनेवाला सज्जन तो सदा सुख में हो मग्न रहता है।

शाश्वत सुख के अर्थी जन को स्वप्न में भी परद्रोह का विचार तक नहीं करना चाहिये ।

५९. ऊँच पुरुष परविकथा निवारे—जिस बात के करने में न तो अपना हो हित हो, न दूसरे का हो ऐसी नकामी विकथा उत्तम पुरुष नहीं करते हैं । विकथा करने-वाला अपना एवं दूसरों दोनों का बिगाड करता है । प्राप्त हुई सामग्री का न तो वह स्वयं ही कोई लाभ ले सकता है न दूसरों को ही लेने देता है । विकथा करनेवाला किसी समय निन्दादिक में उत्तर कर स्वपर का बड़ा भारी अहित कर बैठता है । अतः जिस बात में न तो कोई सार ही हो, न कोई लाभ ही हो ऐसी बात करने के बनिस्बत तो अपने भरसक कोई सदुद्यम कर के स्वपर का हित साधना ही श्रेय है ।

६०. उत्तम कनक कीच समजाणे, हरख शोक हृदय

नवि आणे—उदार दिल के निःस्पृह पुरुष इस दुनिया के दृश्य पदार्थों से नहीं लुभाते । सम्यग् ज्ञानदृष्टि से जड़ चैतन्य का स्वरूप समझकर जहाँ तक बन सके वहाँतक उस जड़ वस्तु से अलग रहे ते है । सुवर्णराशी उनको नहीं लुभा सकती, क्योंकि निःस्पृहता से वे सुवर्ण को कीचवत् समझते है, अतः सुवर्ण सदृश पर वस्तुओं के संयोग से उनको हर्ष उन्माद नहीं होता, उसी प्रकार उसके वियोग से भी दुःख दीनता भी नहीं होती । ईष्टानिष्ट संयोग वियोग में वे तत्त्वदृष्टि समभाव रख सकते हैं और इसीलिये वे सदा प्रसन्नचित्त से संतोष सुख में निमग्न रहते हैं । ऐसे तत्त्वज्ञानी पुरुषों को स्वप्न में भी दुःख का स्पर्श मात्र नहीं होता है । उनको अपने आत्मा में अकृत्रिम अनहद सुख का अनुभव हो सकता है । ऐसी

उत्तम वृत्ति जिनके घट में दिनरात जागृत है उनका अहो-
भाग्य है और उस उत्तम वृत्ति से वे शीघ्र ही इस भवसा-
गर से पार पा सकते हैं ।

६१. अति प्रचण्ड अग्नि है क्रोध—द्वेष, ईर्ष्या, असूया,
मत्सर, परद्रोह, वैर, श्राप और हिंसादिक सब क्रोधरूप हैं ।
ये महाभयंकर अग्नि सदृश हैं । ये अग्नि के समान प्रथम
तो जिसके मन में प्रकट होते हैं उन्हीं को कष्ट देते हैं—जलाते
हैं और फिर जिस तरफ लपट लगती है उसमें यदि
उपशम रस का बल न हो तो उसको भी भस्म कर देते हैं
और इसी प्रकार अनुक्रम से अनेक जनों को कष्ट पहुँचाते
हैं । दुसरा जिस प्रकार अग्नि जल के योग से शान्त हो
जाती है उसी प्रकार क्रोधाग्नि भी पूर्ण शम, प्रशम, उपशम,
क्षमा, शान्ति, प्रशान्ति, उपशान्ति आदि उपचारों से शान्त
हो जाता है । अग्नि से दग्ध हुई भूमि में तो बोये हुए
बीज अंकुरित हो जाते हैं किन्तु क्रोधाग्नि से दग्ध हुई हृदय-
भूमि में तो प्रेमांकुर कभी प्रगट नहीं हो सकते । इस प्रकार
अनेक पहलु से विचारने से ज्ञात होता है कि क्रोध अत्यन्त
अहितकर है, अतः वह सर्वथा वर्ज्य है ।

६२. दुर्दम मान मत्तंगज जोध—यहां मान को मदो-
न्मत्त हाथी की उपमा दी गई है । ऐसे हाथी को बड़ी कठि-
नता से वश में किया जा सकता है । ऐसे मदोन्मत्त हाथी
को रणसंग्राम में सब आगे रखने की रीति होना सुना जाता
है । वह अपने मद में उन्नत होने पर भी शहर के द्रव्य द्वार
को भी तोड़ डालता है । अहंता और ममতারूपी मोह मदिरा
से मत्त हुआ अहंकार भी ऐसा ही है । उसके भी क्रोध के
समान जड़ता, मद, अभिमान आदि अनेक अनिष्ट पर्याय हैं ।

मदोन्मत्त हाथी के समान यह भी आपत्त दुःख से वश में किया जा सकता है, अर्थात् मिथ्या अभिमान को वश में करना कठिन है। मिथ्याभिमान द्वारा जीव कई नहीं करने योग्य अगम्य कार्य को भी करने के लिये सहसा मैदान में कूद पड़ते हैं। उस में वे बहुत ही कम सफल होते हैं। बाकी तो अति उन्मत्तपन से किये साहसवाले कार्य के कडुवे फल तो उनको जीवनपर्यंत भोगने पड़ते हैं। इस विषय में रावण एवं दुर्योधन के दृष्टान्त प्रसिद्ध हैं। ऐ से दुष्ट अभिमान से जो बचते रहे वे धन्यवाद के पात्र हैं। अभिमान से विनयगुण का लोप हो, जाता है अतः अभिमान त्याज्य है और विनयगुण आदेय हैं। विनय से वैरी भी वशीभूत हो जाता है।

६३--विष वेली माया जग माँही—सम्पूर्ण संसार में फैली हुई यदि कोई भी विष वेली हो तो वह माया-छल वृत्तिरूप है। जिस प्रकार विषवेली के मूल, पत्र, फल, पुष्प और छाया आदि सब विषरूप ही हैं और उसको सेवन एवं आश्रय लेनेवाले को विष व्याप्त हो जाता है, इसी प्रकार माया आश्री भी समझना चाहिये। अन्तर इतना ही है कि विषवेली से तो केवल द्रव्य प्राण का विनाश होता है, परन्तु माया से भाव प्राण तक का नाश हो जाता है। मायावी जनों की प्रत्येक क्रिया विषमय होती है, और उस प्रत्येक क्रिया से स्वपर के ज्ञान-दर्शन-चारित्रादिक अमूल्य भाव प्राण का नाश हो जाता है। अर्थात् मायावी की धर्मक्रिया भी न तो उसको ही सुखदाई होती है न दूसरों को ही, किन्तु वह स्वपर के लिये एकान्त दुःखदाई ही सिद्ध होती है। इसीसे यह हेय है और निष्कपट

वृत्ति उपादेय है। कपट रहित मन, वचन और काया से होनेवाली व्यवहारकरणी या धर्मकरणी जीव को दुर्गति से बचाकर सद्गतिगामी बनाती हैं।

६४-लोभ समो सागर कोई नाहि—लोभ को यहां सागर की उपमा दी गई है यह इस लिये कि जीव को जैसे जैसे लाभ मिलता जाता है वैसे वैसे लोभ बढ़ता जाता है और वह अनुक्रम से बढ़कर सागर जैसा विशाल हो जाता है, परन्तु लोभमूलानि दुःस्वानि इस न्याय से लोभ में दुःख की परम्परा है, उसको लोभान्ध देख नहीं सकता है, इस लिये उससे खिंचा जाता है। कहाँ है कि “कोउ सयंभुरमण को, जो नर पावे पार। तो पण लोभ समुद्र की, लहे न मध्य प्रचार ॥ आगर सब ही दोष को गुण धन को बड़ खोर, व्यसनवेली को कंद हैं, लोभ पास चहुँ और ॥ ऐसा समझकर सुख के अर्थी जनों को संतोषवृत्ति ग्रहणकर लोभवृत्ति का त्याग करना चाहिये।

६५-नीच संग से डरिये भाई—ज्ञानी पुरुषोंने सब से बड़ा दुःख नीच संगति कहाँ है। नीच संगति से प्राणी नीच वृत्ति सीखता है और नीच वृत्ति से नरकादि नीच गति को प्राप्त होता है। इस प्रकार नीच संगति का परिणाम बहुत बुरा होता है, अतः शास्त्रकार नीच-संगति त्याग करने का उपदेश करते हैं और उत्तम संगति में रहने को कहते हैं। उत्तम संगति में हमारे में उत्तमता आती है। जिस प्रकार सुगंधित पुष्प के संग से तेल-फुलेल सुगंधित होता है, मलयाचल के सुगंधित पवन के संग से वृक्ष भी चन्दन के भाव को ग्रहण करते हैं और मेरुपर्वत के शिखर पर उंगा हुआ तृण भी सुवर्णपत्र प्राप्त करता है, इसी प्रकार

उच्च संगति से आत्मा उच्च स्थिति को प्राप्त करती हैं, उत्तम गुण प्राप्त करती है; जबकि नीच संगति से प्राणि नीच स्थिति को प्राप्त करता हैं। जिस प्रकार स्वाति जल सर्प के मुख में पडकर विषरूप हो जाता हैं, तस लोह पर पडने से विनाश हो जाता हैं, उसी प्रकार उत्तम आत्मा भी नीच की संगति से हीनता को प्राप्त होती है, अतः नीच संगति का त्याग कर उच्च संगति प्राप्त करने का उपदेश किया गया हैं।

६६-मलिये सदा संत से जाई—दुनियाँ की खट-पट छोड़कर वैराग्य रस में रक्त संत-सुसाधु जनों की ही संगति से आत्मा को पारमार्थिक लाभ प्राप्त होता हैं। उनकी आन्तरिक वृत्ति अत्यन्त निर्मल निष्पाप हो जाती है। वे अत्यन्त गुणानुरागी होते हैं, अतः उनका दर्शन भा पाप-हर होता हैं तो फिर उनकी सेवाभक्ति और बहुमानादिक का तो कहना ही क्या ? संतसेवादिकसे तो कोटि भव के पाप टल जाते हैं और अपूर्व आत्मलाभ प्राप्त होता है। दुनिया-में ऐसी कोई भी वस्तु नहीं हैं कि जो संतसेवा से लभ्य न हो। ऐहिक सुख तो क्या पर मोक्षसुख भी संतजनों की सेवादिक से सुलभ हो जाता हैं। अतः सम्पूर्ण सुख के इच्छुक जनों को अवश्य संतसेवा करना उचित हैं।

६७-साधु संग गुण वृद्धि होय—हिंसा, असत्य, अदत्त, अब्रह्म और परिग्रह को छोड़कर आप्त वचनानुसार अहिंसादि उत्तम महाव्रतों को ग्रहणकर उनका यथाविधि निर्वाह कर आत्महित की साधना करें वे सब साधु की पंक्ति में गिने जाते हैं। ऐसे साधुजनों के परिचय से गुण में वृद्धि होती हैं और अवगुण में कमी। विनय (मृदुता-नम्रता) जो सब गुणों का वशीकरण हैं, उसका उपयोग साधु परिचय

में करना आवश्यक हैं। जैसे जैसे गेहूँ के लोट को अधिक अधिक गुन्धा जाता है वैसे वैसे उसमें मिठास बढ़ती जाती है उसी प्रकार सद्गुणनिधि संत-सुसाधु की जैसे जैसे अधिक विनय कीया जाता है वैसे वैसे आत्मा को अधिक लाभ होता जाता है। विनय से विद्या-विज्ञान प्राप्त होता है और घट में विवेक दीपक प्रगट होता है। इस से आत्मा को वस्तु-स्वरूप का, जड चैतन्य का, हिताहित का और गुणदोष का यथार्थ भान तथा श्रद्धा होती है और निर्मल ज्ञान तथा श्रद्धा से स्वचारित्र की शुद्धि होती है। इस प्रकार रत्नत्रय की सहायता से आत्मा अक्षय सुख को प्राप्त कर सकती है। इसमें साधुसंगति पुष्ट आलम्बनरूप है अतः यह उपादेय है।

६८—नारी की संगते पत जाय—परनारी के परिचय से अपनी प्रतिष्ठा का लोप हो जाता है। जिसको स्वस्त्री से या स्वपति से संतोष नहीं होता उसीको परस्त्री या परपुरुष से परिचय करने की इच्छा होती है; अपितु यदि उससे संतोष न हो तो फिर किसी दूसरे से परिचय करने की इच्छा होती है इस प्रकार पथ भ्रम पशु के समान जहां तहां लज्जा विवेक रहित इधर उधर भटकते देखकर उसकी पापवृत्ति का पत्ता लोगों को लग जाता है और जिससे कामांध स्त्री-पुरुष अपनी प्रतिष्ठा से हाथ धो बैठते हैं। अपितु कुल घातक, कुलांगार आदि उपनाम से पुकारे जाते हैं। अनेक प्रकार के चांदी, प्रमेह आदि भयंकर व्याधियों के शिकार होकर अन्त में नरकादि दुर्गति को प्राप्त होते हैं; अतः समस्त स्त्री पुरुषों को उचित है कि अधिक विषयलालसा छोड़कर स्वदारासंतोषी ही रहना ! यह बात गृहस्थों के लिये है। साधुओं को स्त्रीसंगति सर्वथा देय है। क्योंकि

परिचय से विषयवासना जाग्रत होती है और परिणाम में व्रतभंग, लोकापवाद और नोच गति सब विपाक भोगने पड़ते हैं।

६९—चपला जिम चंचल नर आय-खिरत पान जब लागे वाय, छिल्लर अंजलि जल जिम छोजे, इण विध जाणी ममता कहा कीजे ॥ चपला जिम चंचल धन धाम—चपला अर्थात् बिजलो जो क्षण भर में अदृश्य हो जातो है, क्योंकि उसका स्वभाव चपल है। इसी प्रकार मनुष्य आयुष्य और लक्ष्मी भी चपल है अर्थात् आयुष्य और लक्ष्मी को नष्ट होते देर नहीं लगती। जिस प्रकार हवा के झोंके से वृक्ष के पत्ते खिर जाते हैं और अंजुलीस्थित अल्प जल शिघ्र टपक जाता है, उसीप्रकार आयुष्य और लक्ष्मी भी अल्प स्थायी है इनका अन्त आते देर नहीं लगती। इस प्रकार स्वबुद्धि से विचार करने पर भी संसार की झूठी माया में कैसे फँस जाते हैं ? पर वस्तु में झूठी ममता करने से ही जीव दुःखी होता है और अपना सच्चा स्वरूप तथा सच्चा कर्त्तव्य भूल कर सच्चे सुख से वंचित रहता है। इतनी ममता यदि अपने ज्ञान, दर्शन और चारित्रादिक आत्मगुण में रखी जाय और निर्मल स्फटिक रत्न सदृश उज्ज्वल आत्मस्वरूप में ही अहिंसा रखी जाय तो अल्प समय में ही समस्त दुःख का अन्त हो सकता है। अज्ञानी जीव परवस्तु, देह, स्त्री, लक्ष्मी प्रमुख में ही अहिंसा और ममता रखते हैं; जबकि ज्ञानी विवेकी जन “ शुद्ध आत्मद्रव्य ही, शुद्ध ज्ञान गुण ही मेरे हैं ” ऐसी सच्ची अहिंसा और ममता रखते हैं, अतः वे हंस के सद्ग दुःख मात्र को छोड़ कर सुख मात्र का ही स्वाद ले सकते हैं और यह ही परम कर्त्तव्य है।

७०. अचल एक जग मे प्रभु नाम—इय नाशवान

संसार में श्री ऋषभादिक प्रभु का ही नाम अचल हैं, क्योंकि वे पूर्ण पदवी पाये हुए परमात्मा हैं। पूर्णताहीन दूसरे देव, दानव और मानवादिक का नाम अचल नहीं है; क्योंकि वे जिस जिस स्थान पर पैदा हुए वहां उनके नाम पृथक् पृथक् थे। वे एक वक्त अच्छे तो दूसरी वक्त बुरे, स्वस्व शुभाशुभ कर्मानुसार थे और इसीलिये उनके नाम अचल नहीं कहला सकते। जबकि जिन्होंने पूर्व तीसरे भव में अति निर्मल अध्यवसायद्वारा तीर्थकर नामकर्म बांधा हैं, जिससे उनका अनुक्रम से इस मनुष्य लोक में, आर्य देश में, उत्तम कुल में अवतार होता है, वहां उनका उत्तम गुण निष्पन्न सार्थक नाम रखा जाता है और उनका निश्चयरूप में उसी भव में मोक्ष जाना निर्मित होता है, इससे पुनर्भव हो ही नहीं सकता। इन इन कारणों से प्रभु का ही नाम अचल कहलाता है। इतना ही नहीं अपितु प्रभु का गुणनिष्पन्न मंत्ररूप नाम निर्मल श्रद्धा से स्मरण करनेवाला भी अनुक्रम से कर्म कलंक को दूर कर अपुनर्भवी बन सिद्ध बुद्ध और मुक्त होता है। अतः प्रभु के पवित्र नाम को एकनिष्ठा से स्मरण करनेवाले का नाम भी इसी प्रकार अचल हो सकता है क्योंकि फिर उसको जन्म लेने की आवश्यकता नहीं रहती।

७१—धर्म एक त्रिभुवन में सार—जिस सत् साधनद्वारा आत्मा अविचल सुख को प्राप्त करती है अर्थात् जन्म, मरण, आधि, व्याधि तथा सयोगवियोग जन्य अनन्त दुःखोदधि पारकर अनन्त अक्षय अव्याबाध अपुनर्भव ऐसा अचल मोक्षसुख प्राप्त करे वे साधन, दान, शील, तप, भावना, देशविरति या सर्वविरतिरूप धर्म ही जगत्रय में सारभूत है। यदि जीव को जन्म मरण के दुःख से त्रास उत्पन्न होता हो और निरुपाधिक सुख की ही चाहना हो, तो जगत्-

वत्सल श्री जिनराज भगवान द्वारा भव्यजनों के ऐकान्त हित के लिये भाषित पूर्वोक्त साधनरूप धर्म का स्वरूप यथार्थ गुरुगम्य जानकर निर्धार कर उसको यथाशक्ति ग्रहण करने के लिये प्रमाद रहित होकर प्रवृत्ति करना ही उचित है ।

७२—तन, धन, यौवन सकल असार—शरीर, लक्ष्मी और यौवन ये सब असार अर्थात् क्षणिक और भययुक्त हैं, शरीर अशुचि से भरा हुआ, क्षण में विनाश होनेवाला, और रोगाकुल अर्थात् रोग से भरा हुआ है । लक्ष्मी का दूसरा नाम चपला है, वह जात से ही चपल स्वभावी है । वह स्थिर रहेगी ऐसा भरोसा करना ही वृथा है । तथा इसके संयोग से मोहादिक कई उन्मादों का उत्पन्न होने की संभावना है अपितु चोर प्रमुख का भी भय बना ही रहता है । यौवन के पश्चात् जरावस्था अत्यन्त वेग से चली आती है, तथा यौवनवय में विषयलालसादिक कई विकार पैदा होते हैं अतः इसमें विशेष सावधान रहने के लिये ज्ञानी पुरुष उपदेश करते हैं । यौवनवय को निष्कलंकरूप से व्यय करते हैं और उसका स्वपरहित के लिये ही उपयोग करते हैं वे महामाग्यवान हैं । यही दशा लक्ष्मी और शरीर की भी समझनी चाहिये । जब तक पूर्वकृत पुण्य का प्रबल उदय होता है तब तक ही लक्ष्मी स्थिर रहती है । उस समय में यदि उसका सदुपयोग हो सके तब ही स्वपर हितस्वरूप हो सकती है, अन्यथा उसकी क्या गति होगी उसका दिग्दर्शन कराना अशक्य है परन्तु इतना तो प्रत्यक्ष है कि कृपणता दोषवाले को तो वह किसी भी प्रकार हितकर नहीं हो सकती, परन्तु केवल क्लेशरूप है । क्योंकि वह; दीन अनाथ होने पर भी सदैव उसकी रक्षा निमित्त ही उसका संचय करता है, तिसपर भी उसके पूर्व पुण्य के क्षय होते ही वह लक्ष्मी हुई न हुई हो

जाती है, और तब वह बेचारा और भी अधिक शोकसागर में डुब जाता है। शरीर का स्वभाव ही विनाश का है। ऐसी विनाशकारी वस्तु पर मोह रख आत्मसाधन का स्वर्ण अवसर खोदेना और अन्त समय में उसके लिये रोना चिल्लाना व्यर्थ ही है, युक्त बात तो यह है कि मिट्टीरूप शरीर में से आत्म साधनरूप सुवर्ण खोज लेना ही सच्चा किमिया-पन है। अर्थात् उक्त सर्व वस्तुओं की असारता शास्त्रयुक्ति से और अनुभवपूर्वक निर्धारकर उसका मिथ्या अध्यास छोड़कर स्वपरहित निमित्त उसका उपयोग करनेवाले ही धन्यवाद के पात्र हैं। यद्यपि ऐसे स्त्री पुरुषरत्न विरले ही होते हैं; परन्तु बिना ऐसी निर्मल परिणति के कल्याणहोना भी कठिन है।

७३—नरकद्वार नारी नित जानो, तेथी राग हिये नहीं

आनो—जिस स्त्री जाति के स्वाभाविक दुर्गुण शास्त्र वर्णित प्रथम प्रसंग में बताये गये हैं उस स्त्री को नरक का द्वार सम-नरक में जाने का साधनरूप समझकर उस में राग, मोह, आसक्ति न हो इसके लिये सदा सावधान रहना चाहिये। यह इस लिये कि यदि तुम एक क्षण भर भी गफलत कर लुभा गये तो परिणाम में तुम्हें नरक के अन्त दुःख दावानल में जलना पड़ेगा। स्त्री जाति में भी अपवाद-रूप से कईक स्त्री रत्न प्रथम हो चुके हैं, अब हैं और भविष्य में भी होगी।

७४—अन्तर लक्ष्य रहित ते अंध, जानत नहीं मोक्ष

अरु बंध—किन किन कारणों से आत्मा कर्मबन्धक होती है और किन किन कारणों से आत्मा कर्ममुक्त होती है इस को यथार्थ रूप से जानने योग्य अन्तर लक्ष्य जिसमें नहीं वह ही सच्चा अंध है। ऐसे अन्तर लक्ष्य रहित अंध जन किया

करते हुए भी बन्धन में फँस जाते हैं और संसारचक्र में भटकते रहते हैं, जब कि अन्तर लक्ष्य सहित सत् क्रिया करनेवाले शीघ्र ही संसार का अन्त कर मोक्षपद को प्राप्त कर सकते हैं। जिस प्रकार अंध पुरुष आँख के अभाव से गमन क्रिया करता हुआ भी इधरउधर चक्र लगाता रहता है परन्तु इच्छित स्थान पर नहीं पहुँच सकता इसी प्रकार अन्तरलक्ष्य रहित उपयोगशून्य धर्मकरणों करनेवाले के लिये भी समझना चाहिये। जिस को स्वपर का, जड़ चैतन्य का, गुण दोष का यथार्थ भान हो गया है वह अन्तर लक्ष्य से आत्महित साधने का उत्सुक शीघ्र ही शीघ्र सुख प्राप्त कर सकता है। अतः प्रत्येक मोक्षार्थी पुरुष को अन्तर लक्ष्य जगाना आवश्यक है।

७५—जो नहीं सुनत सिद्धान्त बखान, बधिर पुरुष
जग में सो जान—जो सर्वज्ञ-त्रीतरागप्रणीत सिद्धांत वचनों को श्रवण नहीं करता अथवा सुना अनसुना कर देता है अर्थात् जो प्राप्त वचन की उपेक्षा करता है अथवा कदाच दैववशात् उनके सुनने का अवसर प्राप्त हो गया तो उन तथा उनके रहस्यार्थ को हृदयंगम नहीं करता इस प्रकार जो सुने हुए को भी अनसुना कर देता है उसीको ज्ञानी पुरुष बधिर कहते हैं; क्योंकि कि प्राप्त वचनामृत आस्वाद लेने का अमूल्य अवसर मिलने पर भी तथा श्रवणेंद्रिय के उपस्थित होने पर भी वह भेदभागी जन प्रमादवश उसका अपूर्व लाभ लेना भूल जाता है। जो बेवारे जन्म से ही बधिर होने से जिनवाणों नहीं सुन सकते उन दैवहत प्राणी का कोई अपराध नहीं है क्योंकि उनके हृदय में तो शास्त्रश्रवण करने की क्वचित् इच्छा हो सकती है; किन्तु जो सब सामग्री के उपस्थित होने पर भी उसका सदुपयोग कर आगमवाणी

का अपूर्व लाभ नहीं ले सकते वे भावबधिर जन ही सच-मुच अपराधी हैं, क्योंकि उनको तो अपना समस्त जन्म व्यर्थ खो देने से भवान्तर में भी ऐसा लाभ मिलना असम्भव हो जाता है ।

७६--अवसर उचित बोलि नहीं जाने, ताको ज्ञानी मूक बखाने—जिस अवसर पर जो बोलना उचित है, हितकर है, स्वपर को लाभदायी है, अनुचित, अहितकर या स्वपर को हानिकारक नहीं है ऐसा समय अनुकूल वचन जो नहीं बोलना जानता, बोल नहीं सकता अथवा बोलने की उपेक्षा करता है उसको ज्ञानी पुरुष मूक (गूंगा) कहते हैं । उचित अवसर पर कहाँ एक भी वचन अमूल्य सिद्ध हो सकता है अर्थात् लाखों वचन की समता करता है जबकि “ अवसर चूकया मेवला ” की तरह सुअवसर जाने बाद कहें चाहे जितने और चाहे जैसे अच्छे वचन भी क्यों न हो परन्तु सब निष्फल होते हैं । जिसके मूल से ही जीभ न हो अथवा जो जन्म से या किसी रोगादिकसे गूंगा हो गया हो और उससे बोल नहीं सकता हो उसका कोई अपराध नहीं है क्योंकि वह दैवदत्त हैं फिर भी उसके मनमें किसी अनुकूल प्रसंग पर अवसर उचित वचन बोलने की इच्छा तो होती है परन्तु वह बेचारा बोल नहीं सकता है । और जो जीभ के मौजूद होते हुए भी अवसर उचित नहीं बोल सकता परन्तु बिना सोचे-समझे अनुचित प्रतिकूल भाषण कर रंग में भंग करता है वह ही सचमूच अपराधी है । प्रिय, पथ्य और सत्य वचन स्वपर का हित कर सकता है, जबकि इसके विपरीत वचन ऊल्टा नुकसान करता है । कटुक वचन बोलनेवाला प्राणी अन्य लोगों में

अपमानपात्र होता है, अतः स्वपर दोनों का हितहो ऐसा मिष्ट एवं सत्य वचन ही बोलना आवश्यक है ।

७७—सकल जगत जननी है दया, करत सभी प्राणी की मया—दया, रहम, जयणा और अहिंसा ऐकार्थरूप हैं । दया जगत्वत्सला अमनी (माता) है । दुनिया में जो देव, मानव या पशु पर्यंत सुखी प्रतीत होते हैं यह दया का ही प्रताप है । दया की महिमा अचिन्त्य अपार है । दया ही इन्द्र के, चक्रवर्ती के या ऐसे उत्तम ऐहिक सुख प्रदान करती है, और अन्त में दया ही आत्मा को शाश्वत सुख की भोक्ता बनाती है । देह लक्ष्मी प्रमुख जड़ वस्तुओं का मोह छोड़कर परमदयालु श्री वीर परमात्मा के पवित्र वचनानुसार निःस्वार्थ मन से अहिंसा धर्म का आचरण करने के लिये जो जो सद्गुण किये जाते हैं वे सब महाकल्याणकारी होते हैं । जगत के जीव जो जो सुखशान्ति का अनुभव करते हैं वह पूर्व जन्म में किये अहिंसा धर्म का ही फल है । उसी प्रकार वर्तमान काल में भी जो अहिंसा धर्म का साक्षात् पालन करते हैं और भविष्य काल में जो उसका पालन करेंगे वे सब अहिंसा धर्म के कारण संसार में भी प्रकट सुख का अनुभव करेंगे व बाद में अनुक्रम से अक्षयसुख के भोक्ता बनेंगे । इस प्रकार सर्व प्रकार के सुखों को प्रकट करनेवाली, उसका पालनपोषण करनेवाली, और ऐकान्त अमृतवृष्टि करनेवाली जगदंबा जननी अहिंसा ही है । ऐसा समझकर सुखार्थी सब प्राणियों को उसीकी आराधना करने को अहोनिश उद्यत रहना चाहिये । उसकी कभी भी कुपुत्रवत् विराधना नहीं करना चाहिये । जो उक्त मार्ग का उलंघन नहीं करेंगे वे अवश्य सुखी होंगे ।

७८—पालन करत पिता ते कहिये, ते तो धर्म चित्त

सहिये—जो हमारा पालनपोषण करता है वह पिता कहलाता है, वह तो केवल यह, भवाश्रय ही प्रायः होता है, परन्तु जो हमारी भव भव में रक्षा करे, हमारा समोहित साधे, हमको आनन्द में रक्खे, लेश मात्र भी दुःख का स्पर्श न होने दे और परिणाम में हमको दुर्गति के दाव में से बचाकर सद्गति में लावे और अनुक्रम से अक्षय सुख समाधि के भागी बनावे यह धर्म पिता का ही परम उपकार है । यह असीम उपकार कदापि भूलाया नहीं जासکتा । नीति अनीति का भेद बताकर अनीति-अन्याय के मार्ग से बचाकर हमको नीति-न्याय के मार्ग में लगाकर सत्य, अस्तेय, शील और संतोषादिक के उत्तम तत्त्व को समझा कर सर्व पापों से विमुख कर निर्मल चारित्र्ययुक्त बनाते हैं और उसी में हमारे उपयोग को श्रोतप्रोत मिला कर हमको परमानन्द में निमग्न कर देते हैं वे पूज्य धर्म पिता ही हमेशा शरण्य (आश्रय करने योग्य) हैं । संसार में कहलानेवाले पिता भ्रातादिक सम्बन्धो स्वार्थी होते हैं । वे स्वार्थ सिद्ध होजाने पर या स्वार्थ में अन्तराय पड़जाने पर छोड़ देते हैं जब कि सच्चा धर्म और सच्चे धर्मीजनों का सम्बन्ध केवल निःस्वार्थ और एकान्त सुखदायी है । इस प्रकार चित्त में दृढ़ श्रद्धा रख कलियुग सम्बन्ध से नहीं लुभा कर धर्म के स्थाई सम्बन्ध के लिये ही उद्योग करना उचित है ।

७९ से १०१ तक के २३

प्रश्नों का उत्तर निम्न लिखित है—

मोह समान रिपु नहीं कोई, देखो सहु अन्तरगत जोई ।

सुख मित्त सकल संसार, दुःख में मित्त नाम आधार ॥२५॥

डरत पापथी पंडित सोई, हिंसा करत मूढ़ सो होई ।
 सुखिया संतोषी जगमार्हीं, जाकुं त्रिविध कामना नार्हीं ॥२६॥
 जाकुं तृष्णा अगम अपार, ते म्होटा दुःखिया तनुं धार ।
 भये पुरुष जो विषयातीत, ते जगमांहे परम अभीत ॥ २७ ॥
 मरण समान भय नहीं कोई, पंथ समान जरा नवि होई ।
 प्रबल वेदना क्षुधा बखाणो, वक्र तुरंग इन्द्रि मन जाणो ॥२८॥
 कल्पवृक्ष संजम सुखकार, अनुभव चिंतामणि विचार ।
 कामगवी वर विद्या जाण, चित्रावेली भक्ति चित्त आण ॥२९॥
 संजम साध्या सवि दुःख जावे, दुःख सहु गया मोक्षपद पावे ।
 श्रवण शोभा सुणीये जिनवाणी, निर्मल जिम गंगाजल पाणी ॥३०॥
 नयन शोभा जिनबिंब निहारो, जिनपडिमा जिन सम करी धारो ।
 सत्य वचन मुख शोभा सारी, तज तंबोल संत ते वारी ॥३१॥
 करकी शोभा दान बखाणो, उत्तम भेद पंच तस जाणों ।
 भुजाबले तरिये संसार, इण विध भुज शोभा चित्त धार ॥३२॥
 निर्मल नव पद ध्यान घरीजे, हृदय शोभा इण विध नित कीजे ।
 प्रभुगुण मुक्तमाल सुखकारी, करो कंठ शोभा ते भारी ॥३३॥

७९—मोह समान रिपु नहीं कोई, देखे सहु अन्तरगत
 जोई—मोह समान कोई भी कट्टर (दुसरा) शत्रु दुनियां में
 नहीं यह बात आत्मा में ही उंडां विचार करने से प्रकट हो
 सकती है । राग, द्वेष, कषाय, विषयलालसा, अहंता और
 ममतादिक सब मोह का ही परिवार है । यह जीव को भिन्न

भिन्न प्रकार से घेर कर उसकी अनेक प्रकार से विडम्बना करते हैं। “मैं और मेरा” इस मंत्र से मोह सब जगत को अंधा बना देता है और इसी मंत्र को सांसारिक जीव सुख-बुद्धि से गिनते हैं, परन्तु इस से परिणाम में कितना अधिक दुःख होता है यह तो कोई विरले ही समझ सकते हैं। यदि अनन्तीवार जन्ममरण के फेरा फिरनेका यदि कोई भी सबल कारण हो तो वह राग, द्वेष और मोह ही है। इनका अंत (क्षय) हो जाने पर जन्ममरण सम्बन्धी सब दुःखों का सहज ही में अंत हो जाता है। यह बात शास्त्र से, गुरुगम से या जातिअनुभव से भलीभांति समझी जा सकती है। हमारी आत्मा जो प्रमादवश मोहादिक शत्रुओं के पाश में बन्ध गयी है उसको मुक्त करने की पूरी आवश्यकता है और वह उपेक्षा करने योग्य नहीं है। यदि हम को अपने शुद्ध स्वरूप का अर्थात् हमारी आत्मशक्ति का बयार्थ भान (ज्ञान) और यथार्थ श्रद्धान (प्रतीति) हो जाय तो हमको पूरा विश्वास हो जाता है कि हम हमारे कट्टर शत्रु के पाश में हमारी ही भूल से फंसे हुए हैं और अगर हम जाग्रत होकर हमारी भूल को सुधार कर उस शत्रु का सामना करें तो उसकी स्हेमत नहीं कि वह हमको अधिक काल तक कष्ट पहुंचा सके। अर्थात् हमको आत्मजागृति की बड़ी आवश्यकता है। हमको हमारा जीवन बहुत उच्च प्रकार सुधार लेने की जरूरत है और पेसा होने पर मोहादिक शत्रु अपने आप हम से डर कर भग जायेंगे।

८०. सुख में मित्त सकल संसार, दुःख में मित्त नाम

अधारा—पूर्व पुण्य के योग से जब सकल सुखसामग्री प्राप्त हो जाती है तब तो बहुत से मित्र होने को उत्सुक रहते

हैं किन्तु जब किसी अन्तराय योग से सुखसामग्री का वियोग होजाता है तब आपत्तिकाल में आकर खड़े रहनेवाले, उसमें सहायता देनेवाले या उस आपदा से मुक्त करने को अपने भरसक प्रयत्न करनेवाले जो मित्र निकले वे ही सच्चे मित्र हैं । प्रश्नोत्तर रत्नमालिका में दिये गये इस प्रश्न के उत्तर पर मनन करना अत्यन्त आवश्यक है और वह यह है कि “ जीव को भविष्य में भयंकर दुःख मिले ऐसे पाप से हमको अलग करे, सदुपदेश द्वारा पाप से होनेवाले दुःखों का विचार करा के हमको पापाचरण से अलग रखे और सन्मार्गगामी बनावे तथा सन्मार्ग में स्थित करे उसे ही अपना सच्चा मित्र समझना चाहिये ।” जब दूसरे मित्र तो केवल इस भव में ही सहायभूत होते हैं तब उपरोक्त सन्मित्र पर लोक में भी सहायभूत होते हैं, अतः मोक्षार्थी जीव यदि मित्र करें तो ऐसे ही मित्र बनाने का लक्ष्य रखे । यतः किं मित्रं यन्निवर्त्तयति पापात् ।

८१. डरत पापशी पंडित सोई—जो पाप आचरण से डरता रहे और शुभाचरण में कदम उठावे वह ही पंडित है । प्रश्नोत्तरमालिका में इस प्रश्न का ऐसा खुलासा है कि “ कः पंडितो ? विवेकीं अर्थात् पंडित कौन ? जिसके हृदय में विवेक प्रकट हुआ हो और उस विवेक के बल से जिसको जीव, अजीव, (जड़, चैतन्य), पाप, आश्रव, संवर, बंध, मोक्ष और निर्जरारूप नव तत्त्व का यथार्थ निश्चय हो गया है, यथार्थ तत्त्वनिर्णय होने की जिस के हृदय में निश्चल तत्त्वश्रद्धा हुई है और जिस से आगामी काल में आत्मा को अनर्थ हो ऐसी पापवृत्ति से जो अत्यन्त डरता रहता है, तथा आत्मा को भविष्य में एकान्त हितकारी मार्ग में

आनन्द से प्रवृत्त करता है और अन्य योग्य जनों को ऐसाही सदुपदेश करता है वह ही सच्चा पण्डित है ।

८२. हिंसा करत मूढ सो होई—जगत मात्र को ऐकान्त सुख देनेवाली आत्मा उपदिष्ट दया की विरोधिनी हिंसकवृत्ति को धारण करते हैं अर्थात् परम कृपालु परमात्मा द्वारा जगत्जंतुओं के ऐकान्त हित के लिये उपदेशित विद्वतापूर्ण दया का मार्ग छोड़ कर जो स्वमति से विपरीत वृत्ति धारण करता है वह चाहे जितना विद्वान् हों परन्तु तत्त्वदृष्टि जन तो उसको महामूर्ख की कोटि में ही गिनते हैं, क्योंकि वह शुष्क ज्ञानी मोहवशात् इतना गहराभी आलोच नहीं कर सकता कि “ सब को जीवन प्यारा है, कोई भी मृत्यु की इच्छा नहीं करता । जैसा हमको दुःख होता है वैसा ही सब को होता है । ” तो फिर जो हम को प्रतिकूल प्रतीत हो ऐसे दुःख का प्रयोग दूसरे प्राणी पर क्यों करना ? इतनी सी बात भी यदि कोई क्षणभर के लिये साम्य भाव रख कर विचार करे तो वह निर्दय काम से पिछा हट सकता है और जैसे जैसे इस बात को अधिक दयार्द्र लग्न से विचारा जाय वैस वैसे निर्दय काम करने में कम्प-कंपी छूटने लगती हैं और अन्त में निर्दय काम हो ही नहीं सकता । जो मूढ मानव राक्षसों के समान रसना की लोलुपता से मांसभक्षण और आखेट (मृगया-जीववध) करते हैं वे कठोर हृदय नरपशु अपने समीप मरण की शरण आये जानवरों की दुःखभरी लग्न क्या देख नहीं सकते ? क्या वे दीन अनाथ जानवर अपने बालबच्चों को रोते बिलबिलाते छोड़कर उन नरदैत्यों के लिये अपनी खुशी से मृत्यु की शरण लेना चाहते हैं ? जिस प्रकार इनका उनकी इच्छा विरुद्ध निर्दयता

से घेर कर मार दिया जाता है, उस प्रकार यदि इन नर-
दैत्यों को, इनके बालबच्चों को, या इनके अन्य प्रिय सम्बन्धियों
को मार दिया जाय तो उनको कितना बड़ा दुःख होगा।
उतना ही दुःख या उससे भी अधिक दुःख उक्त पशुओं को
निर्दयतापूर्वक मारने में होता है। इसकी दयाजनक अपील
किसके पास आकर करें ? यह भारतभूमि दया के प्रताप
से पहिले जितनी दयार्द्र और पवित्र थी उतनी ही अब नीच
संसर्ग से निर्दय और अपवित्र हो गई। केवल निर्दयता
(निरपराधी प्राणियों पर बनता क्रूर शासन-घातकीपन) ही
यहां नियामक हैं। उसीको दूर करने के लिये भरसक
पुरुषार्थ किया जाय तो पुनः यह आर्यभूमि जैसी की तैसी
बन सकती है। ऐसा समझ कर अपनी मातृभूमि के
उद्धार निमित्त प्रत्येक भारतवर्षी जन को हिंसा प्रतिबंध निमित्त
दृढ़ प्रतिज्ञा करनी चाहिये।

८३—सुखिया संतोषी जगमांही, जाको त्रिविध
कामना नाहीं—जिसको किसी प्रकार की विषयवांछा नहीं
ऐसे सुसाधु संतोषी संतजनों को ही संसार में सच्चे सुखी
समझना चाहिये। विषयवांछा ही दुःखरूप है। जिसप्रकार
क्षुधा, तृषा आदि दुःखरूप हैं और उसे शान्त करने को
अन्नपानादिक का उपचार किया जाता है। वह उपचार
यदि लक्ष्यपूर्वक किया जाय तो वह दुःख उपशान्त हो जाता
है, परन्तु यदि उसमें अतिमात्रादिक अविधिदोष हो जावे
तो व्याधि प्रमुख से उल्टी नई उपाधि खड़ी हो जाती है
और उसको दूर करने के लिये अनेक प्रकार के उपचार करने
पड़ते हैं, इसी प्रकार भिन्न भिन्न प्रकार की विषयवांछा

भी दुःखरूप ही हैं और उस दुःख को मिटाने के लिये उसका योग्य प्रतिकार शास्त्रनीति से सावधानतया करनेकी आवश्यकता है और यदि उसमें अतिचार हो जाय तो उस दुःख का मिटने के स्थान में अधिक बढ़ना ही संभव होता है। मन, वचन और काया के निखिल विकारों को वश में करने के लिये शास्त्रकारने समिति गुप्तिरूप मुनि धर्म और स्वदारासंतोषादिरूप गृहस्थधर्म बताया है। उसका सद्गुरु समीप भलिभांति ज्ञान प्राप्त कर उसके अनुसार आचरण करनेवाले आत्मारथी जन अवश्य अनुक्रम से त्रिविध कामना से मुक्त हो सकते हैं और यह ही सुख-संतोष की पराकाष्ठा होने से शाश्वत सुख के अर्थीजनों को ग्रहण योग्य है। कहा भी है कि 'न तोषात् परमं सुखं' अर्थात् संतोष जैसा श्रेष्ठ सुख नहीं और 'न तृष्णायाः परो व्याधिः' विषयतृष्णा समान कोई व्याधि नहीं। इससे शास्त्रकारने कहा है कि "विषयइन्द्रियों को स्वतंत्र छोड़ना आपदा का मार्ग है और उनको वश में रखना सुख-संपदा का मार्ग है अर्च्छा लगे उसे ग्रहण करो।"

८४—जाको तृष्णा अगम अपार, ते म्होटा दुःखिवा-

तनुधार—जिनकी तृष्णा का पार नहीं अर्थात् जिनकी तृष्णा अमन्त अपार है उनके दुःख का भी पार नहीं है याने उनका दुःख भी अनन्त अपार होता है। झानी पुरुषों ने लोभ को अग्नि की और तृष्णाको उसकी उवाला की उपमा दी है अर्थात् जैसे जैसे ईंधनादिक योंग से अग्नि प्रबल होती जाती है वैसे वैसे उसकी उवाला भी प्रखर परितोषकारी होती आती है। इस प्रकार लोभी पुरुष को जैसे जैसे लोभ मिलता जाता है वैसे वैसे लोभांधता बढ़ कर उसकी तृष्णा को अम-

र्यादित बना देती है और वह लोभाविष्ट को केषल दुःखी दुःखी ही बनाकर छोड़ती है । ऐसे अनन्त अपार दुःख दाषानल के सतत परिताप से बचने के लिये जिसकी प्रबल इच्छा हो उसे लोभांधताको छोड़कर, तृष्णा को संकुचित (मर्यादित) कर संतोष वृत्ति धारणकरना ही उचित है ।

८५—भये पुरुष जो विषयातीत, ते जगमांहि परम अभीत—जिन्होंने संतोषवृत्ति धारण कर अभ्यास द्वारा अनुक्रम से विषयवासना को निर्मूल बनादी है उनको संसार में कोई भय नहीं रहता । जिन्होंने रागद्वेषादिक विकार मात्र का विनाशकर दिया है उनको विषयवासना हो ही नहीं सकती, अतः वह जीव मुक्त है, इससे उसको पुनर्जन्म लेना नहीं पड़ता । अन्त में इस नश्वर देह को यहीं छोड़कर देहातीत हो अक्षय, अनन्त और अविचल मोक्षसुख को प्राप्त करता है अर्थात् जन्म, जरा और मरण सम्बन्धी सर्व भय से सर्वथा मुक्त हो जाता है । जबतक जीव में राग द्वेषादिक विकारों के बश में होने से विषयवासना जागृत रहती है तबतक जन्म, जरा, मरण सम्बन्धि भय उसके सिर पर मँढराते रहते हैं; जबकि विषयातीत को किसी भी प्रकार का भय नहि रहता, ऐसा समझकर प्राज्ञ जनों को मन और इन्द्रियों को ज्ञानी पुरुषों के वचनानुसार दमकर, शुद्ध संयम का पालन कर विषयातीत निर्भय पद को प्राप्त करने के लिये विषयवासना से दूर रहने को प्रतिदिन उद्यम करवा चाहिये ।

८६—मरण समान भय नहीं कोई—जगत के जीवों के मन में जो बड़े से बड़ा भय बना रहता है वह मृत्यु का है और वह वास्तविक भी है; क्योंकि उसके साथ दूसरे भी जन्म, जरा, संयोग, वियोग, आधि, व्याधि और उपाधि के

भय साथ लगे रहते हैं। यदि मरण के महाभय से सर्वथा मुक्त हो सकें तो अन्य साथ लगे भय तो अपने आप पलायमान हो जाते हैं। इस मरण के महाभय से मुक्त होने के लिये ही सर्वज्ञ परमात्माने सम्यग् दर्शन, ज्ञान, चारित्र्य का उत्तम मार्ग बताया है कि जिन रत्नत्रय का यथाविध आराधन करनेवाले प्राणी अवश्य अन्तर्मरण सम्बन्धी सब भय से मुक्त हो सकते हैं। अतः निर्भय सुख की इच्छा करनेवाले प्राणी के लिये यह ही कर्त्तव्य है।

८७—पंथ समान जरा नवि कोई—जिस प्रकार जरा अवस्था से शरीर जरजरित हो जाता है, इस से उसमें यौवन वय के समान सामर्थ्य एवं उल्लास नहीं रहता, इसी प्रकार बड़ी यात्रा कर लेने से मनुष्य इतना अधिक थक जाता है कि उससे कोई भी अगत्य का काम उत्साहपूर्वक नहीं हो सकता और जो बाध्यरूप से किया भी जाता है उस में भी उनको कठिनाता मालूम होती है। अतः अनुभवी पुरुष कहते हैं कि चाहे जितनी लम्बी यात्रा पग चलकर करना हो लेकिन “चार चार कोश चलने पर लाखों मील मार्गगमन कर सकते हैं” इस बचन के अनुसार शरीर से हो सके उतना ही कार्य करना कि जिससे भविष्य में अधिक न सहना पड़े तथा हमारी व्यवहारिक एवं धार्मिक करणी में भी बाधा न पड़े।

८८—प्रबल वेदना क्षुधा वखानो—अन्य सब वेदनाओं में क्षुधा वेदना अधिक प्रबल है। अन्य वेदनाओं से मन में वैराग्य उत्पन्न होता है, प्रभु का नाम याद आता है या परमेश्वर का साधन करने की मन में प्रेरणा होती है, तब क्षुधा के प्रबल उदय समय ये सब उपस्थित होने पर भी प्रायः भगजाती हैं। इस क्षुधा परिसह को सहन करनेवाला कोई

धिरला ही ज्ञानी तपस्वी साधु जन ही होता है । वैसे समता-
वंत तपस्वी साधु शिर से वन्दना करने योग्य है । शास्त्र-
निर्दिष्ट तपस्या उक्त वेदना को नष्ट करने का उत्तम उपाय है ।

८९-वक्र तुरंग इन्द्रि मन जानो—शास्त्र में इन्द्रियों
को तथा मन को ऊल्टी चाल के घोड़े से उपमा दी है । जिस प्रकार
ऊल्टी चाल का घोड़ा स्वार को विपरीत मार्ग में लेजा कर
विडम्बना पात्र बना देता है परन्तु यदि उसको कोई ठोक
करनेवाला कुशल (अश्वविद्या में निपुण) पुरुष मिल जाय
तो उसको पेसा सुधार सकता है कि वह ही घोड़ा अल्प
समय में उसके स्वामी को निश्चित मार्ग पर पहुँचा सकता
है । इसी प्रकार वेवश अशिक्षित इन्द्रिया तथा मन भी स्व-
च्छन्दपन से अपने इच्छानुसार विषयप्रदेश में प्रयाण कर
आत्मा को अनेक दुःख पहुँचाते हैं और अन्त में दुर्गति में
लेजा कर डालती हैं, परन्तु जिन्होंने सर्वज्ञ प्रभू के वचनानुसार
उनको ठोक प्रकार वशीभूत किया हों तो वे सत्मार्गानुसारी
बनती हैं और सत्मार्ग में स्थित रह कर अपने स्वामी
आत्मा को सद्गति भोक्ता बनाती हैं । अतः शास्त्रकार उप-
देश करते हैं कि “ यदि तुम को भवभ्रमण के दुःख का
भय हो, और अचल, अविनाशी, अक्षय, अनन्त, अजरामर
मोक्षसुख की चाह हो तो इन्द्रियों को बश में करने के लिये
प्रबल पुरुषार्थ करना चाहिये । ” “ यदि विषयसुख पर जय
हो गई तो समझना चाहिये कि सब दुःखों का अंत हो गया है ”
इससे स्पष्ट है कि सकल सुख स्वाधीन करने की सच्ची
चाबी मन और इन्द्रियों को शास्त्रयुक्ति से स्ववश कर
सन्मार्गगामी बनाना है, अतः यह ही हमारा कर्त्तव्य है ।

९०—कल्पवृक्ष संजम सुखकार—जिस प्रकार सर्व

वृक्षों में कल्पवृक्ष उत्तम देवतरु गिना जाता है और इसकी छाया, मूल, पत्र, पुष्प और फल सब उत्तम हैं, उसीप्रकार “संयम सुख भंडार” सर्वज्ञ देशित संयम सर्व सुख का निधान है। वीतराग प्रभु के निष्पक्षपाती वचनों पर अचल आस्था रखना संयम का मूल है, यम नियम आदि उसके पत्र हैं, सहज समाधिरूप उसकी शीतल छाया है, उत्तम देव मनुष्य गति उसके सुगंधित पुष्प हैं और मोक्षरूप उसका सर्वोत्तम फल है। ऐसे ऐकान्त सुखदायी संयम की चाह किसे नहीं होती? परन्तु अनादि काल से आत्मक्षेत्र में अंकुरित मिथ्यात्व, अज्ञान और अविरतिरूप (weeds demerits) दुर्गुणरूप निरर्थक हानिकारक पौधों को उखाड़ कर, सर्व प्रथम हृदयभूमि को शुद्ध करने के लिये अशुद्धतादिक योग्यता संपादन कर, अनुक्रम से सर्वज्ञदेशित संयम के या अध्यात्म के अवध्य बीजरूप शुद्ध श्रद्धान रोप कर, उसमें निर्मल ज्ञानरूप अमृत का सिंचन किया जाता है, तो उसमें से परम सुखदायक यम नियमादिक संयम योग का प्रादुर्भाव होता है, और उससे स्वर्ग के तथा मोक्ष के उत्तमोत्तम सुख प्राप्त हो सकते हैं। ऐसा समझ कर आत्मार्थी जनों को उक्त दिशा में विशेष उद्यम करना उचित है।

९१—अनुभव चिन्तामणि विचार—अनुभवज्ञान चिन्तामणिरत्न के समान अमूल्य है उससे चिंतित सुख साधा जा सकता है। उसका ग्रन्थकारने ऐसा लक्षण बताया है कि “वस्तु विचारत ध्यावत, मन पावे विश्राम; रस स्वादन सुख उपजे, अनुभव याको नाम।” अर्थात् अमुक ध्येय वस्तु को विचारते या ध्यान करते मन को शीतलता प्राप्त हो और उस वस्तु के रस का आस्वादन करनेरूप सहज स्वाभाविक सुख जिससे प्राप्त हो उसका नाम अनुभव है।

शास्त्र तो वस्तु की केवल दिशा मात्र ही बताता है जब कि उसका पार तो अनुभव ही पटकता है। अनुभवज्ञान केवल-ज्ञानरूपी सूर्य का अरुणोदय है। किस किसकी कल्पनारूप करुण्णी शास्त्ररूपी क्षीर में नहीं फिरती, परन्तु अनुभवरूपी ज़ीभद्वारा उस शास्त्रक्षीर का आस्वादन करनेवाले तो कोई बिरले ही प्राणी होते हैं। ये सब सूक्त वचन अनुभवज्ञान की अपूर्व महिमा प्रदर्शित करते हैं, ऐसा समझ कर जिससे अपने शुद्ध आत्मतत्त्व का सम्पूर्ण साक्षात्कार हो वैसे अनुभवज्ञान के लिये ही यत्न करना उचित है।

९२—कामगवी वर विद्या जान—सद्विद्या को कामधेनु सदृश सुखदायी कहा गया है। जिस प्रकार कामधेनु सर्व प्रकार की मन कामना पूरी करती है वैसी ही विद्या भी। “तत्त्वधीर्विद्या” वस्तु को वस्तुस्वरूप से जिससे जाना जाय, अर्थात् वस्तु का यथार्थ स्वरूप बतलानेवाली विद्या सद्विद्या कहलाती है और इससे विपरीत विद्या अविद्या कहलाती है। उस अविद्या का स्पष्ट लक्षण यह है “अनित्य, अशुचि और परवस्तु को नित्य, पवित्र अपनी मानना” ऐसी अविद्या, मिथ्या भ्रांति या अज्ञान को हटाने का प्रयत्न करना हमारा प्रथम कर्तव्य है। इसके बिना कामधेनु सदृश श्रेष्ठ विद्या का प्राप्त होना अशक्य है और उसके बिना आत्मकल्याण होना भी कठिन है अतः आत्मार्थी प्राणियों को सद्गुरु समीप सद्विद्या प्राप्त करने का प्रयत्न करना चाहिये।

९३ चित्रावेली भक्तिचित्त आन—भक्ति को चित्रावेली से उपमा दी गई है। जैसे चित्रावेली से स्वर्णसिद्धि होती है वैसी ही भक्ति से भी भव्यजनों की मनकामना पूर्ण होती है, इतना ही नहीं अपितु इससे स्वर्ग और अपवर्ग—मोक्ष

की भी प्राप्ति हो सकती है । अन्य साधनों से भक्ति का साधन सुलभ है इतना ही नहीं परन्तु संगीत सुख देनेवाला भी है । ज्ञानादिक अन्य साधन में मद आने का भय है जबकि भक्ति में ऐसे भय का अवकाश भी नहीं रहता । भक्ति से तो नम्रतादिक सद्गुणश्रेणी दिनप्रतिदिन बढ़ती ही जाती है । भक्ति की धुन में मस्त भद्रिक जीव अपना भान भूल कर भगवंत के साथ एकरूप हो जाते हैं । इससे अनेक भक्तजनों ने भक्ति के सुलभ मार्ग में ही प्रयाण किया है ।

९४ संजम साध्यां सब दुःख जाय, दुःख सब गयां मोक्षपद पाय—संयम अर्थात् आत्म निग्रह करना । यह इसलिये कि अनादि अविद्या के कारण जीव जो उन्मार्गगामो हो गया है—हिंसा, असत्य, अदत्त, अब्रह्म और परिग्रह में लुब्ध हो गया है, पांचो इन्द्रियों के परवश बन गया है, क्रोधादिक कषाय को सुखबुद्धि से सेता है और मन, वचन तथा काया के यथेच्छ व्यापार में ही सुखबुद्धि मान बैठा है । उसकी उस अनादि भूल को सुधार कर उसे सन्मार्गगामो बनाना चाहिये अर्थात् अहिंसा, असत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और असंगता (निःस्पृहता) रूप महाव्रत का यथाविधि सेवन करना चाहिये । विषय—इन्द्रियों को वश में रखना अर्थात् शब्द, रूप, रस, गंध और स्पर्शरूप इन पांच विषय में होनेवाली विकारबुद्धि को डालना, क्षमा, मृदुता, सरलता और ज्ञान, ध्यान, तप, जप द्वारा मन, वचन तथा काया के दुष्ट व्यापार को रोकना, इस प्रकार १७ प्रकार के संयम के यथार्थ पालन करनेवाले के भवभ्रमण सम्बन्धी सकल दुःख दूर हो जाते हैं अर्थात् उसको भवभ्रमल नहीं करना पड़ता और सकल कर्ममल का सम्पूर्ण क्षय कर के वह अजरामर सुख को प्राप्त करता है ।

९५—श्रवण शोभा सुनिये जिनवाणी, निर्मल जेम गंगाजल पाणी—जिस प्रकार गंगाजल निर्मल-मेल रहित है, उसी प्रकार जिनेश्वर प्रभु की वाणी राग, द्वेष और मोह-रूप मल से सर्वथा मुक्त है; क्योंकि सर्वज्ञ परमात्मा में उक्त दोष का सर्वथा अभाव ही रहता है और इसीसे उनकी वाणी निर्मल कही गई है। ऐसी निर्मल वाणी का कर्णपुर से पान करना श्रवण इन्द्रिय की सच्ची शोभा है। अज्ञानी जन अपने कानों को कल्पित सुवर्णादिक भूषणों से भूषित करने का प्रयत्न करते हैं, जब कि तत्त्वसिद्ध अपने कर्ण को सहज निरुपाधिक सुवर्ण (उत्तम वर्ण-अक्षरात्मक वचन-पंक्ति) द्वारा सुशोभित करते हैं, और इस प्रकार अपनी सकर्णता सार्थक करते हैं।

९६—नयन शोभा जिनब्रिज निहारो, जिनपडिमा जिन सम करी धारो—जिस प्रकार जिनवाणी का श्रवण करना कर्णशोभा है उसी प्रकार जिनमुद्रा-जिनप्रतिमा का दर्शन करना नयनशोभा है। जैसे जिनवाणी से हृदय में विवेक प्रकट होता है उसी प्रकार जिनदर्शन से भी विवेक प्रकट होता है। यह इस प्रकार कि प्रभु-मुद्रा के देखने से प्रभु के मूल स्वरूप का स्मरण हो जाता है, और प्रभु के स्वरूप का यथार्थ भान हो जाने पर उसी प्रकार जो हमारा आत्मस्वरूप सत्तागत है उसकी झांकी नजर आती है और स्थिर अभ्यास से प्रभुस्वरूप के सानिध्य से हम भी प्रभु सदृश होने का प्रयत्न करते हैं। जिस जिस प्रकार हम प्रभुमुद्रा से प्रतीत होनेवाले गुण का अभ्यास करते रहेंगे उस उस प्रकार हमें हमारे अन्तर में छिपे गुणों के प्रकट करने में सफलता प्राप्त होगी और अन्त में प्रभु के संग अभेद-

भाष से मिल जाने पर प्रभु सदृश असाधारण पुरुषार्थ कर लेने पर हम भी प्रभुरूप हो सकते हैं। ऐसी सर्वोत्तम पदवी प्राप्त करने का श्रेष्ठ साधन जिनवाणी तथा जिनमुद्रा है और इसीलिये उसको साक्षात् जिनेश्वरतुल्य गिना जाना संभव है।

९७—सत्य वचन मुखशोभा भारी, तज तंबोल

संतते वारी—जिस प्रकार नयन की शोभा जिनबिब देखना कहीं है उसी प्रकार मुख की शोभा मिष्ट, पथ्य और सत्य वचनोच्चारण में है। कितने ही मुग्ध जन तम्बोल चाबने में मुख की शोभा समझते हैं और करते हैं परन्तु वह शोभा केवल कृत्रिम एवं क्षणिक है। जब कि सत्शास्त्रानुसार सत्य-वचनोच्चारण से होनेवाली मुखशोभा सहज और चिरस्थायी है। इसीलिये उपदेशमाला के लेखकने वचन बोलते समय यह बात ध्यान में रखना कहा है कि “ मधुर वचन बोलना परन्तु कडुवे नहीं, बुद्धियुक्त बोलना परन्तु मूर्खवत् नहीं, थोड़ा बोलना पर विशेष नहीं, प्रसंग युक्त बोलना परन्तु अति प्रसंग युक्त नहीं, नम्र वचन बोलना परन्तु गर्वयुक्त नहीं, उदार वचन उच्चारण करना परन्तु तुच्छ नहीं, इन वचनों का क्या परिणाम होगा इसका प्रथम विचार कर बोलना परन्तु बिना विचारे नहीं, और जिस से स्वपर का हित हो ऐसा सत्य वचन बोलना परन्तु असत्य-अहित कर, अधर्मयुक्त नहीं। ” विवेकी पुरुष ऐसे ही वचन बोलते हैं और यह ही मुखमंडन है। प्रश्नोत्तर रत्नमाला के कर्त्ताने भी कहाँ है कि ‘ किं वाचां मंडनं सत्यं ’ अर्थात् वाणी की शोभा क्या ? उत्तर सत्य। यह बात विशेष जोर से कहने का कारण यह है कि आजकल कारण या अकारण ही लोग सत्य पर प्रहार करते हैं या उन में प्रहार करने की टेव

पड़ गई है । उनको स्वपरहित निमित्त असत्य पक्ष छोड़कर सत्य पक्ष अंगीकार करने का यत्न करना चाहिये । ऐसा करने मात्र से ही स्वपर का उदय होगा अतः सत्यमेव जयति ।

९८.—कर की शोभा दान बखानो, उत्तम भेद पंच तस जानो—जिस प्रकार मुख की शोभा सत्य भाषण है उसी प्रकार हाथ की शोभा दान देने में है । उस दान के शास्त्र में पांच भेद बताये हैं । अभयदान, सुपात्रदान, अनुकम्पादान, कीर्तिदान और उचितदान । इन के भी ब्रह्म भाव से दो दो भेद और हो सकते हैं । लक्ष्मी प्रमुख द्रव्य साधन से दान करना द्रव्यदान और ज्ञानादिक भाव साधन से दान करना भावदान कहलाता है । जिस लक्ष्मी प्रमुख का दुर्व्यसनों में व्यय करना दुर्गति का कारण है, उसी लक्ष्मी प्रमुख का सप्त क्षेत्रादिक शुभ मार्ग में व्यय करना सद्गति का कारण है । इस में भी सद् विवेक द्वारा जिस जिस स्थान पर द्रव्य व्यय करने की अधिक आवश्यकता है उस उस स्थान पर उसका व्यय करना अधिक लाभदायक है । ज्ञान, दर्शन, चारित्र्य प्रमुख का दान भावदान कहलाता है और ऐसा भाव प्रधान दान द्रव्य दान से बहुत बढ़कर है, अतः ये दोनों प्रकार के दान अनुक्रम से आराधने योग्य हैं और यह ही सद्भाग्य द्वारा प्राप्त हुई शुभ सामग्री का उत्तम फल है ।

९९—भुजाबले तरिये संसार, इण विध भुज शोभा चित्त धार—भुजा द्वारा अर्थात् निज पराक्रम से-पुरुषार्थ ही से संसारसमुद्र तैरा जा सकता है । ऐसी उत्तम भुजा पा कर यदि अपना पराक्रम सम्यग् ज्ञान, दर्शन और चारित्र्यरूप रत्नत्रयी के प्राप्त करने में लगाया जाय तो इस से संसार-

समुद्र का तैरना सुलभ हो जाता है। इस संसार में स्पर्धा, द्वेष, ईर्ष्या और मोह के बश हो कर रण-संग्राम आदि में अपने भुजाओं को अजमानेवाले तो अनेकों प्राणि होते हैं किन्तु पूर्वोक्त दोषसमूह का नाश कर पवित्र रत्न की प्राप्ति में स्ववीर्य का उपयोग करनेवाले तो कोई विरले ही नर-रत्न देखे जाते हैं और यह ही सच्चा भुजाबल शोभाकारी एवं प्रशंसनीय है। आत्मार्थी जनों को अपने भुजाबल का सदुपयोग करना आवश्यक है।

१०० निर्मल नवपद ध्यान धरीजे, हृदय शोभा इण विध नित कीजे—हृदय विवेकका स्थान है। जो इस हृदय का सदुपयोग करना जानते हैं उन्हीं में सद्विवेक जागृत होता है और उसीसे वे हिताहित का निश्चय कर अहित का त्याग कर हित ही में प्रवृत्ति करते हैं। जब मोहबश जगत असत् प्रवृत्ति पसन्द करता है तब विवेकी हृदय सत् प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति ही पसन्द करता है। वह सत् प्रवृत्ति को भी निवृत्ति के लिये ही ग्रहण करता है। निवृत्ति में ही सच्चा सुख, शान्ति या समाधि को स्वाधीन करली है ऐसे अरिहंतादिक नवपद का विवेकवन्त निज हृदय में अपूर्व शान्ति का साक्षात् अनुभव करने के लिये एकाग्ररूप से चिंतनरूप ध्यान करते हैं और दृढ अभ्यास द्वारा अरिहंतादिक निर्मल नवपद में लयलीन होकर आत्मा की अपूर्व शान्ति का साक्षात् अनुभव कर सकते हैं। हृदयकमल ध्यान करने निमित्त एक निर्मित स्थान है, उसमें अरिहंतादिक ध्येय का विवेकपूर्वक ध्यान करने से अनुक्रम से दृढ अभ्यास द्वारा उस ध्यान की सिद्धि हो जाती है। अर्थात् ध्याता, ध्येय और ध्यान का भेदभाव मिटकर उसमें से समरसी

भाव प्रकट होता है । इस समरसी भाव का सुख समरसी भाववेदी ही जान सकते हैं अर्थात् वह अनुभवगम्य होने से वचन अगोचर है, परन्तु इसकी प्राप्ति का सच्चा उपाय निज हृदयकमल में नवपद का समझपूर्वक एकाग्रहपूर्वक ध्यान करना ही है । अतः आत्मार्थी जनों की दूसरी सब बातों को छोड़कर शान्तवृत्ति से अपने हृदय में इसी का ध्यान करना योग्य है ।

१०१—प्रभुगुण मुक्तमाल सुखकारी, करो कंठशोभा
ते भारी—मुक्तमाल कर्थात् मुक्ताफल जो मोती उसकी माला (मोती की माला) जिस प्रकार कंठ में धारण की जाती है तो कंठ अत्यन्त शोभा को प्राप्त होता है उसी प्रकार यदि जिनेश्वर प्रभु के केवलज्ञान, दर्शन, चारित्र प्रमुख अनन्त उज्ज्वल गुणरूपी मुक्ताफल की माला कंठ में धारण की जाय अर्थात् यदि प्रभुके सद्गुणों का ही रटन किया जाय अथवा मधुर कंठ से प्रभुके परम उज्ज्वल गुणों का गान किया जाय तो उसमें कंठ की सार्थकता है । स्वार्थवश जीव किस किसकी खुशामद नहीं करता ? जिसमें सद्गुणश्रेणी का आविर्भाव नहीं हुआ और जो दोषोंसे परिपूर्ण हैं उनकी खुशामद से कोई लाभ नहीं होता । जिनको पूर्णता प्राप्त हो गई है वे किसी की खुशामद की इच्छा नहीं रखते, ऐसे पूर्णानन्द प्रभुके गुणगान ही अहोनिश गाना उचित है कि जिन के गुणगान करने से ऐसे ही उत्तम गुणों की हमें प्राप्ति हो सके । कहा भी है कि “ जिन उत्तम गुण गावतां, गुण आवे निज अंग ” उत्तम लक्ष्य से प्रभु का गुणगान करनेवाला अपने सब दोषों का अन्त करके प्रभु के पवित्र पद को प्राप्त कर सकता है । ऐसा समझकर कृपण और नीच-नादान जनों की संगती

छोड़कर सत्संग से प्रभु का स्वरूप यथार्थरूप से पहचान कर प्रभुभक्ति में अपना मन लगाकर परमात्मा के गुणों का स्मरण, चिंतन, रटन करने का दृढ़ अभ्यास कर वैसे ही अनन्त अपार सद्गुण अपने में पैदा करने का अचल प्रयत्न करना चाहिये ।

१०२ से ११५ तक (१३) प्रश्नों का उत्तम निम्न लिखित है—
 सतगुरु चरण रेणु शिर धरिये, भाल शोभा इणविध भवि करीए ।
 मोहजाल मोटी अति कहिये, वाकुं तोड़ अक्षय पद लहीये ॥३४॥
 पाप मूल लोभ जगमांही, रोग मूल रस दुजा नांही ।
 दुःख मूल सनेह पिपाये, धन्य पुरुष तिन हू ते न्यारे ॥३५॥
 अशुचि वस्तु जानों निज काया, शुचि पुरुष जो वरजित माया ।
 सुधा समान अध्यातमवाणी, विष समकुत्था पाप कहाणी ॥३६॥
 जहां बैठा परमार्थ लहीए, ताकुं सदाय सुसंगति कहीए ।
 जहां गया अपलक्षण आवे, ते तो सदाय कुसंग कहावे ॥३७॥
 रंग पतंग दुस्जनका नेहा, मध्यधार जो आयत छेहा ।
 सज्जन स्नेह मजीठी रंग, सर्व काल जे रहत अभंग ॥ ३८ ॥
 प्रश्नोत्तर इम कही विचारी, अतिसंक्षेप बुद्धि अनुसारी ।
 अति विस्तार अरथ इणकेरा, सुनत मिटे मिथ्यात अंबेरा ॥३९॥

कलश

रस पूर्णनंद सुचन्द संवत् (१९०६) मास कार्तिक जानिए,
 पक्ष उजवलतिथि त्रयोदशी, वार अचल वखानिए ।

आदीश पास पसाय पामी, भावनगर रही करी,
चिदानन्द जिणंद वाणी, कही भवसागर तरी ॥ ४० ॥

इति प्रश्नोत्तररत्नमाला समाप्त

१०२-सतगुरु चरण रेणु शिर धरिये, भाल शोभा इण
विध भवि करिये-सद्गुरु की चरणरज मस्तक पर धारण
कर गुरुआज्ञा प्रमाण करना सुखजनों का कर्त्तव्य है। भाल
(ललाटे) पर तिलक करने का भी यह ही उद्देश्य होना संभव
है। स्वयंतत्त्व के जानकार होते हुए भी जो भव्यजनों के हित
निमित्त सतत उद्योगवन्त हों, निष्पापवृत्तिवाले हों और अन्य
आत्मार्थी जनों को भी निष्पाप मार्ग बतानेवाले हों, स्वयं
भवसमुद्र से तैरनेवाले और अन्वजनों की भी तार सकने-
वाले हों ऐसे सद्गुरु की ही आत्महितैषी जनों को सेवा
करनी योग्य है। कहाँ भी है कि-“पवित्र करिये जिहा
तुझ गुणे शिर बहिये तुझ आण; मन से कमी मी रे प्रभू !
न विसारि ये, लहिये परम कल्याण ।” ऐसे परम गुरु के
गुणग्राम से जिहा पवित्र होती है, उनकी पवित्र आज्ञाओं
का पालन करने से हमारा उत्तमांग चमक पड़ता है और
उनका सदैव स्मरण करने से अन्तःकरण उज्ज्वल हो जाता
है; अर्थात् उससे जन्ममरण की सब व्यथाओं का नाश हो
कर अक्षय अनन्त मोक्षसुख की प्राप्ति होती है।

१०३-मोहजाल मोटी अति कहिये, बांकु तोड अक्षय-
पद लहिये-हमको मोहित करे सो मोह। उत्तमप्रकार के ज्ञान
दर्शन को आच्छादन करनेवाला, और अशुद्ध वृत्तिको पेदा
करनेवाला मोह ही है। राग, द्वेष, ईर्ष्या, खेद मत्सर आदि

ये सब इसीकी संतति है। भिन्न भिन्न रूप धारण करने वाले क्रोध, मान, माया और लोभरूप इसका बड़ा परिवार है। दुर्गति के कारणरूप १८ पापस्थानों में प्रवृत्ति कराने वाले मोहही हैं। यह सबसे बड़ा जगत् प्रसिद्ध चोर है। यह दिन दहाड़े धाड़ा पटक कर प्राणियों का सर्वस्व हर लेता है। जो कोई आत्मसाधन करने का इच्छुक होता है। तो उसकी भी कठिन परीक्षा लेता है तथा अपने परिवार को भी उसकी कठिन परीक्षा करने का आदेश करता है। किसी धर्मात्मा का तो छिद्र देख कर यह बहुत खुश होता है। मोह ऐसी विविध प्रकार से जगत् विडंबना करता है। “मैं और मेरा” ऐसा मंत्र पढ़ा कर सब को अंधा बना देता है। ऐसे अति दुष्ट एवं प्रबल मोह का नाश किये बिना कोई भी मोक्ष प्राप्ति नहीं कर सकता, और उस मोह का क्षय होनेपर मोक्ष प्राप्ति सुलभ हो जाती है। उसका अमोघ उपाय आत्मश्रद्धा और आत्मरमणरूप रत्नत्रय का यथार्थ आराधन करना है। आत्मज्ञानद्वारा अपना स्वरूप-सामर्थ्य यथार्थरूप से जाना जा सकता है अर्थात् अपनी शक्ति का यथार्थ भान हो सकता है। आत्मश्रद्धा से अपनी पूर्ण शक्ति प्रकट करने में बाधक भूत राग, द्वेष, मोह, प्रमुख अन्तरंग शत्रुओं को दूर करने साधकरूप सत्संग प्रमुख अनेक सद्गुणों को प्राप्त करने के लिये स्वयं सावधान हो जाता है। इस प्रकार उज्ज्वल रत्नत्रय का यथाविधि आराधन कर अन्त में सर्व कर्म मल का क्षय कर आत्मा अविचल मोक्ष पदवी प्राप्त कर सकता है।

१०४-पाप मूल लोभ जग मांहि—दुनियाँ में सर्व पाप का मूल लोभ है। लोभ कई प्रकार का होता है। कभी एक प्रकार का तो कभी दूसरी प्रकार का, लोभ अन्तर में

प्रवेश कर नहीं करने योग्य काम करने की प्रेरणा करता है और इस प्रकार आत्मा को पाप से मलिन बनाता है। स्त्री लक्ष्मी प्रमुख के लोभ के लिये तो लोग कई प्रकार के युद्धादिक अनर्थ करते हैं; परन्तु यश-कीर्ति के लोभ से भी किसी प्रसंग पर अज्ञ जन अनेकों अनर्थ कर डालते हैं, फिर लोभान्धता से अपनी भूल स्वयं नहीं समझ सकते। अपितु दुनियां में भी बहुधा यह दोष व्याप्त है। अतः भाग्य से ही कोई किसी की भूल सुधारने को कह सकता है। केवल निःस्पृहो संत साधु जन ही ऐसी भूल सुधार सकते हैं। उनका अवसरोचित हित वचन लोभी ऊपर भी अच्छा असर कर सकता है। अतः जिनको लोभ से निवृत्ति की प्रबल इच्छा हो उनको ऐसे निःस्पृही की सेवा करनी चाहिये।

१०५—रोगमूल रस दूजा नांही—“रसमूलाश्च व्याधयः” भिन्न भिन्न प्रकार के रोग पैदा होने का मुख्य कारण विषय-वृद्धि-विषयासक्ति-विषयलोलुपता ही है। प्रत्येक इन्द्रियों के विषय में अत्यासक्ति अवश्य दुःखदाई है। इस भव में प्रगट व्याधि प्रमुख आपदा मिलता है और परभव में नरकादिक यातना सहनी पड़ती है, अतः ज्ञानी पुरुषों विषयसुख को विषवत् समझ कर उस विषयसुख से विमुख रहते हैं और जो विषयासक्ति से दूर रहते हैं वे ही सच्चे ज्ञानी हैं। ज्ञानी पुरुषों के पवित्र मार्ग में चलना ही हमारा परम कर्तव्य है ऐसा विचार कर जैसे हो सके वैसे विषयासक्ति से दूर रहने का प्रयत्न करना चाहिये।

१०६—दुःखमूल स्नेह पियारे, घन्य पुरुष तिन्हु से न्यारे—“स्नेहमूलानि दुःखानि” दुःख का मूल स्नेह है।

स्नेह करना सहज है परन्तु उसका निर्वाह करने में कष्ट का अनुभव होता है। स्नेह करने में भी बहुधा जीव धोखा खाता है। अस्थानपर स्नेह करने से उल्टी उपाधि उपस्थित हो जाती है। यदि अच्छे स्थान पर स्नेह हो गया हो तो भी इस बात की चिन्ता बनी रहती है कि कहीं इसका वियोग न हो जाय और कहीं देववशात् वियोग हो गया तो अत्यन्त क्लेश होता है। अतः सांसारिक स्नेहमात्र सोपाधिक है। जिसको निरुपाधिक सुख की चाहना हो उसको ऐसा स्नेह करना चाहिये कि जिसे बढ़ाना उचित न हो। इसके लिये तो श्रीमद् उपाध्यायजी के वचन अति उपयोगी हैं। श्रीमान् का कहना है कि “ राग न करजो कोई नर कोईसुं रे, नबि रहवाय तो करजो मुनिशुं रे। मणि जेम फणी बिषनो तेम तेहो रे, रागनुं भेषज सुजस सनेहो रे। ” इसका यह अर्थ है कि ‘ कृत्रिम सुख के लिये तो किसी के साथ राग करना ही अनुचित है और यदि किसी के साथ राग करने की ही इच्छा हो तो शम दमादिक सद्गुणसम्पन्न मुनिराज के साथ ही करना उचित है। जिस प्रकार मणि से फणीधर का चढा हुआ विष दूर हो जाता है उसी प्रकार मुनिजन के प्रशस्त निःस्वार्थ राग से अनादि अप्रशस्त राग का विष दूर हो जाता है। ” ऐसा सदुपदेश हृदय में अंकित कर अप्रशस्त राग को दूर करने निमित्त उक्त उपाय को काम में लाने की विशेष आवश्यकता है। इस प्रकार दृढ अभ्यास से आत्मा के अधिक लाभ होना संभव है। अपितुः जिन्होंने सम्पूर्ण राग को जीतकर वीतरागदशा प्रगट की है उनकी तो बलिहारी है।

१०७-अशुचि वस्तु जाणों निज काया—अशुचि में अशुचि वस्तु अपनी काया है। इस बात की प्रतीति लो-

पुरुष के शरीर में से निकले दुर्गन्धित पदार्थों से हो सकती है । एक अन्न का कवल तक अल्पकाल में सड़ जाता है तो जिसमें प्रतिदिन अन्न प्रक्षेपन हो उस शरीर का तो कहना ही क्या ? यह बात मल्लीकुमारीने अपने पूर्वभव के मित्र राजाओं को प्रतिबोध देने के लिये युक्तिपूर्वक सिद्ध कर बताई है और हम हमारे स्वानुभव से जान सकते हैं कि प्रथम तो यह शरीर अशुचि से ही उत्पन्न हुआ है । पिता का वीर्य और माता का रुधिर इन दोनों का जब मिश्रण होता है तब इस शरीर की उत्पत्ति होती है । पश्चात् भी इस शरीर का माता द्वारा भक्षण किये रस बनाये और अशुचिरूप पदार्थों से ही प्रतिदिन पोषण होता है । इस प्रकार अशुचि से उत्पन्न हुए अशुचि से बढे हुए और पवित्र वस्तु को भी अपवित्र कर देनेवाले अशुचिमय देह को जल-प्रमुख से शुद्ध करना चाहिये ऐसा झुठा भ्रम केवल मूढ़ पुरुष को ही होता है । तत्त्वज्ञ को ऐसा भ्रम कभी होता ही नहीं है । इस अशुचिरूप देह में कर्मवशात् व्याप्त चेतन-रत्न युक्ति से निकाल कर समता रस से धोकर साफ कर लेना उचित है । कहा भी है कि जो समतारस के कुंड में स्नान कर पापरूपी मल को धोकर फिर मलिनता को प्राप्त नहीं होते वह अन्तरात्मा परम पवित्र है । इस अशुचिमय देह में से उपरोक्त आगमयुक्ति से आत्मतत्त्व खोजकर लेने की आवश्यकता है । फिर पुनर्जन्म मरण का भय होने का कोई कारण नहीं रहता ।

१०८-शुचिपुरुष जे वरजित माया—जो मोहमाया रहित निर्मायी-निर्दभी है वह ही सच्चा पवित्र पुरुष है । मोह माया से ही जीव मलिन हो गया है । उस मोह माया को

हटाने का सच्चा उपाय आत्मज्ञान, आत्मश्रद्धा और आत्म-रमणरूप चारित्र है। बिना नींव की इमारत के समान तत्त्व-ज्ञान और तत्त्वश्रद्धा रहित लोकरंजन निमित्त पूजे जाने-मान किये जाने अथवा स्वदोष छुपाने के लिये आडम्बररूप से की हुई मायामय धर्मकरणी किसी प्रकार से हितरूप सिद्ध नहीं हो सकती है। अतः प्रथम आत्मा की उन्नति में केवल अन्तरायरूप ऐसी मोहमाया को छोड़ने के लिये भरसक प्रयत्न करना चाहिये। आत्मज्ञान और आत्मश्रद्धा द्वारा बद्धप्रयत्न सफल हो सकता है। सरलाशय निर्मायी का ही कल्याण हो सकता है। जिसकी मन, वचन और काया की प्रवृत्ति सरल-माया रहित है वह ही प्रभु की पवित्र आज्ञा का आराधन कर अक्षयसुख प्राप्त कर सकता है, अतः जिसको जन्ममरण के अनन्त दुःख से भय हो और अक्षय, अनन्त, निर्भय मोक्षसुख की सच्ची चाह हो उसे माया-कपट छोड़ कर निष्कपटवृत्ति धारण करने का पूरा प्रयत्न करना चाहिये। उदयरत्न कहते हैं कि “ मुक्ति पुरी जावा तणोजी रे, ए मारग छे शुद्ध रे प्राणी ! म करीश माया लगार । ” जिस प्रकार काजल से चित्र काला हो जाता है उसी प्रकार माया से चारित्र मलिन होजाता है, ऐसा समझ कर बुद्धिमान आत्मार्थी जनों को मोहमाया का सर्वथा त्याग करने का पूरा लक्ष्य रखना चाहिये।

१०९—सुधा समान अध्यात्म वाणी—अध्यात्म शास्त्र का उपदेश अमृत समान है। उससे आत्मा को परम शांति का अनुभव होता है और अनुक्रम से मोक्ष सुख की प्राप्ति हो सकती है। अध्यात्म मार्ग बतलावे वह अध्यात्म वचन है। जो वचन पेकान्त आत्महित ही के लिये है, जो वचन राग द्वेषादिक विकारवर्जित वीतराग प्रभु की अमृतमय वाणी के

अनुवादक हैं, जो वचन ज्ञान या क्रिया का ऐकान्त पक्ष नहि खींचते हैं, जिन वचनों से ज्ञान और क्रिया की साथ ही साथ पुष्टि होती है और जिन वचनोंद्वारा शुद्ध समझ-पूर्वक शुद्ध क्रिया करने की इच्छा होती है उन्हें अध्यात्म वचन कह सकते हैं। जिस प्रकार पक्षी दो पंखद्वारा ही उड़ सकता है और जिस प्रकार रथ दो पहियोंद्वारा ही चल सकता है उसी प्रकार अध्यात्म भी शुद्ध ज्ञान क्रिया के संमेलन से ही होता है। उसके बिना अध्यात्म नहीं कहा जा सकता। वस्तुतत्त्व की यथार्थ शिक्षा प्राप्त कर हिताहित का यथार्थ विवेक कर जो स्वहित साधन में प्रवृत्त हो और ग्राह्य कार्य से निवृत्त हो वह ही अन्त में स्वईष्ट सिद्धि कर सकता है। उसके बिना ऐकान्त ज्ञान या क्रिया के पक्ष में पड़ स्वपर को बड़ा भारी नुकसान किया जाता है। अध्यात्म मार्ग अध्यात्म कल्याण का अमोघ उपाय है, अतः इस में जो कोई कर्तव्य किया जाता है वह लोकदेखाव के लिये नहीं है परन्तु केवल अपने ही आत्मा का लक्ष्य लेकर केवल उसीकी शुद्धि व उसीकी उन्नति के लिये किया जाता है। ऐसी अन्तरदृष्टि जिसकी हो गई है वह “अध्यात्मदृष्टि” या “अध्यात्मी” कहलाता है। इसका विशेष वर्णन “प्रशमरति” में अध्यात्म सम्बन्धी उल्लेख से जाना जा सकता है।

११०—विषम कुकथा पाप कहाणी—राजकथा, देश-कथा, स्त्रीकथा और भक्त(भोजन)कथा ये चार विकथा के नाम से प्रसिद्ध हैं। जिस कथा के करने से न तो कोई स्वहित हो सकता है और न कोई परहित ही हो सकता है ऐसी नकामी निन्दादिक पापगर्भित या शास्त्रविरुद्ध स्वकपोलकल्पित कुकथा करना केवल पाप की ही पुष्टि करनेवाली और दुर्गतिदायक होने से विष समान जानकर वर्जना ही

योग्य हैं। स्वपरहित इच्छुक भव्यजनों को ऐसी विकथा में अपना अमूल्य समय न खोकर उसका सदुपयोग ही इस प्रकार हित आचरण प्रति उद्यम करना उचित है। विकथा द्वारा तो हित आचरण से विमुख हो जाते हैं और प्रमाद की पुष्टि होती है। प्रमाद की पुष्टि से अनेक प्राणी आपदा में फँस जाते हैं, अतः प्रमाद के अंगभूत विकथा को छोड़ कर जिससे स्वपरहित में अधिक वृद्धि हो ऐसा कार्य करना उचित है।

१११—जहाँ बैठा परमार्थ लहीये, ताहूँ सदाय सुसंगति कहिये—जिसकी संगति से परमार्थ-तत्त्व मिले वही सच्ची सत्संगति है, और ऐसी सत्संगति ही सदैव करना योग्य है। सत्संगति को शास्त्रकारोंने “शीतल सदा संत सुरपादप” आदि पदों से कल्पवृक्षादि की उपमा दी है और वह उसके बिलकुल उपयुक्त है। जैसे कल्पवृक्ष की छाया शीतल होती है उसके नीचे बैठनेवाले को शांति मिलती है, उसी प्रकार सुसाधु जनों की संगति से भव्यजनों का त्रिविध ताप मिट जाता है, और सहज शान्ति-समाधि का लाभ होता है। अपि तु सत्संगतिः कथय किं करोति पुंसाम्? इस वचन के अनुसार सत्संगति से कौन कौन से लाभ नहीं होते? सत्संगति से सब उत्तम होते हैं “बुद्धि की जड़ता का हरण करती है, बाणी में सत्य का सिंघन करती है अर्थात् सब को प्रिय जान पड़े ऐसा मिष्ट और हितकर सत्य सिखलाती है, प्रतिष्ठा की वृद्धि करती है और पाप पुण्य दूर करती है” आदि अनेक उत्तम लाभ सत्संगति से होते हैं ऐसा समझ कर कुबुद्धि पैदा करनेवाली कुसंगति का त्याग कर, सुबुद्धि जागृत कर, सदाचरण सीख कर सद्गति प्रदान

करानेवाली सत्संगति को ही प्राप्त करने का हमेशा लक्ष्य रखना चाहिये ।

११२—जहां गया अपलक्षण आवे, ते तो सदाही कुसंग कहावे—जिस की संगति से कोई न कोई अपलक्षण-अवगुण प्राप्त हो उसे शास्त्रकार कुसंग कहते हैं और वैसे कुसंग का सदैव त्याग करने का उपदेश करते हैं । कुसंग से कौन २ से अवगुण जीव को प्राप्त नहीं होते ? सब अवगुण मात्र कुसंग से ही पैदा होते हैं और इसी लिये शास्त्रकार सर्वथा उसका त्याग करने को फरमाते हैं । जो निकटभवी जन कुसंगति का सर्वथा त्याग कर सत्संगति का आदर करते हैं वे अन्त में सर्व उपाधि से मुक्त हो कर निरुपाधिक, निर्द्वन्द्व मुक्तिसुख प्राप्त करते हैं । अतः विचारशील प्राणियों को नीच, नादान, जनों की संगति तथा बुरे कामों से दूर रहने को सर्वदा सचेत रहना चाहिये ।

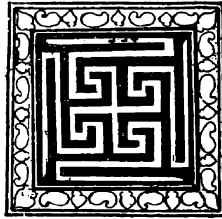
११३—रंग पतंग दुर्जन का नेहा, मध्यधार जो आपत छेहा—जो उत्तम पुरुषों के भी छिद्र दूढ़ता है, सब का अनिष्ट चाहता है, प्रसंग के उपस्थित होने पर दूसरों का अपाय-अहित करने के लिये चाहे जैसी मुसिबत सहने को तैयार रहता है, यदि उसमें सफल हो जाता है तो फूला नहीं समाता है और कदाच असफल होता है तो दिनरात उसी की चिन्ता कर तंदुलिया मच्छ के सदृश दुर्गति के कर्म-बंधन करता है, ऐसे कनिष्ठ कोटि के जीव क्षुद्र-दुर्जन कहलाते हैं । उनका स्नेह केवल कृत्रिम-पतंग के रंग सदृश होता है । स्व इच्छित कार्य की सिद्धि के लिये है वे उपर से राग बतलाते हैं, खुशामद करते हैं, सेवा करते हैं, और हर प्रकार से खुश करने का प्रयत्न करते हैं परन्तु अपना

कल्पितस्वार्थ सिद्ध करने का वह प्रत्येक अवसर ढूँढते रहते हैं और उसको सिद्ध करने में किसी को कूँएँ या नदी में फेंक देने से भी नहीं डरते। अर्थात् वे अपनी क्षुद्र स्वार्थ बुद्धि के पोषण निमित्त हरषक नीच कार्य करने को तत्पर रहते हैं, और ऐसा करने में उन्हें मन में कोई लज्जा उत्पन्न नहीं होती ऐसे पुरुषों पर विश्वास करना काले नाग पर विश्वास करने से भी अधिक खतरनाक है। विषधर सर्प के तो दो जीभें होती हैं लेकिन दुर्जन पुरुष की जीभ की संख्या कोई नहीं बतला सकता। अर्थात् वे मोका पड़ने पर अनेक उत्तम पुरुषों को अनेकद्वारीत से अनेक बार कष्ट पहुँचाने का प्रयत्न करता रहता है। यद्यपि दुर्जन जन की विषमय उर्मिँ सज्जन पुरुषों के शुद्ध चैतन्य को हरने—नष्ट करने में असमर्थ ही रहती हैं। सज्जन पुरुष सदैव स्वकर्तव्य कर्म में सावधान होते हैं इस से उनको दुर्जन लोगों का कोई डर नहीं रहता। उनमें तो अपूर्व अपूर्व जागृति से उसका नया नया चैतन्य बल उत्पन्न होता जाता है। सज्जनों के दिल को दुःखाने का यदि कोई सबल कारण हो तो वह यह है कि दुर्जन निष्कारण ही अपने आत्मा को मलिन कर के दुरंत दुर्गतिगामी बनता है। सज्जन और दुर्जन का सच्चे एवं झूठे स्नेह की तुलना करने को श्रीपालकुमार और धवल सेठ का द्रष्टांत प्रसिद्ध है।

११४—सज्जन स्नेह मजीठ रंग, सर्व काल जो रहत
अभंग—जिस प्रकार दुर्जन स्नेह पतंग के रंग के समान फीका, अचिरस्थायी और कृत्रिम है उसी प्रकार सज्जन का स्नेह चोल मजीठ के रंग के समान उमदा, अविहड़ और अकृत्रिम अर्थात् स्वाभाविक है। अतः वह चाहे जैसे सम-

विषम संयोगों में चाहे जैसी कसोटी पर भी नहीं बदलता, तथा फीका नहीं पड़ता। सज्जन पुरुषों का स्नेहसमागम गंगा नदी के प्रवाह के सदृश पवित्र है, उनकी दृष्टि अमृतमय होती है, उनकी बाणो मधुर होती है इससे वे योग्य जीवों को अनेक प्रकार से उपकारक सिद्ध होती है। अत्यन्त अयोग्य जनों का यदि हित न हो सके तो इसमें सज्जनों का लेश मात्र भी दोष नहीं है, क्योंकि उनकी दृष्टि तो सब का हित करना चाहती है परन्तु वे जीव अपने दुर्भाग्य से सज्जनों से लाभ प्राप्त नहीं कर सकते। जैसे प्रकाशमय सूर्य तो अपने प्रकाश से दश दिशाओं को प्रकाशित कर जगत्मात्र का सभी हित साधता है परन्तु उस समय भी उल्लू की आँखें बन्द हो जाती है, वर्षा में जब सब वृक्ष नवपल्लवित हो जाते हैं तब जवासा सूख जाता है, वसन्त ऋतु में जब सब वनश्री खिल उठती है तब करीर का वृक्ष मुर्जा जाता है और जब चन्द्र से सब को शीतलता प्राप्त होती है तब विरही जनों को विरहाग्नि जलाया करती है तो इसमें किसका दोष? क्या सूर्य, वर्षा, वसन्त या चन्द्र का इसमें दोष है? कदापि नहीं; किन्तु उन दुर्भागियों का ही दोष है। इसी प्रकार यदि सज्जन पुरुषों से हम उत्तम लाभ नहीं उठा सकते तो इसमें सज्जनों का लेशमात्र भी दोष नहीं है परन्तु हमारा ही दोष है। सज्जन पुरुष तो पूर्वोक्त उपमा के ही योग्य हैं। उनका स्वभाव, उनका समागम और उनकी कृति तो जगज्जन्तुओं के ऐकान्त हित के ही लिये है। उनका स्नेह-प्रेम-वात्सल्य अभंग और अलौकिक होता है। केवल उनके उत्तम समागम का लाभ लेने के लिये हमको योग्यता प्राप्त करने की आवश्यकता है। यदि हम शुद्रतादिक दोषों को छोड़ कर अशुद्रतादिक उत्तम योग्यता प्राप्त कर सकें तो सर्व

समीहित की सिद्धि हो सकती है और सज्जनों की कृपा का भी पूर्ण लाभ मिल सकता है। ऐसी सद्वृत्ति सब कोई आत्महितैषी जनों के अन्तःकरण में अंकुरित हों और उसका यथेच्छ लाभ उठाने में वे भाग्यशाली बनें।

उपसंहार

अब ग्रन्थ की समाप्ति करते हुए श्रीचिदानन्दजी महाराज कहते हैं कि—यह प्रश्नोत्तररत्नमाला ग्रन्थ संक्षेप रुचिवंत जनों के लिए ऊचित समझ कर स्वबुद्धि अनुसार संक्षेप में रचा है। इसका अर्थ अत्यन्त गम्भीर है। उसको विस्तार से रुचिपूर्वक गुरुमुख से सुनने से हृदय में विवेकरूप दीपक पैदा होता है जिससे अनादि अज्ञानरूप अंधकार अपने आप नाश हो जाता है।

यह ग्रन्थ विक्रम १९०६ के कार्तिक मास की उज्ज्वल त्रयोदशी के दिन अचल (शनी) वार को श्री आदीश्वर तथा पार्श्वप्रभु की कृपा से भावनगर में रह कर भवसागर से तरने के लिये नौका समान श्री जिनवाणी के अनुसार रचा गया है।

इस ग्रन्थ के विवेचन में यदि कोई बात वीतराग की बाणी से विरुद्ध लिख दी गई हो अर्थात् कर्त्ता का आशय नहीं समझने से मतिकल्पनापूर्वक लिखा गया हो तो उसके लिये सज्जनों से क्षमा याचना करता हूँ।

श्री चिदानन्दपदरसिक

इति श्री कपूरचन्दजी अपरनाम चिदा-
नन्दजी कृता प्रश्नोत्तर रत्नमाला
विवेचन सहिता समाप्ता

